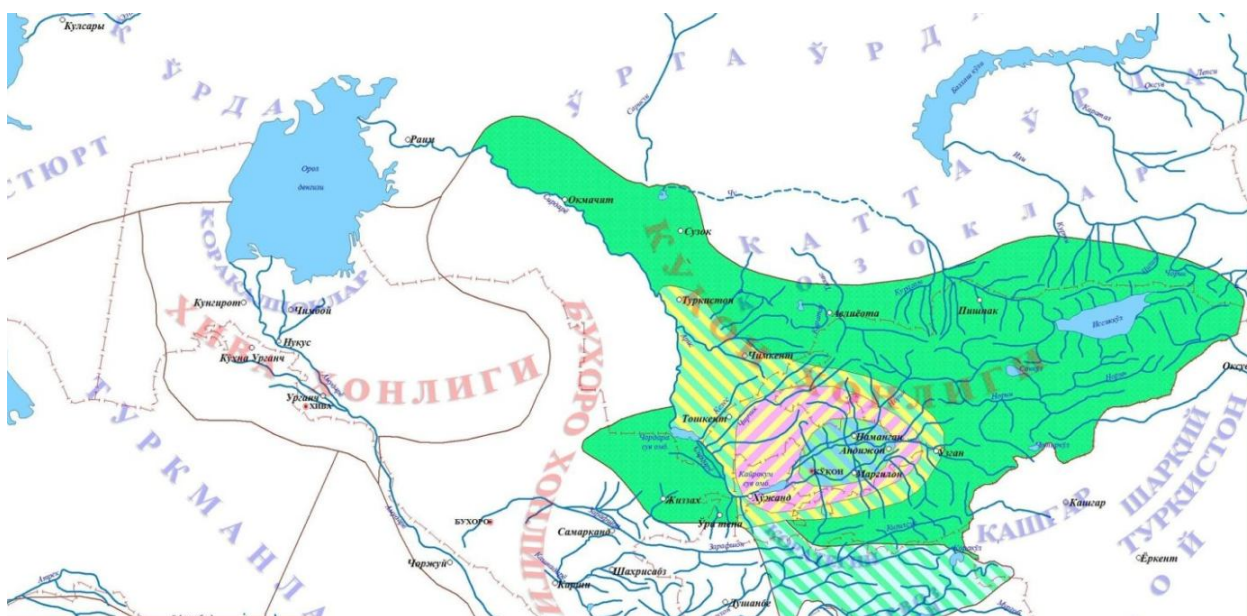

O‘ZBEKISTON DAVLAT JISMONIY TARBIYA VA SPORT UNIVERSITETI

B.A.Saidusmanov

USLUBIY QO‘LLANMA

**“O‘ZBEKISTON HUDUDLARINING XONLIKLARGA BO‘LINIB
KETISHI, UNING SABABLARI VA OQIBATLARI”**

Chirchiq-2021

Muallif:

B.Saidusmanov – O‘zDJTSU “Ijtimoiy fanlar va huquq” kafedrası o‘qituvchisi

Taqrizchilar:

Nosirov O. – CHDPI “Ijtimoiy fanlar” kafedrası dotsenti.

Primov B.A. – O‘zDJTSU “Ijtimoiy fanlar va huquq” kafedrası katta o‘qituvchisi (PhD).

Ushbu uslubiy qo‘llanma O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti Ijtimoiy fanlar va huquq kafedrasida tayyorlangan bo‘lib, O‘zbekiston hududlarining xonliklarga bo‘linib ketishi, uning sabablari va oqibatlarini yorituvchi mavzularidan tarkib topgan.

Taqdim etilayotgan uslubiy qo‘llanma O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti va boshqa oliy o‘quv yurtlarining talabalari hamda barcha qiziquvchilar uchun mo‘ljallangan.

Uslubiy qo‘llanma O‘zDJTSU Ilmiy-Uslubiy kengashining 2021 yil “27” fevraldagi (3-sonli bayonnoma) yig‘ilishi qarori bilan chop etishga tavsiya etilgan.

ANNOTATSIYA

Markaziy Osiyo ayniqsa o'zbek xalqi tarixida – xonliklar davri alohida o'rin tutadi. Ko'p ming yillik o'zbek xalqi tarixida bu davr o'zining muddati bilangina emas, balki, shu davrda xalqimizning ijtimoiy-siyosiy hayotida yuz bergan juda katta voqealar bilan ham ajralib turadi. Mazkur uslubiy qo'llanma ushbu tarixiy hodisalarning tarixiy va ijtimoiy tahliliga bag'ishlangan.

ANNOTATION

Central Asia has a special place in the history of the uzbek people - the period of the khanates. In the thousand-year history of the uzbek people, this period is characterized not only by its duration, but also by the great events that took place in the socio-political life of our people during this period. This handbook is devoted to the historical and social analysis of these historical events.

Kirish

Temur vafotidan so'ng Temuriy shahzodalar o'rtasida boshlanib ketgan to'xtovsiz urushlar sohibqiron ne mashaqqatlar bilan bunyod etgan qudratli davlatni parchalanib ketishiga sabab bo'ldi. Asta-sekin bu qudratli davlat tarkibidan qator davlatlar va mulklar ajralib chiqib ketdi. Xorazmdan Astrobodgacha keng hududda joylashgan turkmanlar birinchilardan bo'lib Temuriylar davlatidan ajralib chiqdilar. Xuddi shu vaqtda Farg'ona vodiysi ham ajralib mustaqil bo'lib oldi. Shuningdek, Hisor va Badaxshon ham mustaqil davlatga aylandi. Natijada O'rta Osiyodagina emas balki, Xuroson va Eron hududlarida ham temuriylar davlati yiqilgan edi.

Temuriylar davrida buyuk Temur davlatining bunday parchalanib ketishi G'arbda Qora dengiz qirg'oqlaridan boshlanib, Sharqda Irtish daryosi va Balxash ko'liga qadar, janubda esa Sirdaryoning quyi oqimlarigacha cho'zilgan. Qipchoq dashtlarida yashovchi O'zbeklar deb atalmish turkiy tilda so'zlashuvchi ko'chmanchilarni Movaraunnahr yerlariga hujum qilib uni zabt etishlari uchun qulay sharoit yaratib berdi.

Ushbu tarixiy-ijtimoiy vaziyat, uning milliy davlatchiligimiz tarixidagi o'rnini bilish bugungi kun talaba-yoshlari oldida turgan muhim vazifalardan biridir.

Zero, milliy davlatchilik tariximizni bilish, uning tarixiy ahamiyati yuzasidan fikr-mulohazalarimizni boyitib borish har birimizning vatan oldidagi mas'uliyatimizdir.

O'ZBEKISTON HUDUDLARINING XONLIKLARGA BO'LINIB KETISHI, UNING SABABLARI VA OQIBATLARI

1-§. Shayboniylar davlati. Siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot.

O'rta Osiyo xalqlarining XVI asrning boshi – XIX asrning birinchi yarmi tarixiga oid ko'pdan ko'p yozma manbalar bizning kunlarimizgacha saqlanib qolgan. Ular avvalo, mahalliy tarixnavislik maktablari vakillarining asarlari, qolaversa, O'rta Osiyoga tashrif buyurgan elchilar, sayyohlar, zobitlarning ma'lumotlaridan iborat. Ushbu manbalar yuqoridagi davr tarixi, ijtimoiy-iqtisodiy va xo'jalik – madaniy hayot hamda siyosiy jarayonlar haqida qimmatli ma'lumotlar beradi.

Ular orasida quyidagilarni alohida sanab o'tish maqsadga muvofiqdir: Boburning "Boburnoma", Muhammad Solihning "Shayboniynoma", Mulla Shodining "Fathnoma", Fazlulloh Ro'zbexonning "Mehmonnomai Buxoro", Zayniddin Vosifiyning "Badoye ul-vaqoe", Xofiz Tanish Buxoroniyning "Abdullanoma", Muhammad Yusuf Munshiyning "Tarixi Muqimxoniy", Xoja Samandar Termiziyning "Dastur al-muluk", Mirza Badi devonning "Majma al-arkam", Mir Muhammad Salimning "Silsilat as-salotin", Abduraxmon Davlatning "Tarixi Abulfayzxoniy", Mulla Vafo Karmanagiy va Olimbekning "Tuhfat al-xoniy", Abulg'oziyning "Shajarai turk", Niyozmuhammad Xo'qandiyning "Tarixi Shohruhiy", Muhammad Hakimxonning "Muntaxib at-tavorix", Ogahiyning "Firdavs ul-iqbol", Ahmad Donishning "Mang'it amirlari tarixi" kabi asarlardir.

XVI-XIX asrning birinchi yarmi tarixiga oid manbalar ma'lumotlarini ilmiy muamalaga kiritishda ko'plab sharqshunos, tarixchi va huquqshunos olimlar tadqiqot ishlarini olib bordilar. Bu yo'nalishda V.Abdullaev, A.Arends, B.Axmedov, S.Azimjonova, M.Abduraimov, Ya.G'ulomov, U.Karimov, A.Kononov, N.Malitskiy, R.Muqminova, A.Muhammadjonov, R.Nabiev, T.Ne'matov, N.Norqulov, A.O'rinboev, A.Ziyo, H.Bobobekov, Sh.Vohidov, R.Xoliqova, M.Yo'ldoshev, H.Boboev, A.Saidov, Z.Muqimov, I.Saidahmedovlarning tadqiqotlari diqqatga sazovordir.

Siyosiy tarix. Ma'lumki, XIV asr boshlariga kelib, 1236 yilda Botuxon tomonidan asos solingan Oltin O'rda davlati ikki qismga bo'linib ketadi va uning sharqiy qimida Oq O'rda davlati tashkil topadi. Ayrim tarixiy manbalarda bu hududlar "O'zbeklar mamlakati" deb ham eslatiladi. XV asrning o'rtalariga kelib Sharqiy Dashti Qipchoq hududlarida Jo'jixonning beshinchi o'g'li Shaybon urug'idan bo'lgan Abulxayrxon ko'chmanchi o'zbeklar davlatiga asos soldi. Movarounnahrdagi o'zaro kurashlardan foydalangan Abulxayrxon Sirdaryoning o'rta oqimidagi bir qancha shaharlarni, Xorazmning bir qismini bosib olishga erishdi.

Manbalarning (Mulla Shodi, "Fathnoma") ma'lumot berishicha 864 hijriy (1459-1460 yy.) yilda Abulxayrxonning katta o'g'li Shohbudog' vafot etadi. Undan qolgan sakkiz yoshli Muhammad va besh yoshli Mahmud uyg'ur Boyshayx

ko'kaldosh tarbiyasiga beriladi. Shohbudog'ning katta o'g'li Muhammad Shohbaxt keyinchalik Shayboniylar davlatiga asos soladi. Manbalarning ma'lumot berishicha, Muhammad Shohbaxt Shayboniylar iste'dodli shoir va sarkarda, zamonasining o'qimishli va bilimdon kishilaridan bo'lgan.

XV asrning so'nggi choragiga kelib temuriy shahzodalar o'rtasidagi toj-taxt uchun o'zaro kurashlar avj olgan edi. Ko'pgina mulklar va viloyatlar, xususan, Farg'ona, Hisor, Samarqand bilan Buxoro, Toshkent, Xorazm o'zlarini mustaqil hisoblab, ko'p hollarda bir-birlari bilan kurash olib borar edilar. Shuning uchun ham Movarounnahrda temuriylar saltanati amalda mustaqil boshqariladigan kichik-kichik viloyatlarga bo'linib ketgan edi. Shayboniylar esa temuriylar hukmronligiga barham berish uchun bunday vaziyatdan ustalik bilan foydalanishga harakat qildi.

Temuriylar o'rtasidagi sulolaviy urushlar, keyinroq esa Shayboniylar qo'shinlarini qo'llab-quvvatlashda Toshkent mulki zodagonlari katta rol o'ynadilar. 1485 yilda Toshkent hokimiyatini mashhur diniy arbob Xo'ja Ahror yordamida Yunusxon egallagan bo'lsa, uning vafotidan so'ng o'g'li Mahmudxon (1487-1503yy) Toshkent taxtini egallaydi.

Muhammad Shayboniylar (1500 - 1510). Mahmudxon temuriylarga qarshi kurashda Shayboniylar ittifoqini umid qilgan bo'lsa-da, niyatiga yeta olmadi. 1494 yilda Samarqand hukmdori Sulton Ali Mirzo vafot etgach, temuriylar o'rtasidagi nizolar yanada kuchayib ketdi. Bundan foydalangan Shayboniylar 1497 va 1499 yillarda Samarqandga hujum uyushtirib, uni ikki marta qamal qildi.

1500 yilda Andijon hokimi Bobur Mirzo Samarqandga yurish qildi. Ammo, Shayboniylar undan oldinroq harakat qilib Samarqandni egalladi. Boburning Samarqandni egallash borasidagi harakatlari zoe ketdi. Bunga qadar Shayboniylar.

Buxoroni ham qo'lga kiritgan edi. Shundan so'ng Shayboniylar 1503 yil bahorida asosiy qo'shinlari bilan Toshkent hokimi Mahmudxon va Farg'ona hokimi Ahmadxonlarga qarshi yurish qilib Toshkent viloyatidagi Shohruhiya va boshqa ko'pgina qal'alarni bosib olishga erishadi. Farg'onadagi Arxian qal'asi yonida bo'lgan shafqatsiz jangda Maxmudxon halok bo'ladi va Toshkentda qoldirilgan uning o'g'li Muhammad Sulton Shayboniylar qo'shinlari yaqinlashishi bilan Toshkentdan qochib ketadi.

Toshkentga mustahkam o'rnashib olgan Shayboniylar qo'shinlarining katta qismi uning ukasi Mahmud Sulton boshchiligida Xorazmga yurish boshladilar. Kat va Buldumsoz qal'alarini egallagan Mahmud Sulton bu hududlardagi bir qism aholini majburan Buxoroga ko'chirishga buyruq beradi. 1505 yilda o'n oylik qamaldan so'ng shayboniylar Urganch shahrini egallaydilar.

Shayboniylarning o'zi katta qo'shni bilan 1504 yilda Hisor viloyatiga yurish qildi. Bu paytdagi Hisor viloyatining hokimi Xusravshoh ancha katta harbiy kuchga ega bo'lsa-da, Shayboniylarga jiddiy qarshilik ko'rsata olmadi. Buning natijasida Hisor viloyati barcha tog'li tumanlari bilan birga Shayboniylar ixtiyoriga o'tdi va Qunduz, Tolqon, Badahshon hamda Balx ishg'ol etildi.

Shayboniyxonning markazlashgan davlat tuzish yo'lidagi raqiblaridan biri Dashti Qipchoqdagi qozoq sultonlari edi. XVI asrning boshlarida qozoq sultonlari Shayboniyxonning janubga qilgan harbiy yurishlaridan foydalanib Movarounnahrda bir necha marta bosqinchilik urushlari uyushtiradilar, Buxoro va Samarqandni talon-taroj qilib, aholini asir qilib olib ketadilar. 1509 yilda Shayboniyxon qozoq sultonlari Jonish Sulton, Burunduqxon va Qosim Sultonlarga qattiq zarbalar berib, buning natijasida Sig'noq, Yassi, Savron shaharlarini qo'lga kiritadi hamda Turkistondagi Xo'ja Ahmad Yassaviy maqbarasini ta'mirlashga buyruq beradi.

Shayboniyxon 1509 yilning yozida Marvni egallashga muvaffaq bo'ldi. Uning bu davrga qadar bo'lgan yurishlari natijasida Dashti Qipchoq, Xorazm, Movarounnahr va Xurosonning katta qismi Shayboniylar qo'l ostida birlashtirildi. Marv shahrini egallagan Shayboniyxon Eronning kichik viloyatlariga yurish qiladi hamda Mashhad va Tus shaharlarini egallab, ulardagi muqaddas joylarni ziyorat qilib, ba'zi me'moriy inshootlarni ta'mirlashga buyruq beradi. Mashhad va Tus shaharlarini egallagan Shayboniyxon Erondagi Shoh Ismoil asos solgan Safaviylar davlatiga xavf soladi.

1510 yilda Erondan orqaga qaygan Shayboniyxon uning izidan katta kuch bilan yetib kelgan Eron shohi Ismoil Safaviy qo'shinlari bilan jangga kirishdi. Marv yaqinida bo'lib o'tgan bu jangda Shayboniyxonning kam sonli qo'shinlari mag'lubiyatga uchradi hamda zamondoshlari tomonidan "Xalifa ur-Rahmon va Imom az-Zamon" deb ulug'langan Muhammad Shohbaxt Shayboniyxon bu jangda halok bo'ldi.

Marv yaqinidagi g'alabadan so'ng Shoh Ismoil Shayboniylarga qarshi kurashda temuriy shahzoda Zahiriddin Bobur bilan ittifoqchilikni taklif etdi. Undan tashqari, Shayboniyxon o'limidan keyin o'zbek sultonlari orasida boshlangan kelishmovchiliklar davlatni zaiflashuviga olib keldi hamda shayboniylar keyingi janglarda mag'lubiyatga uchray boshladilar. Natijada Huroson va Xorazm qo'ldan boy berildi. Bobur 1511 yilda Shoh Ismoil qo'shinlari yordamida shayboniylar qo'l ostidagi Hisor, Ko'lob, Qunduz, Badaxshon va Qarshi yerlarini egallab, Samarqandni ham uchinchi marta qo'lga kiritdi. Movarounnahrni butunlay qo'lga kiritish niyatida bo'lgan Boburga Safaviylarning tajribali sarkardasi Najmiddan Soniy boshchiligidagi 12 ming qo'shini kelib qo'shildi.

Boburning ittifoqchilari, shia mazhabidagi eroniy qizilboshlilarning talon-tarojlari (ayniqsa, Samarqand va Qarshi shaharlarida) tufayli mahalliy aholi Boburni qo'llab-quvvatlamadi. Bobur va eroniylarning birlashgan qo'shinlari bilan Shayboniylar o'rtasidagi hal qiluvchi jang 1512 yilning noyabrida G'ijduvon yaqinida bo'lib o'tadi. Mazkur jangda Shayboniyxonning jiyani, Sulton Mahmudning o'g'li Ubaydulla Sulton tomonidan ittifoqchilar qo'shnini tor-mor etildi. Bu mag'lubiyatdan so'ng Bobur Movarounnahrda butunlay chiqib ketdi va Qobul hamda uning atroflarida o'z hukmronligini to'la mustahkamladi. 1526 yilning boshida Bobur Hindistonga yurish boshladi va u yerdagi Ibrohim Lo'diyning qo'shinlarini to'la tor-mor keltirib, yangi saltanat-Boburiylar

saltanatiga asos soldi. Bu saltanat Hindistonda 332 yil (1526-1858 yy) hukmronlik qildi.

Muhammad Shayboniyxonning vafotidan so'ng davlatdagi markaziy hokimiyat anchagina zaiflashdi. Beklar (amirlar) va sultonlarning ko'pchiligi Shayboniyxondan keyingi bir nechta xonlarga nomigagina bo'ysundilar. Shayboniyxon vafotidan so'ng uning jiyani Sulton Mahmudning o'g'li Kuchkunchixon (1510-1530 yy.) taxtga o'tirdi. Aynan Kuchkunchixon davrida sultonlarning mustaqilligi kuchaya borib, ular orasida Buxoro mulki hukmdori Ubaydulla Sultonning obruyi ancha baland edi. Kuchkunchixonidan keyingi hukmdor Abu Sa'id (1530-1533 yy.) ning qisqa hukmronligi davrida Movarounnahr va Xurosonda markaziy hokimiyat zaiflashib, amirlar va sultonlar o'rtasidagi nizolar yanada kuchaydi. Bu paytda Xorazm mustaqil davlat bo'lib ajralib chiqdi va Turkiston yerlari parchalana boshladi.

O'zaro urushlarga birmuncha barham berishga erishgan Ubaydulla Sulton 1512 yilda Buxoro hukmdori bo'lgan bo'lsa, 1533 yildan butun markazlashgan o'zbek davlatining oliy hukmdori etib saylanadi. Ubaydullaxon paytaxtni Samarqanddan Buxoroga ko'chiradi. O'sha paytda Samarqand hukmdori bo'lgan Kuchkunchixonning o'g'li Abdulla Sulton ham Ubaydullaxon hokimiyatini tan olishga majbur bo'ldi.

XVI asrning 40-yillariga kelib yirik zodagonlar va sulolalar o'rtasida Movarounnahrning poytaxt shaharlari va mulklari uchun o'zaro kurashlar yana avj oldi. Hukmdor xonadoni vakillari o'rtasida ayniqsa Buxoro va Samarqand uchun kurash kuchaydi. Bu davrda Samarqandda Kuchkunchixonning uchinchi o'g'li Abdullatifxon (1541-1552 yy.) Buxoroda esa Ubaydullaxonning o'g'li Abdulazizxon (1540-1550 yy.) hukmronlik qilib har ikkalasi ham o'zini rasmiy xon deb hisoblar edi.

O'zaro hamda sulolaviy kurashlar davom etayotgan bir sharoitda Shayboniyxonning nabirasi Muhammad Yorsulton bir necha oy taxtni boshqarganidan so'ng amaldagi hokimiyat Baroqxon (Navro'z Ahmadxon, 1551-1556 yy.) qo'lga o'tdi. Toshkent va Sirdaryo bo'yidagi shaharlar hukmdori bo'lgan Navro'z Ahmadxon Buxoroda o'z hokimiyatini tan oldirish uchun Samarqand va Movarounnahrning boshqa shaharlariga bir necha marta yurishlar qilib turdi.

1556 yilda Navro'z Ahmadxon vafot etgach Balx hukmdori Pirmuhammadxon (1556-1561 yy.) Buxoro taxtiga o'tiradi. Shunga qaramasdan 1556 yilda Axsi va Andijon mulki hukmdorlari Buxoroni egallashga harakat qilib ko'rdilar. Ammo, o'sha paytda juda katta nufuzga ega bo'lgan jo'ybor shayxi Xo'ja Islom tomonidan qo'llab quvvatlangan shayboniy Iskandar Sultonning o'g'li Abdulla Sulton bunga yo'l qo'ymadi. Pirmuxammadxon Balxda qolib taxtni boshqarayotgan, uning nomiga xutba o'qitilib, tangalar zarb etilayotgan bo'lsada, 1557 yildan Buxoroda Abdulla Sulton hukmronlik qila boshlaydi.

Mustaqil mulklar va yirik zodagonlarning o'zaro urushlaridan ularning o'zlariga qarshi foydalangan Abdullaxon II asta-sekinlik bilan Movarounnahr va Xuroson yerlarini o'z hokimiyati ostiga birlashtira boshladi. Uning bu harakatlarini

jo'ybor shayxlari Xo'ja Islom hamda uning o'g'li Xo'ja Sa'dlar faol qo'llab-quvvatlab turdilar. 1561 yilda Abdullaxon II Pirmuxammad bilan aloqalarni uzdi va otasi Iskandar Sultonni (1561-1583 yy.) xon deb e'lon qildi. Iskandar Sulton nomigagina xon bo'lib, mamlakatni boshqaruv ishlariga deyarli aralashmas, hokimiyat amalda Abdullaxon II qo'lida edi. 1583 yilda Iskandar Sulton vafot etgach Abdullaxon II rasmiy xon deb e'lon etildi.

Shayboniy hukimdorlari orasida Abdullaxon II o'zining qat'iyatliligi, yaxshi siyosatchi va sarkardalik qobiliyati bilan ajralib turadi. U markazlashgan shayboniylar davlatini tiklash maqsadida bebosh va o'zlarini mustaqil hisoblaydigan amirlar, sultonlar, mulklar hukmdorlari bilan tinimsiz kurash olib borishga majbur bo'ldi. Tinimsiz urushlar natijasida 1573 yilda Farg'ona, 1574 yilda Shahrisabz Qarshi, Hisor viloyatlari, 1578 yilda Samarqand, 1582 yilda Toshkent, Shohruhiya, Sayram, Ohangaron, 1583 yilda Balx, 1584 yilda Badaxshon, 1588 yilda Hirot va uning atroflari, 1595 yilda Xorazm Abdullaxon II hokimiyati ostiga birlashtirildi. Tinimsiz urushlardan charchagan joylardagi mahalliy aholi ko'p hollarda Abdullaxon II ning markazlashtirish siyosatini qo'llab-quvvatlar edi.

Abdullaxon II uzoq yillik olib borilgan urushlardan so'ng butun Movarounnahr, Hisor, Xurosonning katta qismi, Xorazm va Turkistonni qo'lga kiritib Shayboniyxon tuzgan davlatni qayta tiklashga erishdi. Ammo, hududiy jihatdan juda katta bo'lgan bu davlat siyosiy jihatdan o'ta mustahkam emas edi. Bu davlatning kuch-qudrati hokimiyat tepasida turgan hukmdorning shahsiy fazilatlariga suyanar hamda unda mustahkam davlatchilik tizimi yaratilmagan edi. Aynan shuning uchun ham 1598 yilda Abdullaxon II vafot etgach, oradan qisqa muddat o'tib qiyinchiliklar va jangu-jadallar natijasida tiklangan bu davlat inqirozga yuz tutda, hamda hokimiyat tepasiga boshqa sulola vakillari keldilar.

XIV asrning boshlarida Movarounnahrning Muhammad Shayboniyxon tomonidan bosib olinishi bu hududlarning xon urug'i vakillari bo'lgan o'zbek sultonlari tomonidan bo'lib olinishiga sabab bo'ldi. Ayrim hollarda Shayboniyxon ba'zi qabila boshliqlariga ma'lum mulklarni ham bergan. XVI asrning 60-yilllaridan boshlab Buxoro shayboniylar davlatining ma'muriy-siyosiy markazi sifatida e'tirof etilganidan so'ng qonun kuchiga ega bo'lgan barcha hujjatlar Buxorodan chiqarilgan. Davlatdagi murakkab boshqaruv apparatini tashkil etgan ko'p sonli amaldorlar guruhi ham aynan Buxoroda markazlashgan.

Ma'muriy jihatdan Buxoro xonligi viloyatlar va tumanlarga bo'lingan. Mirza Devonning ma'lumot berishicha, Buxoro xonligi boshqaruvida o'ziga xos an'ana va qonunlar o'rnatilgan bo'lib, joylardagi yuqori mansabga ega bo'lgan zodagonlar davlat boshlig'i tomonidan hokimlikka ko'tarilgan.

Yirik hududlarda tashkil topgan shayboniylar davlati xon tomonidan boshqarilgan. Xonlikning siyosiy tizimida o'zbek davlatchiligining somoniylardan temuriylargacha bo'lgan davrida qaror topgan davlat boshqaruvi qonun-qoidolari hamda xususiyatlari bilan birgalikda ko'chmanchilarga xos an'analar ham mavjud bo'lgan. Xon-cheklanmagan hokimiyatga ega bo'lib, u o'z atrofida viloyat, tuman hokimlari hamda nufuzli qabila boshliqlarini birlashtirganidan so'ng mustaqil

siyosat olib borgan. Ammo, ayrim viloyat hokimlari mavqei kuchayib markaziy hokimiyatga bo'ysunmay qo'ygan holatlar ham bo'lib turgan. Bunday holat ayniqsa Abdullaxon II davrida kuchaygan bo'lib, u buysunmas hokimlarning barchasini zo'rlik bilan bo'ysundirgan edi.

Shayboniylar davlati boshqaruvida islomiy odat va shariat qonun-qoidalariga qattiq rioya qilingan. Davlatdagi oliy hukmdorlik otadan bolaga emas, balki suloladan eng ulug' yoshli shaxsga o'tish tartibi dastlabki shayboniylar davrida saqlanib qolgan bo'lsada, XVI asrning 40-yillaridan boshlab vorisiylikda otadan bolaga o'tish an'anasi kuchayadi hamda Abdullaxon II davrida aniq bir shaklga tushadi. Ammo, bu holat uzoq davom etmadi.

Davlat boshqaruvida xon saroyidagi oliy darajali amaldorlardan tashkil topgan markaziy boshqaruv hamda viloyatlar va tumanlardagi mahalliy boshqaruv asosiy o'rinda turar edi. Tabiiyki, xon ular yordamida hamda bevosita ishtirokida davlatdagi ma'muriy boshqaruvni amalga oshirgan.

Ilgarigi sulolalar davrida bo'lgani kabi shayboniylar davrida ham eng oliy davlat idorasi-dargoh hisoblangan. Dargoh tepasida xon turgan bo'lib, bu idora saroy devonida jamlangan hamda davlatning ichki va tashqi hayotiga oid barcha masalalarni hal qilgan. Chunonchi, davlatning oliy darajali amaldorlari a'zo hamda odatda bosh vazir tomonidan boshqariladigan bu mahkama davlatning siyosiy, moliyaviy, harbiy, tashkiliy va boshqa masalalarini ko'rib chiqar edi. Bu yerda qabul qilingan qarorlar xonning tasdig'i bilan kuchga kirib, hayotga tadbqiq etilgan. Ta'kidlash joizki, ko'plab ko'kaldosh, otaliq, naqib, vaziri a'zam, vazir, devonbegi kabi oliy darajali saroy amaldorlari, nuyon, tug'begi, kutvol, dorug'a, qurchiboshi kabi harbiy amaldorlar, jo'ybor shayxlari, sadrlar, shayxulislom kabi diniy ulomolarning fikrlari va manfaatlari ham qarorlar qabul qilinishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

Shayboniylar davlat boshqaruvidagi muhim vazifalardan biri naqib hisoblangan. Naqiblik mansabi xon huzurida juda katta vakolatlarga ega bo'lib, naqib xonning eng yaqin va ishonchli kishilaridan hisoblangan. Manbalarga ko'ra, rasmiy qabul marosimlarida naqibning oliy hukmdordan chap tomonda birinchi bo'lib joy olishi naqibning dargohdagi yuksak martabasidan dalolat beradi. Shuningdek, xon tomonidan chiqarilgan farmon va yorliqlarda ham naqibning nomi birinchi bo'lib zikr etilgan. Naqibga davlatning ichki va tashqi siyosati hamda harbiy masalalarda oliy hukmdorning birinchi maslahatchisi sifatida qaralgan Ayrim hollarda harbiy muzokaralar uchun ham xon raqiblar tomonga o'z naqibini jo'natgan.

Harbiy yurishlarni uyushtirish, urushlarni davom ettirish yoki to'xtatish, raqib tomonning harbiy-strategik tomonlarini o'rganish kabi vazifalar ham naqibga yuklatilgan hamda xon uning maslahatlari bilan qaror qabul qilgan. Manbalarga ko'ra, naqiblarga o'ta ma'suliyatli bo'lgan elchilik vazifalari ham yuklatilgan. Shayboniy hukmdorlari naqiblik lavozimiga asosan payg'ambar avlodlari hisoblangan sayidlar xonadoniga mansub shaxslarni tayinlaganlar.

Shayboniylar davlatidagi muhim mansablardan yana biri otaliqdir. Bu mansabga tayinlangan shaxs, avvalo, voyaga yetmagan shahzodaning tarbiyasi

uchun mas'ul bo'lgan. Mazkur lavozim egasi shahzodaga otaliq qilib, otasining o'rnini bosadigan darajada tarbiya bergan. Otaliqlar shahzodalarga mulk qilib berilgan viloyatlardagi xon hokimiyati siyosatini belgilash va amalga oshirishda katta ahamiyatga ega bo'lganlar. Xonlar voyaga yetmagan shahzodalarga viloyatlarni mulk sifati taqsimlab berganda ularni doimiy nazorat qilish uchun o'zining ishonchli kishilarini otaliq qilib tayinlagan. Bunday hollarda shahzodalar voyaga yetguniga qadar ma'lum viloyatlardagi boshqaruv ishlari otaliqlar qo'lida bo'lgan. Otaliqlar amalda butun bir viloyat taqdirini, uning markaziy hokimiyat bilan munosabatlarini hal qilganlar.

Davlat ishlarida ko'kaldosh (aynan ma'nosi-bir onadan sut emgan) mansabi ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Ko'kaldoshlar davlat bilan do'stona va dushmanlik munosabatida bo'lganlar haqida ma'lumotlar to'plagan. Shuning uchun ham ko'kaldosh dargohning eng ishonchli kishilaridan hisoblanib, bu amaldagi kishilarning vazifasi mamlakatda oliy hukmdor olib borayotgan siyosat daxlsizligi, unga fuqaroning munosabatlarini o'rganishdan iborat bo'lgan. Ko'kaldoshlar yuqori mavqega ega bo'lib, badavlat kishilar bo'lgan. Toshkent va Buxoroda ko'kaldoshlar o'z mablag'lari hisobidan madrasa qurdirgani ma'lum. Xon yasovuli lavozimidagi shaxslar sulola ichki munosabatlariga oid bo'ladigan tadbirlarni boshqarib turganlar. Chunonchi, oliy hukmdor bilan shahzodalar o'rtasidagi munosabatlarni o'rnatilgan tartib asosida yo'lga qo'yish, xonning shahzodalarni qabul qilishi, ularning arzlari, iltimoslarini xonga yetkazish kabi tadbirlar shular jumlasidandir.

Shayboniylar xonlari hayotida ovchilik muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Shuning uchun ham xon huzuridagi qushbegi yoki amiri shikor lavozimi ma'suliyatli hisoblangan. Amiri shikorning vazifasi xon va sultonlarning ovlarini uyushtirib turish bo'lgan. Ov qilinadigan joy atrofidagi qishloqlar aholisi o'z otulovi, qurol-aslahasi bilan kelib xon va sultonlarning ov o'tkazishlarida ularga yordam berish, ular dam olganlarida qo'noq hamda oziq-ovqat bilan ta'minlash ishlari ham qushbегining vazifasi hisoblangan. Manba tili bilan aytganda, "turli ovchi qushlar (lochin, burgut-E.B.), tozi itlar va boshqalar" ni tayyorlash ham amiri shikorning zimmasida bo'lgan.

Davlat dargohidagi xavfsilikni ta'minlash, ichki tartib qoidalar, keldi-kettidan xabardorlik eshikog'aboshi lavozimidagi shahs zimmasida bo'lgan. Ushbu mansab chap eshikog'aboshi, o'ng eshikog'aboshi, eshikog'aboshi kabi lavozimlarga taqsilanib, bu xizmat vakillari urush paytlarida oliy hukmdorning eng muhim harbiy topshiriqlarini ham bajarib borganlar.

Umuman olganda, A.Ziyo tadqiqotlariga ko'ra, o'sha zamonlarga xos ravishda davlatning biror-bir xizmat idorasi, xizmat turi namoyondalari urush paytlarida o'zlarining to'g'ridan-to'g'ri vazifalariga qo'shimcha ravishda harbiy faoliyat bilan ham shug'ullanib kelganlar. Bu holatni miroxo'r (oliy hukmdorga tegishli yilqi, ot-ulov, ularning ta'minoti kabilarga mas'ul), shig'ovul (chet el elchilarini qabul qilish bo'yicha maxsus xizmat boshlig'i), qushbegi, chuhraboshi (maxsus harbiy qism boshlig'i), bakovul, dasturxonchi kabi xizmatlar faoliyati

orqali ham ko'rishimiz mumkin. Ya'ni, ular o'z idoraviy vazifalaridan tashqari harbiy yumushlarni ham bajarib kelganlar.

Mamlakatning siyosiy hayotida, davlat boshqaruvida harbiy ma'muriy amaldorlar, yirik sarkardalar, qo'shin boshliqlarining (umaro) ham o'rni katta edi. Dargohdagi harbiy ishlar bilan bog'liq chuhraboshi va qurchiboshi (qurol-aslaha xizmati boshlig'i) vazifalaridan tashqari jibachi, jarchi, qorovulbegi, tug'begi kabi xizmatlar ham bo'lgan. Ichki va tashqi xavfni bartaraf etishda, yangi yerlarni bosib olish uchun qilinadigan istilochilik yurishlarda qo'shinlarning soni, harbiy tayyorgarligi, qo'shin boshliqlarining qo'mondonlik mahorati kabilar katta ahamiyat kasb etgan.

Shayboniylar davlati boshqaruvida harbiy-ma'muriy amaldorlardan tashqari, ulamolar, shayxlar va xojalarning ham mavqei katta bo'lgan. Eng kuchli hukmdorlar ham ulamolar bilan hisoblashishga majbur bo'lganlar. XVI asrning boshlarida Shayboniixon yirik din peshvolarining davlat ishlariga siyosiy ta'sirini anchagina pasaytirishga muvaffaq bo'lgan va diniy hamda dunyoviy hokimiyatni o'z qo'l ostida birlashtirgan edi. Oradan ko'p o'tmasdan Buxoro xonligining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida, ayniqsa Buxoro shahrida yirik din peshvolarining ta'siri yana kuchayadi. Bu davrda ayniqsa, Buxoro yaqinidagi Jo'ybor qishlog'idan chiqqan xojalarning mavqei juda oshib ketadi.

XVI asrning o'rtalaridan boshlab jo'ybor shayxlari oliy hukmdor taqdirini hal qilish darajasidagi mavqega ko'tariladilar. Qishloqlarda katta-katta yerlarga, shaharlarda esa yirik ko'chmas mulklarga ega bo'lgan shayxlar yirik zodagonlar va amaldorlarga ham o'z ta'sirini o'tkazganlar. Manbalarga ko'ra, zabardast shayboniylar hukmdorlaridan biri bo'lgan Abdullaxon II ham avval Xoja Islom, keyin esa Xoja Sa'dlarning siyosiy va xo'jalik faoliyatini qo'llab-quvvatlashga majbur bo'lgan. Shayx-ul-islom ham jo'ybor shayxlari xonadonidan saylangan. Din peshvolari orasida shayx ul-islom, sadr, qozi kalon, mufti kabi diniy mansablarning mavqei ancha yuqori bo'lgan.

Yer egaligi munosabatlari. Barcha turkiy xalqlarda bo'lgani kabi shayboniylar davlatida ham hokimiyat masalasi, qo'shinlarning tuzilishi masalalarida odat huquqlari nisbatan ustunroq bo'lgan. Ushbu davlat tashkil topgan dastlabki davrda unda asosan Abulxayrxon davlatining tuzilishi hamda an'analari saqlanib qolindi. Undan tashqari yer-mulk masalasida temuriylar davlatida shakllangan xizmat evaziga yer-mulk in'om qilish shakllaridan shayboniylar davlatida ham qo'llanilgan. Tadqiqotchilarning xulosalariga ko'ra, bu davrda Buxoro xonligida yer huquqi masalalarida: davlatga qarashli yerlar, ushr yerlari, xurri xoris yerlar, vaqf yerlari, xon va amaldorlarga tegishli yerlar, qo'chmanchi qabila va urug'larga tegishli yerlar, suyurg'ol yerlari, tanho yerlar hamda tarxonlik yerlari mavjud bo'lgan.

Iqto' atamasi XIV asrning ikkinchi yarmidan boshlab garchi muomaladan chiqib, o'z o'rnini turkiycha "suyurg'ol" atamasiga bo'shatib bergan bo'lsa-da, shayboniylar davri ayrim manbalari va hujjatlarida "iqto'" atamasini uchratish mumkin. Chunki, iqto', suyurg'ol, tanho atamalari va shu shakldagi yer mulki huquqining mazmuni bir-biriga deyarli yaqin bo'lgan. Ya'ni, bunday yer mulklari

davlat oldidagi ma'lum bir xizmatlari uchun ma'lum hadya yoki in'om ma'nosini anglatgan.

Suyurg'ol shayboniylar davrida ham keng qo'llanilgan bo'lib, shahzodalar, yirik zodagonlar va nufuzli din peshvolariga ma'lum shart va imtiyozlar asosida berilgan yer mulki bo'lib, u nasldan naslga o'tgan. Suyurg'ol egasi davlatga to'lanadigan soliqlardan ozod qilingan bo'lib, o'z suyurg'olidan oladigan daromaddan o'z ixtiyoricha foydalangan. Bunday imtiyozli suyurg'ol "darubast suyurg'ol" deb atalgan.

Shaharlar, tumanlar va hatto viloyatlar ham alohida xizmat ko'rsatgan shaxslarga suyurg'ol qilib berilgan. Misol uchun XVI asrning boshlarida Qarshi Xudoyberdi Sultonning suyurg'ol mulki bo'lgan.

Davlat yerlari dehqonlarga muddatsiz merosiy foydalanishga ijara sifatida berilgan. Darubast sifatida mulk va yer berish, Abdullaxon II davrida ayniqsa rivojlanib, u o'zining pirlari Xoja Islom va uning avlodlaridan Xoja Saa'dga hamda boshqa Jo'ybor xojalariga butun-butun bosib olingan viloyatlarni darubast sifatida hadya qilgan. Tadqiqotchilarning fikricha, ushbu mulk merosiy suyurg'ol (hadya) bo'lib, u barcha soliqlardan ozod qilish haqidagi imtiyozlar bilan birga vorislikka qoldirish huquqi bilan berilgan yer va boshqa mulklardan iborat bo'lgan.

Jo'ybor xojalarining Buxoro, Samarqand, Nasaf (Qarshi), Marv va boshqa viloyatlarda katta yer maydonlari bo'lib, bu mulklar meros tariqasida avloddan avlodga o'tgan va barcha soliqlardan ozod etilgan. Xonlar va boshqa yirik amaldorlar tomonidan ularga hadya etilgan yer mulklaridan tashqari ular Movarounnahr va Xurosonning serunum yaylovlariga, behisob podalarga, katta shaharlarda joylashgan o'z hunarmandchilik do'konlariga, savdo rastalariga, tegirmonlar, hammom va karvonsaroylardan keladigan daromadlarga ham ega bo'lganlar.

Kattadan-katta boyliklarga ega bo'lgan jo'ybor shayxlari o'z xususiy yerlaridan tashqari vaqf yerlardan keladigan daromadni ham nazorat qilganlar. Xojalarning davlat ishlaridagi mavqei shunchalik kuchli ediki, ular hatto, amaldorlarni yuqori mansablarga tayinlash yoki chetlatishda ham katta ta'sirga ega bo'lganlar. Shayboniylar davrida yer egaligining quyidagi asosiy turlari mavjud edi:

1. Mulki sultoniylar yoki mulki mamlaka (manbalarda mamlakai devon, mamlakai podshohiy, zamini mamlaka, mamlakati sultoniylar, mamlaka atamalarida ham uchraydi) davlatga qarashli yerlar bo'lib, bu yerlarni sotish, hadya etish, vaqfga berish faqat xonning ixtiyorida bo'lgan.

2. Mulki xolis yoki mulki xurri xolis-mu'lum shaxslarga tegishli bo'lib, hukmdor tomonidan davlat oldidagi xizmatlari uchun berilgan shaxsiy yerlar (suyurg'ol, iqto', tarxon, tiul va boshq.) Bunday yerlar va ularning egalari daftardor tomonidan maxsus daftarga qayd etib borilgan.

3. Vaqf yerlari-hukmdor yoki boshqa shahslar tomonidan diniy muassasalarga mulk qilib berilgan yerlar va sug'orish inshootlari. Bunday yerlardan kelgan daromadning asosiy qismi mutavallilar, qozilar va musulmon dindorlariga tushgan.

4. Qishloq jamoalari egalik qiladigan yerlar.

Shayboniylar davrida dehqonchilikka alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, avvalo, sug'orish tizimini tartibga keltirish uchun qator tadbirlar amalga oshirilgan. Bu jarayonda mintaqadagi yirik suv manbalari-Zarafshon, Chirchiq, Sirdaryo, Amudaryo, Vaxsh, Murg'ob kabi yirik daryolar va ko'plab kichik daryolar hamda ko'llar, tog' suvlarining imkoniyatlaridan keng foydalanilgan. Shayboniylar davrida, siyosiy beqarorlik yillarida, Abdullaxon II davrida sun'iy sug'orish ishlarining ahamiyati yo'qolmagan. Undan tashqari shayboniylar davrida dehqonchilikning taraqqiyotini ta'minlovchi islohotlar o'tkazilgan. Xususan, qarovsiz va lalmi yerlarni davlat mulkiga kiritib, bunday yerlarda dehqonchilikni rivojlantirish, dehqonchilik qilishni hohlaganlarga har tomonlama yordam berish, ma'lum muddat soliqlardan ozod etish, yerdan olinadigan soliqlarni yig'ishdan mahalliy amaldorlarning o'z mansablarini suiste'mol qilishlariga yo'l qo'ymaslik uchun ham tegishli tadbirlar amalga oshirilgan.

Soliq tizimi. Buxoro xonligi devonxonasida moliyaviy va soliq ishlari hisobi bo'yicha maxsus daftarlar mavjud bo'lib, ularda turli soliqlar, ijara to'lovlari, ma'lum mahsulotlar savdosidan tushgan daromadlar qayd etib borilgan. Ammo, ko'pgina sabablarga ko'ra, jumladan, xon xazinasining davlat xazinasidan ajratilmaganligi, ko'pchilik amaldorlarning o'zboshimchaligi, to'plangan o'lponlarni ijaraga berish, aholidan olinadigan soliqlarning to'satdan oshib ketishi kabilar soliq tizimidagi tartibsizliklarni keltirib chiqarar edi. Bunday holatda o'lpon to'lovlarining qattiq o'rnatilgan me'yorlari mavjud bo'lmasdan, yagona umumdavlat soliq tizimi ko'pincha buzilib turgan.

Ta'kidlash lozimki, belgilab qo'yilgan "shariat" o'lponlariga boshqa to'lovlar qo'shilgan bo'lib, soliqlar o'lchovi nisbatan kuchli zodagonlar va yirik yer egalarining ijtimoiy siyosatidan kelib chiqib belgilangan. Soliq to'lovchilarning asosiy qismi dehqonlar bo'lib, siyosiy beqarorlik davridagi iqtisodiy inqirozlar tufayli yirik zodagonlar shaharliklardan ham yirik soliqlar undirganlar. XVI asrda soliqlarning katta qismi mahsulot sifatida olingan. Tarixiy manbalarning ma'lumot berishicha, shayboniylar davrida boj, o'lpon, soliq, jarima va majburiy to'lovlarining 40 dan ortiq turi mavjud bo'lgan. Oddiy aholi to'lovlarining ko'plab turlarini jumladan, yer va suvdan foydalanganlik uchun maxsus soliqlar, amaldorlar foydasiga to'lovlar, feodal mulklarni saqlash uchun o'lponlar, shahar devorlari, machitlar, madrasalar qurilishlari, sug'orish inshootlari barpo etish uchun, yo'llar va ko'priklar qurilishlari uchun turli to'lovlarni to'laganlar.

Bu davrda soliq to'lovchi aholi fuqaro (raiyyat) deb atalgan hamda ulardan turli soliqlardan tashqari jarimalar ham undirib olingan.

Avvalgi davrda bo'lgani kabi, shayboniylar davrida ham yerdan olinadigan soliq xiroj (mol) deb atalib, hosilning ma'lum qismi undirilgan. XVI-XVIII asr yozma manbalarda bu atama "mol", "moli-jihot", "mol va jihot", ko'proq "xiroj" sifatida tilga olinadi. Bu to'lovning miqdori sharoitga qarab 3/1, 4/1, 5/1, ayrim hollarda esa 2/1 qilib belgilangan. Mulk yerlaridan hosilning 10/1 miqdorida soliq undirilib u ushr deb atalgan. Xiroj asosan mahsulot sifatida undirilgan.

Xirojdan tashqari “doimiy”, “qonuniy”, va “favqulodda” kabi boj va o’lpon turlari mavjud bo’lib, ularning soni o’zaro urushlar va davlat markazlashuvi davrida yanada ko’paygan. Urush harakatlari davrida dehqonlar va hunarmandlardan olinadigan soliq “avarizot” deb atalib, u qisman pul bilan undirilgan.

Markaziy hokimiyat vakillari foydasiga ham maxsus soliqlar undirilgan. Misol uchun, dorug’alar foydasiga dorug’achi yoki dorug’alik degan soliq pul ko’rinishida to’langan. Afsuski, shayboniylar davrida pul ko’rinishida to’langan o’lpon va soliqlar haqida ma’lumotlar juda kam. Shunga qaramasdan “pul” atamasi qo’shilgan pilla puli, ko’knor puli, savzi puli, xarbuza (tarvuz) puli kabi o’lpon va soliqlar ham pul ko’rinishida to’langan bo’lishi kerak. Shuningdek, shahar aholisi hunarmandlar va do’kondorlar maxsus soliq tamg’a to’laganlar. Undan tashqari, yirik boylar va sudxo’rlarga tegishli savdo rastalaridagi do’konlarni ma’lum haq evaziga ijaraga olib, o’z mahsulotlarini sotganligi uchun taxti joy (tagjoy) deb ataluvchi soliq ham pul bilan to’langan.

Shayboniylar davlatiga qaram bo’lgan, ko’chmanchi turmush tarzi kechirib, chorvachilik bilan shug’ullangan aholiga ishlab berish va belgilangan tarzda soliq to’lash majburiyati yuklatilgan. Ko’chmanchi chorvador aholi harbiy yurishlar vaqtida o’z ot-ulovi, yarog’-aslohasi va oziq-ovqati bilan birga urushlarda qatnashganlar. Urush harakatlari davrida asosan o’troq aholidan oshlig’ (oshlik) solig’i undirilgan. Bu soliq doimiy bo’lmasada, harakatda bo’lgan qo’shinni saqlash uchun oziq-ovqat yig’imi sifatida to’plangan. Shuningdek, qo’shinni ta’minlash uchun tag’or deb nomlangan oziq-ovqat o’lponi ham to’langan. Oziq-ovqat soliqlarining miqdori qat’iy belgilab qo’yilmagan bo’lib, uni hukmdorlarning o’zlari xohlagancha belgilaganlar.

Ayrim tadqiqotchilarning fikricha, shayboniylar davrida soliq va yig’imlar bilan bir qatorda jarimalar ham bo’lgan. Misol uchun, ko’chmanchilar qishda iste’mol qilishi uchun har yili kuzda o’z xo’jayinlariga so’yish uchun bitta boqilgan chorva molini berganlar. Bu-sug’um deb atalgan. Shuningdek, xonlar, sultonlar va o’g’lonlar bir manzildan ikkinchi manzilga ko’chib o’tayotgan vaqtlarida ularga oziq-ovqat to’plov shibog’u(sibog’u) berilgan bo’lib, “ u ko’pincha pishirilgan go’shtdan iborat bo’lgan”. Sovurin va peshkash yig’inlari ham jarimalar qatoriga kiritiladi. Bu yig’inlar pul, mahsulot, chorva mollari, qimmatbaho buyumlar, qullar ko’rinishida hukmdorga tortiq qilingan.

Bu davrda dehqonlar va shahar aholisi, ayniqsa hunarmandlar mehnat majburiyat (mardikor, qal’a, begor va boshq.)larini bajarganlar. Bu majburiyatlardan ozod etilganlar esa, ma’lum miqdorida pul to’laganlar. Mardikor - yirik boylarga qaram bo’lgan dehqonlar majburiyati bo’lib, sug’orish inshootlarini barpo etish, ta’mirlash hamda tozalash bilan bog’liq og’ir majburiyat bo’lgan. Bir necha yillab davom etadigan yangi kanallar qurilishida ming-minglab dehqonlar ishtirok etganlar. Oddiy aholiga shuningdek, qal’alar va shahar devorlarini tiklash va ta’mirlash majburiyati ham yuklatilgan bo’lib u, qal’a yoki xarji qal’a deb atalgan (Amin Buxoriy).

Hunarmandchilik hamda bozor savdosidagi yig'imler xon xazinasining asosiy daromadi hisoblangan. Shuning uchun ham oliy hukmdor hokimiyati kuchaygan davrlar ayrim hukmdorlar (Ubaydullaxon, Abdullaxon II) soliq tizimini tartibga solishga harakat qilganlar. Ammo, bunday harakatlar har doim ham kerakli natijalarni bermagan.

Shayboniylarning pul islohotlari. Shayboniylar davlatida turli vazndagi oltin, kumush, mis, mis va kumush aralashmasidagi tanga-chaqalar muomalada bo'lgan. Tadqiqotchilarning fikricha (Davidovich Ye.A.) oltin tangalar faqat Shayboniyyxon va Abdullaxon II davrlaridagina zarb etilgan. Bu davrda pul zarb etish hamda kumush va mis tangalarning muomalada bo'lishi bir-biri bilan bog'liq holda kechgan. Numizmatik ma'lumotlarga ko'ra, XVI asrdagi pul muomalasining asosini "tanga" "tangacha", "xoniy" deb atalgan kumush hamda "mis dinor" yoki "dinor" deb atalgan mis tangalar tashkil etgan. Eng kichik mis tangachalar "pul" yoki "qora pul" deb atalgan.

Muhammad Shayboniyyxon 1507 yilda Hirotni egallagach, bu yerdagi jom'e machitida kengash chaqirib, pul islohoti haqidagi farmonini e'lon qiladi. Bu paytda Hirotidagi pul muomalasi chuqur inqirozga uchragan bo'lib, ushbu islohot Xurosondagi savdogar-zodagonlarni Shayboniyyxon tomoniga og'dirishi lozim edi. Yangi kumush tangachalarning vazni 5.2 g. bo'lib (ilgarigi temuriylar tangalari 4.8 g. bo'lgan) unga Shayboniyyxonning nomi va unvoni bitilgan. 1507 yilda bu islohot hali oxiriga yetmagan edi. Manbalarga ko'ra, bu yilda Movarounnahrda hali temuriylar tangalari to'la muomalada bo'lgan. 1508 yilda islohot yakuniga yetib Shayboniylar davlatining barcha hududlarida-Samarqand va Buxoroda, Marv, Kesh, Nasaf, Niso va Saraxsda, Hirot, Mashhad, Nishopur va Sabzavorda bir xil vazndagi, bir xil sayqallangan tangalar zarb etilib muomalaga kiritiladi. Bir xil kumush va mis tangalar butun mamlakat bo'ylab muomalaga chiqarilib, pulning qadrsizlanishiga barham beriladi.

Ammo, bu holat uzoqqa cho'zilmadi. 1510 yilda Shayboniyyxon vafot etgach, o'zaro urushlar va 1512-13 yillar qishi qattiq kelganligi markaziy Mavarounnahrda qimmatchilik va ocharchilikka olib keldi. Undan tashqari shayboniylar va Boburning mis tangalarni ko'proq zarb ettirib muomalaga kiritish orqali daromadlarini ko'paytirish yo'lidagi harakatlari pulning qadrsizlanishini yanada kuchaytirdi. Shayboniylarning hokimiyatni mutlaq qo'lga kiritishi va siyosiy vaziyatning barqarorlashuvi ham pul qadrsizlanishining oldini ololmadi. Chunki, bozorlarda mis pullar nihoyatda ko'payib ketib, mahsulot narxidan ancha oshib ketdi. Kumush pullar butunlay muomaladan chiqib, zarb etilmay qo'ydi. Bu holat mamlakatda yangidan pul islohoti o'tkazish zaruriyatini tug'dirdi.

Davlatdagi bu galgi islohot ancha og'ir va ko'p bosqichli bo'lib, bu safar umumdavlat miqyosidagi pul muomalasini bir me'yorga tushirish uchun o'n besh yil kerak bo'ldi. Ushbu islohatni ko'pchilik tadqiqotchilar Kuchkunchixon (1510-1529yy.) nomi bilan bog'laydilar. Dastavval Buxoroda (Ubaydulla Sultonning mulki) keyin esa Samarqandda (Kuchkunchixon mulkidagi poytaxt) boshlangan bu islohot jarayonida yuqori vaznli mis tangalar zarb etilib, past vaznli tangalar muomalasi taqiqlandi. Kumush tangalar zarb etilishi qisman yo'lga qo'yilgan

bo'lsa-da, ularning vazni Buxoro va Samarqandda bir xil emas edi. Faqat 1525 yilga kelib butun davlat bo'ylab bir xil tangalar zarb etish yo'lga qo'yildi. Bu jarayonda har qanday shaxs o'zining metali yoki buyumlarini zarbxonaga eltib, belgilangan vazndagi kumush tangani erkin zarb ettirishi mumkin edi. Buning uchun xazinaga ma'lum miqdorda to'lov to'langan.

Ammo, kumush pullar zarb etilishi va muomalaga kirishidan tushgan daromadning asosiy qismi davlat g'aznasiga tushmas edi. Yirik mulk egalari tangalarga hukmdor nomi va unvonini qo'shib zarb etsalar-da, zarbxonalardan kelgan daromadni o'zlariga qoldirar edilar. Davlatning asosan to'rtta shahrida – Buxoro, Samarqand, Balx va Toshkentda doimiy ravishda ko'p sonli kumush tangalar zarb etilishiga qaramay Karmana, Totkend (Zarafshon vohasi), Axsi, Kesh, Hisor, Yassa kabi shaharlarda ham kam bo'lsa-da, zarbxonalar ishlab turgan. Natijada, XVI asrning o'rtalariga kelib kumush pullarning qiymati tushib ketdi. Undan tashqari mamlakat tashqarisida ham (mas. qo'shni boburiylar davlatida) shayboniylar kumush tanganlarini zarb etish avj oldi.

Bunday sharoitda XVI asrning 60-yillaridan boshlab Abdullaxon II savdo-sotiq uchun zarur bo'lgan pul islohotini bosqichma-bosqich amalga oshirdi. Chunki, Abdullaxon II hukmdor sifatida nafaqat davlat sarhadlarini kengaytirish, markazlashgan davlat barpo etish balki, savdo-sotiq mamlakat iqtisodining muhim tarmog'i ekanligini yaxshi anglagan edi. U otasi Iskandarxon (1560-1583 yy.) davridayoq kumush metal yetishmovchiligini bartaraf etish bilan birga Buxoroda oltin tangalarni doimiy zarb etishni yo'lga qo'ydi va buni qattiq nazorat ostiga oldi.

Abdullaxon II islohoti asosan, kumushning narxi oshishiga nisbatan kumush tangalarning qiymatini oshirishga qaratilgan edi. 1583 yilga qadar yuqorida eslatilgan to'rtta yirik shaharda Iskandarxon nomidagi bir xil vazn va qiymatga ega bo'lgan kumush tangalar zarb etiladi. 1560 yildan keyingi 1583 yilgacha bo'lgan davr Abdullaxon II ning ko'plab jangu-jadallar davri bo'lib, bu yurishlar va o'zaro kurashlar katta mablag' talab etar edi. Shuning uchun ham Abdullaxonga ham, uning raqiblariga ham katta miqdordagi pul zarur edi.

1583 yilda otasi vafotidan so'ng oliy hukmdor bo'lgan Abdullaxon II o'z pul islohotining so'nggi qismini amalga oshirdi. Ya'ni, u kumush tangalar zarb etishni o'z poytaxti Buxoroda markazlashtirdi. Buxoroda Abdullaxon II nomidan har yili ko'p miqdorda kumush tangalar zarb etildi. Balx, Samarqand va Toshkentda esa tanga zarb etish keskin kamaytirildi. Shuningdek, Abdullaxon II shahar savdosidagi kundalik ehtiyoj mahsulotlari uchun mis tangalar zarb etishni yo'lga qo'ydi.

Shayboniylar o'tkazgan pul islohotlari orasida Abdullaxon II ning islohati nisbatan muvaffaqiyatli bo'lib, bu islohot pul muomalasi inqiroziga barham berdi, kumushning davlat hududlaridan ko'plab chiqib ketishini to'xtatdi, xususiy metalni yana zarbxonalarga jalb etdi. Ushbu islohot Abdullaxon II ichki siyosatining bir qismi bo'lib, tranzit, halqaro va ichki shahar savdosining taraqqiyoti uchun muhim ahamiyat kasb etdi.

Harbiy qurilish va boshqaruv. Shayboniylar davlatida, siyosatida, boshqaruv ishlarida yirik sarkardalar, qo'shin boshliqlari, qo'mondonlar va amirlarning harbiy

mahorati katta ahamiyatga ega edi. Barcha shayboniy hukmdorlari harbiy siyosatni Dashti Qipchoq o'zbeklarining an'alariga asoslanib olib borganlar hamda bu jarayonda zarur hollarda zudlik bilan to'planadigan ko'p sonli qo'shinlarga tayanganlar. Undan tashqari shayboniylar ichki va tashqi xavfni bartaraf etishda, davlat sarhadlarini kengaytirish uchun qilinadigan yurishlarda qo'shinlarning soni, harbiy tayyorgarligi, jang usullari, qurol-yarog'lar, qo'shin boshliqlarining harbiy mahorati kabilarga ham katta e'tibor qaratganlar.

Shayboniylar davlatida qo'shin to'plash, qo'shinning ta'minoti, uning tarkibi, qo'shinni jangga tayyorlash, qurol-aslahalar, harbiy va qorovullik xizmatini o'tash, harbiy harakatlarni olib borish asosan Chingizxon va Amir Temur qo'shinlarining harbiy tuzilishiga asoslangan bo'lib, unga Shayboniyxon tomonidan dasht o'zbeklariga xos bo'lgan ayrim o'zgarishlar kiritilgan. Qurol-aslahalarning o'zgarishi esa Abdullaxon II davriga to'g'ri keladi.

Harbiy qo'shin asosan otliq va piyoda askarlardan tashkil topgan. Harbiy harakatlar davrida qo'shin o'q-yoy, uzun nayza, qilich, gurzi, uzun dastali jang boltasi (tabarzin), changak kabi asosiy hujum qurollaridan foydalangan. Abdullaxon II davrida piltalar paydo bo'lgan. Qo'shinda himoya vositasi sifatida qalqon (sipar), hamda temir simdan mayda qilib to'qilib, usti ipak va baxmal mato bilan yopilgan sovut (jovshan) yoki jiba (jeva)-temir yoki po'latdan ishlangan maxsus kiyim kabilardan foydalanilgan. Shayboniylar qo'shinining oliy bosh qo'mondoni xonning o'zi hisoblangan. Alohida bo'linmalar-o'ng qanot, so'l qanot, qalb, qorovul va hirovullarga xonning o'g'illari, qarindoshlari yoki jangda sinalgan, tajribali va dovyurak nuyonlar (yoki sultonlar) boshliq qilib tayinlangan. Ilgarigi davrlarda bo'lgani kabi Shayboniylar qo'shini ham o'n minglik (tuman), minglik, yuzlik, o'nlik bo'linmalarga bo'lingan.

Shayboniylar qo'shini asosan qalb deb ataluvchi markaziy qism, barong'or (o'ng qanot) va javong'or(so'l qanot) qismlaridan va hirovul (qo'shinning orqa qismi) dan tashkil topgan. Manbalarda qo'shinning qanotlariga boshchilik qilgan sarkarda o'g'lon deb ham eslatiladi. Qo'shin oldida manglay deb ataluvchi harbiy qism yarim doira shaklida saf tortib borgan. Uning olidida esa tez harakatlanuvchi kichik jangavor qism ilg'or bo'lgan. Shuningdek, umumiy qo'shin oldida qorovul deb ataluvchi maxsus qism, qo'shinning o'ng va so'l qanotlari oldida boruvchi kichik g'o'l deb nomlanuvchi bo'linmalar hamda qo'shin ortidan boruvchi maxsus yordamchi bo'linma-chanox harakat qilgan.

Qo'shin tarkibida tug'chi qism, ya'ni, bayroq ostida zahirada turuvchi (tug'ni qo'riqlovchi) 20-30 ming kishilik jangovar harbiy bo'linma hamda zabongiri, ya'ni, dushman tomonidan "til" to'tib keluvchi maxsus bo'linma va xabargiri-dushman to'g'risida ma'lumot keltiruvchi (razvedka) maxsus bo'linmalar ham bo'lgan. Harbiy yurishlar paytida xon uchun rasmiy qabul marosimlari o'tkaziladigan joy-bargoh deb atalgan. Qo'shinda saralangan o'zbek navkarlaridan tuzilgan xonning xos soqchilari ham katta ahamiyatga ega bo'lgan.

Qo'shinni yig'ish va yurishga tayyorlash, ularning maoshini to'lash hamda boshqa tashkiliy ishlar bilan maxsus amaldor-tavochi shug'ullangan. Qo'shinni qurol-yarog' bilan ta'minlashga ma'sul bo'lgan amaldor jevachi bo'lib, u xonning

qurol-aslahalariga ham javobgar bo'lgan. Xon va qo'shin boshliqlarining alohida topshiriqlarini bajaruvchi shahslar yasovul (Abdullaxon II davrida-muboshir) deb atalgan. Xonning shahsi va saroyini qo'riqlovchilar qurchi, xon bayrog'ini ko'tarib yuruvchilar yalov bardor deb nomlangan. Abdullaxon II davrida qo'shinga zambaraklar joriy etilgan bo'lib, qo'shinda to'pchiboshi mansabi paydo bo'ladi. Harbiylar ustidan qattiq nazorat o'rnatilgan bo'lib, ular sodir etgan jinoyat va jazo turlari maxsus harbiy sudb'yalar-qozi askar hamda mufti askar tomonidan ko'rib chiqilgan.

Shayboniylar davlatida madaniy hayot. Islom dini. Avvalgi sulolalar davrida Movarounnahr va Xurosonda yuksak darajada rivojlangan madaniy an'analar shayboniylar davrida ham davom etdi hamda boyitildi. Bu darda madaniy hayotning ko'plab jabhalarida: adabiyot, tarixnavislik, hattotlik, musiqa, epigrafika, me'morchilik, naqqoshlik, islom madaniyati kabilarda ayrim siyosiy hayotdagi inqiroz holatlariga qaramasdan rivojlanish jarayonlari ko'zatiladi.

Adabiyotning turli janrlarida Muhammad Solix, Xoja Afsodiy, Vosifiy, Majlisiy, Ubaydiy, Baqoiy, Shaydo, Oshiq, Aziziy, Nisoriy, Mushfiqiy, Naxliy, Mutrifiy kabilar barakali ijod qildilar. Bu davrdagi adabiyot namoyondalari Hindiston, Eron, Turkiya, Ozarbayjon, Sharqiy Turkiston kabi qo'shni davlatlaridagi qalam ahli bilan ijodiy aloqada bo'ldilar.

Bu davrda yaratilgan adabiy asarlar orasida Buxorolik adabiyotshunos olim va shoir Hasanxoja Nisoriyning "Muzakkiri ahbob" ("Do'stlar yodnomasi") asarini keltirish (1516-1597 yy.) mumkin. Qomusiy hususiyatga ega bo'lgan bu asarda XVI asrda Movarounnahr, Xuroson, Hindiston, Eron, Turkiya va Sharqiy Turkistonda yashab ijld etgan 228 ta shoirlar, jumladan, Jomiy, Navoiy, Husayn Bayqaro, Husayn Voiz Koshifiylar to'g'risida, Arslonbob, Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg'oniy, Zangi ota, Shayx Xudoydod kabi tasavvuf namoyondalarining hayoti, karomatlari haqida, shuningdek, tarixiy voqealar, ilm-fan rivoji, san'at sohasidagi yutuqlar, turli shaharlardagi me'morchilik rivoji haqida ma'lumotlar beriladi. Abdullaxon II ga atab yozilgan mazkur asar O'rta Osiyo, Eron va Hindistondagi adabiy muhit haqida boy ma'lumotlar beruvchi manba hisoblanadi.

Bu davrda hukmron sulola vakillari adabiyot rivojiga homiylik qilish bilan birga o'zlari ham ijod bilan shug'ullanganlar. Xususan, Shayboniyxon, Ubaydullaxon, Abdullaxon II, Do'st Muhammad Sulton (Navro'z Ahmadxonning o'g'li) kabilarning ayrim asarlari va g'azallari bizgacha saqlanib qolgan.

Bu davrda tarixnavislik sohasida ham ko'plab tarixiy asarlar yaratildi. Sulola asoschisi Shayboniyxon va uning vorislariga atab yozilgan Abdulloh Ibn Muhammad Ibn Ali Nasrullohiyning "Zubdat-al asar", Mulla Shodiyning "Fathnoma", Binoiyning "Shayboniynoma", Muhammad Solihning "Shayboniynoma", Fazlulloh Ro'zbexonning "Mehmonnomai Buxoro", Zayniddin Vosifiyning "Badoye ul vaqoe", Hofiz Tanish Buxoriyning "Abdullanoma", muallifi noma'lum bo'lgan "Tavorixi go'zida", Nusratnoma" kabilar fikrimiz dalilidir.

Manbalarning ma'lumot berishicha, bu davrda rassomlik, hattotlik va musiqa san'atida, fikh, tibbiyot, riyoziyot (matematika), handasa (geometriya), va ilmi nujum (astronomiya) sohalarida ham rivojlanish yuz beradi. Masalan, ko'proq shoir sifatida tanilgan Mushfiqiy (1538-1588 yy.) falsafa, astronomiya, fikh, hisob, fizika, musiqa, arab tili kabi sohalarida ham yetuk sanalgan. Bu davrda tibbiyot sohasida ham qator asarlar yaratilgan. Jumladan, Kuchkunchixon va Abu Saidxon zamonlarida yashagan mashhur tabib va olim Sulton Ali "Dastur al-iloj", "Muqaddimai dastur al-iloj" risolalarini yozib, ularda inson tanasidagi kasalliklarning sharhi hamda ularni davolash to'g'risida ma'lumotlar bergan. Abdulatifxonning shaxsiy tabibi Muhammad Yusuf, Navro'z Ahmadxon saroyida esa tabib Shoh Alilar faoliyat olib borib "Ko'z kasalligiga oid asarlar sarasi", "Ko'z tabiblari uchun qo'llanma" kabi asarlar yaratganlar. Shuningdek, Muhammad Yusufning "Isitmani o'rganishga doir", "Qon tomiri va siydik" kabi asarlari ham ma'lum. 1562-1567 yillarda tabib Ubaydulloh Qahhol tibbiyotga oid muhim qomusiy asar "Kasallik shifosi"ni yaratgan. Ushbu asarlarda keltirilgan davo uslublari, tashxis qo'yish, dorilar tayyorlash kabi ma'lumotlar o'rta asrlar musulmon Sharqi tibbiyotiga xos ilg'or an'analar XVI asrda ham davom etganligini ko'rsatadi.

Shayboniylar hukmdorlari me'morchilik sohasida ham qator ishlarni amalga oshirib, turli maqsadlarga mo'ljallangan qurilish ishlarini amalga oshirganlar. Me'morchilik inshootlari nafaqat hukmron sulola vakillari, balki xususiy mulkdorlar tomonidan ham bunyod etilgan. Mamlakatning Buxoro, Samarqand, Toshkent, Qarshi, Karmana, Turkiston, Marv, Balx, Hirot, Xiva kabi ko'plab shaharlarida turli me'morchilik inshootlari-madrasa va machitlar, xonaqolar, timlar, minoralar, hammomlar, karvonsaroylar, sardoba va ko'priklar bunyod etilib, shaharlar devorlari ta'mirlandi. Misol uchun, Samarqanddagi Shayboniyxon qurdirgan Xoniya, Abu Said va Qulbobo Ko'kaldosh nomlari bilan bog'liq madrasalar, Samarqand yaqinidagi suv ayirg'ich, Buxoroda shahar devorining ta'mirlanishi, Mir Arab, Abdullaxon, Modarixon madrasalari, Toshkentdagi Baroqxon (hozirgi Xasti Imom) va Ko'kaldosh madrasalari, Turkistonda Shayboniyxon masjida, Karmanada Qosim Shayx masjidi, Balxda qal'a devorining ta'mirlanishi, Abdullaxon, Qulbobo Ko'kaldosh madrasalari, Hirotida Ko'kaldosh madrasasi kabilar shular jumlasidandir.

Buxoro xonligidagi me'morchilik va shaharlar taraqqiyoti Abdullaxon II davrida ayniqsa yuksaldi. Hozirgi O'rta Osiyoning deyarli butun hududlarini o'z ichiga olgan davlatni barpo etish jarayonida Abdullaxon II juda ko'plab harbiy yurishlar olib borgan bo'lsa-da, mamlakatdagi iqtisodiyot, madaniyat, shaharlar taraqqiyotiga alohida e'tibor qaratgan. Chunonchi, O'rta Osiyodagi XVI asrga oid me'morchilik obidalarining asosiy ko'pchilik qismi bu hukmdor davrida bunyod etilgan bo'lib, manbalarning ma'lumot berishicha, ularning soni 1000 dan oshadi.

Ma'lumki, XV asrning ikkinchi yarmi O'rta Osiyoning islomiy hayotida Xo'ja Ahror faoliyatining faollashuvi bilan izohlanadi. Keyinroq esa, bu hududlardagi ma'naviy-diniy hayotda sufiylikning bir qator yirik namoyondalari shakllanadi. Siyosiy hokimiyatning shayboniylar qo'liga o'tishi natijasida temuriylar davridagi

yirik diniy ulamolar yangi diniy vakillar, xususan, XVI asrning ikkinchi yarmidan boshlab jo'ybor shayxlari bilan almashadi. Ulardan eng mashhurlari Xoja Muhammad Islom (1493-1563 yy.), Xoja S'aad (1531-1589 yy.), Xoja Tojiddin Hasan (1547-1646 yy.), Xoja Aburaxim (1575-1628-29 yy.) kabilar bo'lib, ular Naqshbandiya tariqatining yo'l boshchilari edilar. Bu davrda Movarounnahrda Yassaviya va Kubroviya tariqoti namoyondalari ham mavjud bo'lgan bo'lsa-da, bu ikkala tariqat vakillari Movarounnahrning siyosiy hayotiga juybor shayxlari kabi ta'sir eta olmas va aralashmas edilar.

Yamanning Xadramauti degan joyida tug'ilgan Said Shamsuddin Abdulloh XV asrning 80-yillarida Movarounnahrda keladi va Xo'ja Axrorning muridi bo'ladi. O'rta Osiyo islom dini tarixiga Miri Arab nomi bilan kirgan bu shaxs keyinchalik, Shayboniyxon va Ubaydullaxon davrlarida juda katta obro' va mavqega ega bo'lib, yirik mulkdorga aylanadi. Turkistondagi Savron shahrida yashagan Miri Arab Buxoroga tez-tez borib, saroy ishlariga aralashib turardi. Uning mavqei shunchalik baland edi-ki, hattoki xon va uning atrofida gilar ham u bilan hisoblashar edilar.

Shayboniylar davridagi viloyat hokimlari o'zlarining yuqori lavozimdagi amaldorlar bilan munosabatlarini yaxshilash uchun tez-tez shayxlarga murojat etib turganlar. Shuningdek, hukmron doira vakillari ham o'zlarining siyosiy kurashlarida sufiylar madadidan foydalanganlar.

Shayboniylar davri tarixiga xulosa qilib aytish mumkinki, bu davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotda ko'plab ijobiy o'zgarishlar yuz berganligiga qaramasdan, o'rta asrlar tarixining boshqa davrlarida bo'lgani kabi, bu davrda ham o'zaro urushlar doimiy bo'lib turdi. Bu davrga kelib davlat boshqaruvida yana ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi an'analar ustunlik qila boshladi. Shunga qaramasdan bu davr O'zbekiston davlatchiligi tarixida muhim ahamiyatga ega bo'lib, ushbu ahamiyat ilm-fan va madaniyat, shaharsozlik hamda me'morchilik ravnaqi bilan izohlanadi.

Shayboniylar sulolasi hukmdorlari.

Muhammad Shohbaxt Shayboniyxon-1500-1510 yy.

Ko'chmunchixon-1510-1530 yy.

Abu Sa'idxon-1530-1533 yy.

Ubaydullaxon-1533-1539 yy.

Abdullaxon I-1539-1540 yy.

Abdulazizxon (Buxoroda)-1540-1550 yy.

Abdulatifxon (Samarqandda)-1540-1551 yy.

Navro'z Ahmadxon-Baroqxon(Toshkentda)-1551-1556 yy.

Pirmuhammadxon-1556-1561 yy.

Iskandarxon-1561-1583 yy.

Abdullaxon II-1583-1598 yy.

Abdulmo'minxon-1598-1599 yy.

Pir Muhammadxon II-1599-1601 yy.

2. ASHTARXONIYLAR SULOLASI DAVRIDA O'RTA OSIYO

Siyosiy tarix. 1598 yilda Abdullaxon II vafot etgach taxtga uning o'g'li Abdulmo'min o'tirdi. O'zaro urushlar natijasida u uzoq vaqt hokimiyatni boshqara olmay halok bo'ldi. Taxtga Abdullaxon II ning amakivachchasi Pirmuxammad II o'tirib, u ham uzoq vaqt hukmronlik qila olmadi.

Abdullaxon II vafotidan keyin markaziy xokimiyatning inqirozi va mamlakatdagi tartibsizliklardan Buxoro xonligining ichki va tashqi raqiblari zudlik bilan foydalanishga urinishdi. Pirmuhammadxon bu raqiblar qurshovlarini bartaraf qilishga ojizlik qildi. Chunonchi, mamlaktning janubida Eron shohi Abbos Sabzavor, Mashhad va Hirotni egallab oldi. Yusuf Munshi ma'lumotlariga ko'ra, "Movarounnahrda ham butun davlatda bo'lgani kabi boshboshdoqliklar avj olib, hech kim birovga bo'ysunishni xohlamadi." Ana shunday sharoitda yangi sulola - Ashtarxoniylar sulolasi xokimyat tepasiga keldi.

Ashtarxoniylar chingiziylar avlodidan bo'lib, XV asrning 80-yillaridan boshlab Astraxan (Hoji Tarxon)da xukmronlik qilganlar. XVI asr o'rtalarida Astraxan Ivan Grozniy tomonidan bosib olingach, sulola hukmdori Yormuhammad Sulton o'z yaqinlari bilan Buxoroga keladi. Manba tili bilan aytganda "urus (nomila) mashhur nasroniylar bosqini dastidan (qochib) Yor Muhammadxon farzandlari Jonimuhammad Sulton, Abbos Sulton, Tursun Muhammad Sulton, Pirmuhammad Sulton va ahli ayoli bilan Movarounnahrda keldi".

Buxoro xukmdori Iskandar Sulton Yormuhammad hamda uning oila a'zolarini yaxshi kutib olib, ular bilan do'stona munosabatda bo'ldi. Oradan ko'p o'tmay Yormuhammadning o'g'li Jonimuhammad (Jonibek Sulton) Iskandarxonning kizi Zuhrobegimga uylandi. Shu tariqa Yormuhammad va uning avlodlari Shayboniylar saroyida katta mavqega ega bo'la boshladilar. Jonibek Sulton va Zuhrobegimdan uch o'g'il - Dinmuhammad, Bokimuhammad, Valimuhammad tug'ildi. Vaqti kelib Dinmuhammad Xurosondagi viloyatlarning biri Obivardda, Boqimuxammad esa Samarqandda hokim etib tayinlanadi.

Boshboshdoqliklar va o'zaro urushlarga chek qo'yish maqsadida 1601 yilda buxorolik bir guruh yirik zodagonlar Jonibek Sultonni Buxoro hukmdori taxtiga taklif etadilar. Jonibek Sulton katta o'g'li Dinmuhammad foydasiga taxtdan voz kechdi. Obivard hokimi Dinmuhammad esa Buxoroga kelishda qizilboshlilar bilan bo'lgan to'qnashuvda halok bo'ldi. Shundan so'ng Jonibek Sultonning ikkinchi o'g'li Bokimuhammad hokimiyatga taklif etildi. Bu paytda Samarqand hokimi bo'lgan Bokimuhammad Bog'i shamol atroflarida Pirmuhammad II qo'shinlarini mag'lubiyatga uchratib Buxoro taxtiga o'tirdi (1601-1605 yillar). Shu tariqa Mavorunnahrda tarixiy manbalarda Ashtarxoniylar (Astraxan yoki Hoji Tarxonlik hukmdorlar) yoki Joniylar (Jonibek sulton nomidan) deb nom olgan va bir yarim asr xokimyat tepasida bo'lgan sulola hukmronligi davri boshlandi.

Ilk davrda pul muomalasidagi tangalar Jonibek Sulton nomidan zarb etilgan bo'lsada, amalda xokimiyatni Boqimuhammad boshqardi. U mamlakatdagi tarqoqlikka barham berishga harakat qilib, avvalo Xorazmni mamlakatga ko'shib oldi. 1602 yilda Balxni qo'lga kiritib Boqimuhammadxon uni ukasi Valimuhammadga hadya qilib, Andxud, Shibirg'on, Maymana, Bag'lon,

Badaxshon va Xisorni ham Buxoroga bo'ysundirdi. Boqimuhammadxon mamlakat ichki ishlariga ham alohida e'tibor qaratib, davlat boshkaruvini tartibga solishga harakat qildi. Yusuf Munshi ma'lumotlariga ko'ra, u "hokimiyat amaldorlari mansablarini qayta ko'rib, qo'shin tuzilishini, fuqarolar holatini nazorat qilgan" bo'lsada, uning qisqa muddatli hukmronlik davrida bu siyosiy harakatlar ijobiy natija bermadi. 1605 yilda Boqimuhammadxon vafot etgach, taxtga uning ukasi, Balx hokimi Valimuhammad (1605-1611yy.) o'tiradi.

Imomqulixon

(1611-1642)Valimuhammadxon hukmron-ligi davrida ham Balx va Hirot uchun kurashlar davom etdi. Bu kurashlarda Valimuhammadxonning qo'li baland kelgan bo'lsada, u 1607 yilda Eron shohi Abbos I bilan sulh shartnomasi imzoladi. Buning natijasida Xuroson butunlay Safaviylar qo'lga o'tib ketdi. Natijada busiz ham Valimuhammad saroyi ishlariga doimiy aralashib yurgan, ko'p hollarda xonsiz ham qaror qabul qiladigan, o'zlarini siyosiy jihatdan mustaqil deb hisoblaydigan bir guruh buxorolik amaldorlar Valimuhammadga qarshi 1608 yilda fitna uyushtiradilar. Xon Eron shohi Abbos I huzuriga qochib ketadi. Buxoro taxtida yana boshboshdoqliklar boshlanib ketib, 1611 yilning yozida Valimuhammadxon Abbos I yordamida Buxoro taxtini egallashi ham uzoqqa cho'zilmadi. 1611 yilning oktyabrida Samarqand atrofidagi Imomqulixon bilan bo'lgan to'qnashuvda Valimuhammadxon halok bo'ldi. Ashtarxoniylar taxtiga Boqimuhammadning o'g'li Imomqulixon (1611-1642 yy.) o'tiradi.

Bu davrga kelib mahalliy hukmdorlarning o'zboshimchaligi haddidan oshib, bu holat ayniqsa o'troq aholi turmush tarziga salbiy ta'sir etardi. Imomqulixon o'zboshimcha hokimlar harakatini susaytirishga muvaffaq bo'ldi. Imomqulixon Xorazm va Xurosonni qayta qo'lga kirita olmagan bo'lsa-da, Toshkent, Andijon, Turkiston shaharlariga xavf solib turgan qozoqlar, qalmiqlar va boshqa ko'plab ko'chmanchilarga qarshi kurash olib bordi. Ayrim hollarda ularga yon berib, ko'chmanchilar kuchlaridan Eron shohlariga qarshi kurashda foydalandi. Imomqulixon Toshkent shahri va uning atrofidagi yerlarga o'g'li Iskandar Sultonni hokim etib tayinladi. Ammo, toshkentliklar Iskandar Sulton siyosatidan norozi bo'lib isyon ko'tardilar va natijada u o'ldirildi. Buning evaziga Imomqulixon Toshkentda qirg'inbarot o'tkazganligi manbalardan ma'lumdir.

Shunga qaramasdan manbalarning guvohlik berishicha, Imomqulixon davrida xon hokimiyatining mavqei oshib, ichki vaziyat, siyosiy, ijtimoiy va iktisodiy barqarorlik yaxshilandi. Muhammad Yusuf (ibn Xoji Baqo) ning "Tarixi Muqumxoniy" asarida berilishicha, "Imomqulixon nochorlar ishini yengillashtirdi, arz bilan kelganlarni qaytarmadi. Uning zamonida na kambag'al, na bechora qolmagandi. Chiqargan buyruqlari ijrosi borasida amaldorlariga qattik turdi, qorong'i tushishi bilan oddiy kiyim kiyib vaziri va qo'rchilari bilan bozorlari mahallalarni aylanib, oddiy halkning haqiqiy ahvolidan habardor bo'lib turardi". Umrining ohirida ko'zi ojiz bo'lib qolgan Imomqulixon 1642 yilda Makkaga haj safariga jo'nab 1644 yilda Madinada vafot etadi.

Imomqulixondan so'ng taxtga uning ukasi Nodirmuhammad (1642-1645 yy.) o'tirdi. Nodimuhammad xon bo'lguniga qadar Balx hokimi bo'lib, uzoq vaqt

tahtni boshqara olmadi. U hokimiyat tepasiga kelgach, mamlakatdagi ahvol tezda o'zgarib ketdi. Chunki xon davlat ishlarida hal qiluvchi rol o'ynaydigan zodagonlarga yaqinlasholmay, ular bilan til topisha olmadi. Undan tashqari Nodirmuhammadxon mamlakatning ijtimoiy - siyosiy hayotida muhim rol tutgan amirlar va sultonlar mavqeini cheklash bilan birga mamlakatning asosiy viloyatlarini o'zining olti o'g'li, bir nabirasi va ikki jiyaniga bo'lib berdi. Jumladan, o'g'illari Abdulaziz Sultonga Samarqand, Xisrav Sultonga Badaxshon bilan Qunduz, Barhom Sultonga Toshkent, Subhonquli Sultonga Balx, Qutluq Muhammad Sultonga Xisor, Abduraxmon Sultonga Shibirg'on va Andxud, nabirasi Kosim Sultonga Xuzor, jiyanlari Muhammadyor Sultonga Shahrisabz, So'fi Sultonga Toliqon berildi.

Bunday sharoitda oradan ko'p vaqt o'tmay vaziyat keskin o'zgardi. Saroydagi lavozimlardan ozod etilgan amaldorlarning noroziligi kuchayib turgan bir paytda, mamlakat hududlariga shimoldan ko'chmanchilar hujumlari boshlandi. Nodirmuhammadxon ko'chmanchilarga qarshi kurashga o'g'li Abdulazizxon boshchiligidagi qo'shinni jo'natadi. Oliy hukumdordan norozi bo'lgan bir guruh amaldorlar 1645 yilning aprelida Uchtepa atrofidagi Yangisaroy degan joyda Nodirmuhammadning katta o'g'li Abdulaziz Sultonni xon deb e'lon qiladilar. Bu paytda Qarshi dashtlarida ov qilib yurgan Nodirmuhammadxon bu habarni eshitib Balhga kochadi.

Abdulazizxon hukmronligi davri (1645-1681 yy.) o'zaro kurashlar bilan boshlandi. Balxda o'rnashib olgan Nodirmuhammad qolgan o'g'illariga va yangi xondan norozi bo'lgan Buxoro amirlariga tayanib Abdulazizxon hokimiyatini tortib olishga urindi, ammo buning uddasidan chiqqa olmadi. Shundan so'ng Nodirmuhammadxon hind hukmdori boburiy shahzoda Shoh Jahondan yordam so'radi. Bundan foydalangan boburiylar Balx va Badaxshonni egallab, bu hududlarda ikki yil hukmronlik qiladilar. Nodirmuhammad esa Eron shohi huzuriga kochib ketdi. 1647 yil oktyabrda Abdulazizxon Balxga hujum qilib uni boburiylardan tortib oldi. Nodirmuhammad esa 1651 yilda haj safariga chiqib yo'lda vafot etdi.

Abdulazizxon davrida mamlakatda notinchliklar hukm surdi. Ayniqsa, Balxda hukmronlik qilayotgan Subxonquli Sulton bilan Abdulazizxon o'rtasidagi kurash keskinlashdi. Abdulazizxon Balxni Buxoroga bo'ysundirishga bir necha marta uringan (1652-1657 yy.) bo'lsada, Subhonquli Sultonni mag'lub eta olmadi. Undan tashqari, oliy hokimiyatning zaiflashgani hamda o'zaro urushlardan foydalangan Xiva honlari Buxoroga tez - tez hujumlar uyushtirib turdilar. Ular 1658 yilda Karmana va Vardonzani talon- taroj kilib, 1662 yilda Buxorogacha yetib keldilar. Balx mojarolari 1658 yilda Abdulazizxonning piri Abdug'affor xojaning aralashuvi bilan biroz barham topgan bo'lsada, amalda Subxonquli Sulton Balhni mustaqil boshqargan.

Xiva bilan uzoq urushlar ustiga mamlakatdagi turli ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi ixtiloflarning keskinlashib borishi mamlakat hayotiga salbiy ta'sir ko'rsatgan. Manba tili bilan aytganda Abdulazizxon davrida "Movarounnahr va Balx viloyatlari xorazmliklar va qozoqlar hujumlari tufayli halokat yoqasiga kelib

qoldi". Qarib qolgan Abdulazizxon dushman hujumlarini qaytarolmay qolgandi. Undan tashkari, uning davrida yirik yer egalarining iqtisodiy va siyosiy mustaqilligining kuchayuvi markaziy xokimiyatni yanada zaiflashtirgandi.

1681 yilda Abdulazizxon taxtni ukasi Subxonquli Sultonga topshirib, o'zi haj safariga jo'naydi. Subxonqulixon (1681-1702yy.) hukmronligi yillarida ham mamlakatdagi ijtimoiy - iqtisodiy va siyosiy vaziyat o'zgarmadi. Chunonchi, Subxonqulixon davrida uning o'g'illari o'rtasida Balx hokimiyati uchun kurash yanada avj oldi. Bu jarayonda uning o'g'illarini Balxdagi obro'li xonadonlar qo'llab turdilar. Mahalliy amaldorlar davlat hazinasiga ham soliqlar to'lamaganlar. Bu holat markaziy xokimiyatning Balxdagi mavqeini nihoyatda zaiflashib ketganidan va mahalliy siyosiy kuchlarning, hususan yirik amirlar mavqei oshib ketganidan dalolat beradi.

Yangi hukmdorning hokimiyat tepasiga kelishi Buxoro va Xiva munosabatlarini ham yumshatmadi. Xivaliklar Abdulazizxon va uning o'g'li Anushaxon boshchiligida Zarafshon va Qashqadaryo vohalariga talonchilik yurishlari uyushtirib, shahar va qishloqlarni vayronaga aylantirdilar. Oqibatda sug'orish ishlari izdan chiqib, dehkonzhillikka putur yetdi. Bozorlarda qimmatchilik boshlanib, halqning ahvoli yomonlashdi. Mana shunday sharoitda Subxonqulixon davlatning bo'shab qolgan hazinasini to'ldirish maqsadida qo'shimcha soliqlarni joriy etib, bir necha yillik soliqlarni oldindan yig'ib olishga buyruq berdi.

Subxonqulixonning o'g'li Ubaydullaxon (1702-1711) mamlakatda hukm surayotgan siyosiy tarqoqlikni tugatishga hamda markaziy davlat hokimiyatini mustahkamlashga harakat qilgan so'nggi ashtarxoniy hukmdori bo'ldi. Uning Samarqand, Xisor, Termiz va Shahrisabzga qilgan yurishlari natijasiz tugagan bo'lsada, uzoq kamaldan so'ng Balxni egallashga muvaffaq bo'ldi. Manbalarning guvohlik berishicha Ubaydullaxon Balxni egallagach, ko'shindagi otlar va tuyalar dehkonzlar ekinlarini payhon qilmasliklari haqida buyruq beradi. Bu bilan u o'ziga soliq to'lovchi aholi manfaatini ko'zlagan va oddiy aholini o'ziga og'dirishga harakat qilgan.

Shunga qaramasdan Ubaydullaxonning mahalliy hukmdorlar hamda amirlarning separatik qarshiligini sindirish yo'lidagi ko'plab harakatlari samara bermadi. Ubaydullaxon davlatdagi boshqaruv apparatida islohot o'tkazishga harakat qilib, ko'plab amaldorlarni mansabidan chetlashtirdi. Ularning o'rniga xunarmandlar va savdogarlarning bolalarini mansablarga tayinladi. Shuningdek u mamlakatdagi yirik yer egalari bo'lgan jo'ybor shayxlarining soliq imtiyozlarini bekor qildi. Ammo, Ubaydullaxonning bu harakatlari unga norozi kuchlarning ko'payishiga hizmat qildi holos.

Ubaydullaxon mustaqil amirlarning iqtisodiy qudratiga zarba berish, davlat hazinasini boyitish, hamda mamlakat moliyaviy axvolini yaxshilash maqsadida 1708 yilda pul islohotini o'tkazdi. Bu islohotga ko'ra, hazinada mavjud kumush tangalar eritilib, har biridan to'rtta kumush tanga qayta zarb qilindi. Kiymati past bo'lgan yangi tangalar eski tangalar bilan bir xil muomalada bo'lishi e'lon qilindi. Ammo, zarb etilgan past kiymatli tangalar bozorlarda savdogarlar tomonidan

olinmasdan, do'konlar yopib qo'yildi. Natijada aholining noroziligi kuchayib, Buxoroda ko'zg'olon ko'tarildi. Bu ko'zg'olon katta kiyinchilik bilan bostirilgan bo'lsada, mamlakatdagi ahvol yaxshilanmadi va 1711 yilda Ubaydullaxon fitnaning qurboni bo'ldi.

Ubaydullaxonning o'limidan so'ng mamlakatda siyosiy tarqoqlik yanada kuchaydi. Alohida viloyatlarning harbiy - siyosiy qudrati orta borib Buxoro, Samarqand, Toshkent, Balx, Shahrisabz va Badaxshon hokimlari o'zlarini mutlaqo mustaqil hisoblaganlar. Mana shunday sharoitda Buxoro taxtiga 16 yoshli Abulfayzxon (1711-1747 yy.) o'tkazildi. Ayrim manbalar Abulfayzxon taxtga o'tirgan paytdayok Ubaydullaxonning siyosatini davom ettirishga xarakat qilganligini tasdiklasada, uning atrofidagi amirlar bu harakatlarga keskin karshi chikdilar. Har tomonlama mavkeiga ega bo'lgan amirlar Abulfayzxondan o'z manfaatlari yo'lida foydalandilar va oxir oqibatda Abulfayzxon qo'g'irchoq hukmdorga aylanib koldi.

Mamlakatdagi turli hukmdorlar o'rtasidagi siyosiy tarqoqlik avj olgan bir sharoitda mang'it urug'idan bo'lgan Muhammad Hakimbiy xokimiyatni egallashga harakat boshladi. Saroydagi otaliq mansabida bo'lgan Hakimbiyning qo'liga hokimiyat o'tishiga ko'pgina amirlar karshi chiqdilar. Ular orasida Shahrisabz xokimi Ibrohimbiy kenagas ayniqsa ajralib turadi. Ibrohimbiy kenagas 1722 yilda o'zining bir guruh maslakdoshlari bilan asli kelib chikishi Xiva xonlaridan bo'lgan Rajab Sultonni Samarqand xokimi deb, o'zini esa "amirlar amiri" deb e'lon qildi. Rajab Sulton boshchiligida bir nechta o'zbek urug'lari amirlarini birlashtirgan Ibrohimbiy Buxoroga yurish qildi. Bu yurishda Muhammad Hakimbiy mag'lubiyatga uchragan bo'lsada, Rajab Sulton Buxoroni egallay olmadi va qozoq sultonlaridan yordam so'radi.

Muxammad Vafo Karmanagiy o'zining "Tuhfat al-xoniy" asarida yozishicha, qozoq sultonlari zudlik bilan Movarounnahrda yurish boshlab, mamlakatdagi siyosiy parokandalikdan unumli foydalanadilar. Ular 1723-1729 yillar davomida Zarafshon va Qashqadaryo vohalarining serhosil yerlariga doimiy ravishda talon - tarojlik yurishlari qilib turdilar.

Buxoro xonligidagi parokandalik qo'shni Eron hududlarida Nodirshoh (1736-1747 yy.) asos solgan Afshoriylar davlati uchun ham nihoyatda qo'l keldi. O'z yerlarini kengaytirib Eron va Afg'onistonda o'z mavqeini mustahkamlab olgan Nodirshoh Buxoro xonligi hududlariga harakat qila boshladi. Xususan, 1736 yilda Nodirshohning o'g'li Rizoqul boshchiligidagi qo'shinlar Amudaryodan o'tib Qarshi shahriga hujum qildilar. Bu paytda Qarshi hokimi bo'lgan Hakimbiy otaliq Abulfayzxondan yordam so'radi. Qarshi shahri yaqinida Hakimbiy va Abulfayzxon qo'shinlari Rizoquli qo'shinlaridan mag'lubiyatga uchradi. Qarshi shahri qamalda koldi. Bunday sharoitda Xiva xoni Elbarsxon katta qo'shin bilan Abulfayzxonga yordamga shoshildi. Bu xabarni eshitgan Rizonquli Qarshi qamalini to'xtatib, Eronga qaytishga majbur bo'ldi.

1740 yilda Nodirshohning o'zi katta qo'shin bilan Buxoro xonligi ustiga yurish boshladi. Nodirshoh Chorjuy atroflaridan Amudaryoni kechib o'tgan paytida Hakimbiyning o'g'li Muhammad Rahimbiy uning huzuriga borib o'z

hizmatini taklif kildi va Nodirshoh Rahimbiy mang'itni o'z xizmatiga oldi. Muhammad Rahimbiy 1740 yildan boshlab Eronga vassal bo'lgan Abulfayzxon saroyida katta mavqeiga ega bo'lib, 1747 yilda Abulfayzxonga fitna uyushtirilib, o'ldirilguniga qadar va undan so'ng, oxirgi ashtarxoniylar Abdulmo'min (1747-1751 yy), Ubaydullaxon II (1751-1754 yy.) va Sherg'ozixon (1754-1756yy.) lar davrida ham amaldagi hokimiyat Rahimbiy qo'lida edi. Muhammad Rahimbiy 1756 yil dekabrda rasman Buxoro xoni deb e'lon qilindi. Hokimiyat mang'itlar sulolasi qo'lga o'tdi, shu davrdan boshlab Buxoro xonligi amirlik deb atala boshlandi.

Davlat tizimi va ma'muriy boshqaruv. Ashtarxoniylarning davlat tizimi va ma'muriy boshqaruvi o'z tuzilishi hamda mazmun - mohiyatiga ko'ra, Shayboniylar davri davlatchiligidan deyarli farq qilmas edi. Manbalarning ma'lumot berishicha XVII-XVIII asrning birinchi yarmi davlat boshqaruvida hokimiyat markazda ham viloyatlarda ham asosan bir idora – dargohda mujassamlashib borgan. Shunigdek, shayboniylar davrida bo'lgani kabi ashtarxoniylar davrida ham davlat tizimida o'troq turmush tarzi an'analari bilan birga ayrim yarim ko'chmanchilarga xos udumlar ham saqlanib qolgan.

Bu davrda ham xon rasman oliy hokimiyat boshlig'i bo'lib, davlatdagi ichki va tashki siyosatga bog'liq barcha masalalar uning ixtiyori bilan hal etilgan. Barcha oliy farmonlar xon tomonidan joriy etilib, uning nomidan tangalar zarb qilinir, xonning nomi xutbaga qo'shib o'qilardi. Ammo, amaldagi boshqaruvda ko'pgina ashtarxoniylar hukmdorlari saroydagi katta mavqega ega bo'lgan amaldorlar hamda yirik ulamolar qo'lida qo'g'irchoq edilar. Nodirmuhammad, Subxonqulixon, Ubaydullaxon kabi xonlar markaziy hokimiyat obro'sini ko'tarishga, bebosh amirlar mavqeini cheklashga harakat qilgan bo'lsalar-da, ularning bu harakatlari deyarli samara bermadi. Bu davrda markaziy davlat boshqaruvi saroy amaldorlari ko'lida to'plangan bo'lsa, joylardagi mahalliy hokimiyat viloyat hokimlari ixtiyorida bo'lgan.

Ashtarxoniylar hukmronligi yillarida ham naqib, otaliq, parvonachi, dodxoh, devonbegi, qushbegi, chuhraboshi, yasovul, inoq, qurchi, harbiy qozi, harbiy mufti, eshik og'a boshi, mirzaboshi, saroy kutubxonasi boshlig'i, dasturxonchi kabi lavozimlar mavjud bo'lgani ma'lum. Shu bilan birga ularning ayrimlarida sifatiiy o'zgarishlar yuz berganini ham ta'kidlash lozimdir.

A.Ziyo tadkikotlariga ko'ra, otaliqning vazifasi XVI asrda asosan joylardagi boshqaruv tizimi bilan bog'lik bo'lsa, ashtarxoniylar davrida, ayniqsa Abdulazizxondan boshlab, otaliqning markazdagi mavkei kuchaya boshladi. Masalan, Abdulazizxon Buxoro taxtiga chiqqach poytaxtdagi otaliq vazifasini o'sha paytda eng kuchli mavqega ega bo'lgan Yalangto'shbiyga taklif qilgan. Otaliqning mavkei Subxonqulixon davrida ham baland bo'lib, eng muhim harbiy ishlar (masalan, xivaliklarning Buxoroga taxdidini qaytarish, Xuroson yurishi) otaliqqa yuklatilgan."Ubaydullanoma" asarida otaliqqa "umdat al-umaro", ya'ni "butun amirlar tabaqasining tayanchi" degan ta'rif berilgan. Abulfayzxon davridagi otaliq mansabida bo'lgan Hakimbiy va uning o'g'li Rahimbiylar juda katta

mavqeiga ega bo'lib, ular oxir-oqibat sulola vakillaridan hokimiyatni butunlay tortib olishga muvaffaq bo'ldilar.

Ashtarxoniylar, xususan Ubaydullaxon va Abulfayzxon davrlarida qo'shbegi lavozimidagi amaldorlarning ham mavqei o'sgan. Aniqrog'i shu mansabdagi shaxsning mavqei ko'tarilishi bilan u egallab turgan lavozimning ham ahamiyati yuksalgan. Misol uchun, "Ubaydullanoma"da ma'lumot berilishicha, To'raquli qo'shbegiboshi mansabga tayinlash va unvon berish, xon yorlig'isiz shaxsan yozma ko'rsatmalar tarqatish, oliy qabullarda o'z xohishi bilan ishtirok etish kabi imtiyozlarga ega bo'lgan. O'sha manba tili bilan aytganda, bu davrda qo'shbegiboshi "amirlarning eng ulug'i" edi.

Bu davrda Buxorodan keyingi eng nufuzli shahar Balx bo'lib, uni taxt vorisi boshqarar edi. Rasmiy darajadagi davlat boshqaruvi ikki bosqichli bo'lib - markaziy va mahalliy boshqaruv tizimiga ega edi. Viloyat hokimlarining markaziy hokimiyatga bo'ysunishi belgilangan yillik soliqlarni to'plab xon xazinasiga yuborib turishi, xon farmoniga ko'ra, harbiy yurishlarda o'z qo'shinlari bilan qatnashishdan iborat bo'lgan xolos. Ko'p hollarda o'zlarini markaziy hokimiyatdan mustaqil deb hisoblagan viloyat amirlari va hokimlari ham o'z boshqaruv tizimiga va harbiy kuchlariga ega bo'lgan.

Bu davrda amaldorlar toifasiga kirgan shaxslar o'z egallab turgan lavozimlaridan, ma'suliyatli vazifalaridan tashqari siyosiy jarayonlar va harbiy yurishlarda ham ishtirok etganlar. Misol uchun, manbalarga ko'ra, 1722 yilda Vobkent ostonasidagi Muhammad Hakimbiy otaliq boshchilik qilgan Abulfayzxon va Samarqand hokimi Rajab Sulton qo'shinlari bilan bo'lgan to'qnashuvda devonbegi, qo'shbegi, parvonachi, dodxoh, miroxo'r, eshikog'aboshi, to'qsabo, dasturxonchi kabi mansabdorlar ham ishtirok etganlar.

Bu davrdagi boshqaruvda dunyoviy lavozimdagi amaldorlar bilan bir qatorda diniy lavozimdagi amaldorlarning ham mavqei baland bo'lgan. Boshqaruv tizimida yirik din peshvolari xojalar va diniy mansab egalari bo'lmish shayxulislom, sadr, qozi kalon va boshqalar katta ahamiyatga ega bo'lgan.

Ilgarigi davrda bo'lgandek, bu davrda ham davlat boshqaruvida Jo'ybor xojalarining mavqei baland bo'lib, asosiy diniy mansabdorlar ular ichidan tayinlangan. Buxoro shayxulislomi ham jo'ybor shayxlari orasidan tayinlanib, Abulfayzxon davrida bu lavozimni Xoja Yahyoning o'g'li Muhammad Hakim Xo'ja egallagan. Shayxulislom jamiyatda juda katta rol o'ynagan bo'lib, nafaqat diniy, balki barcha ishlar bo'yicha hukmdorning doimiy maslahatchisi bo'lgan. Har bir viloyatning o'z qozisi bo'lib, ular diniy, oilaviy, vorischilik hamda jinoiy ishlarni ko'rib chiqqanlar. Harbiylar uchun ham alohida qozilar bo'lib, ular qoziyi-askar deb atalgan.

Buxoro xonligidagi huquqiy masalalarni hal etishda muftining o'rni alohida bo'lgan. Mufti fikh (huquq) va hadisni juda yaxshi biladigan qonunshunos bo'lishi lozim bo'lgan. XVII asrning oxiri – XVIII asr boshlarida davlat hokimiyatining zaiflashuvi oqibatida darvish guruhlarining ham roli ortib borgan.

Ashtarxoniylar davriga kelib Buxoro xonligi hududlari keskin qisqarib ketdi. XVIII asr boshlariga oid manbalarda xonlikka bo'ysunuvchi oltita viloyat: Buxoro,

Samarqand, Sagaraj, O'ratepa, Shahrisabz va Xuzor tilga olinadi. Imomqulixon hukmronligi davrida Hisor, Turkiston, Farg'ona va Balx viloyatlari vaqtinchalik qayta birlashtirilgan bo'lsada, Abulfayzxon davriga kelib Xiva (viloyati) va Qo'qon xonliklari alohida davlat edi.

Mavjud manbalarda Buxoro xonligi bo'ysunuvchi viloyatlar o'rtasidagi aniq ma'muriy chegaralar haqida ma'lumotlar saqlanib qolmagan. Ko'pgina viloyatlar, xususan Hisor, Shahrisabz, Farg'ona amalda yarim mustaqil boshqarilib Buxoroga nomigagina tobe hisoblangan. Avvalgi davrda bo'lganidek, ashtarxoniylar davlati viloyatlar, tumanlar va boshqa ma'muriy birliklarga bo'lingan.

Qishloq xo'jaligi va agrar munosabatlar. Ashtarxoniylar davrida ham davom etgan siyosiy parokandalik, urushlar va o'zaro kurashlar mamlakat iqtisodiyotining asosi bo'lgan qishloq xo'jaligiga ham ta'sir etmasdan qolmadi. XVIII asrga oid ayrim manbalar Zarafshon va Farg'ona vodiysidagi dehqonlarning o'z yerlaridan qochib ketishi holatlari haqida ham ma'lumotlar beradi. Hukmdorlar soliq va o'lponlarni o'z vaqtida va doimiy yig'ib olish uchun ham mamlakat iqtisodiyotini ko'tarishga harakat qilsalar-da, bu harakatlar aksariyat hollarda samarasiz tugardi. XVII asrning boshlariga kelib ko'plab sug'oriladigan yerlar jo'ybor shayxlariga berilgan. Shariat qonunlariga ko'ra, suv sotilmasligi va sotib olinishi mumkin bo'lmasada, boy amaldor va ruhoniylar yer egalari sug'orish kanallarining xo'jayinlari edilar. XVII asr 80-yillarining oxirlarida Xiva hukmdorlarining ko'plab xujumlari natijasida kelib chiqqan suv ta'minotining buzilishi Ashtarxoniylar davlatidagi ko'pgina viloyatlarda, ayniqsa, Samarqand, Qarshi, Farg'ona viloyatlarida ocharchilikka sabab bo'ldi. Manba tili bilan aytilganda, "dehqonlarda tariq va bug'doy noni yo'q edi".

Siyosiy beqarorlik va o'zaro urushlar davom etib turgan og'ir sharoitda ham dehqonlar o'z xo'jaliklarini davom ettirishga harakat qilganlar. Buxoro xonligining asosiy dehqonchilik hududi Zarafshon vodiysi edi. So'nggi o'rta asrlar mualliflari boshqa viloyatlarda ham ekinlar va bog'-rog'lar mavjudligi haqida ma'lumotlar beradilar. Misol uchun, Farg'onaning "ajoyib bog'lari va dalalari", Qarshining "sug'oriladigan yerlari", Toshkent vodiysining "tog'li g'allakor tumanlari", Termizning "yaxshi kovunlari va g'allasi", Shahrisabzning "yaxshi hosil beruvchi yerlari" haqida ma'lumotlar bor.

Ashtarxoniylar davrida sug'oriladigan yerlarga O'rta Osiyo mintaqasi uchun an'anaviy bo'lgan bug'doy, arpa, jo'kori, loviya, mosh, sholi, paxta, sabzavot va poliz ekinlari, dasht va tog'oldilaridagi adirlardagi lalmi yerlarda bug'doy, arpa, qovun, tarvuz va boshqalar ekilib dehqonchilik qilingan. O'zaro urushlar dehqonchilik taraqqiyotini birmuncha orqaga surib turgan bo'lishiga qaramasdan, tinchlik davrlarida yerlardan ancha yuqori hosil olingan.

Bu davrda hozirgi O'zbekiston hududlarida poliz ekinlari yetishtirish ancha rivojlangan. Bu ekinlar orasida qovun ayniqsa ko'p yetishtirilgan. Bu haqida "Boburnoma" da shunday ma'lumot beriladi. "Movarounnahrning hech qayerida Buxorodagidek ko'p va xo'b qovun bo'lmaydi. Farg'ona viloyatida, Axsida Buxoronikidan ham shirinroq miri timuriy navli qovun bo'lsada, Buxoroda qovunlarning navi ko'p ular ham juda shirin". Maxmud Ibn Vali (XVII asr) ham

hozirgi O'zbekistonning ko'pgina hududlarida qovun yetishtirilganligi hakida ma'lumotlar beradi . Poliz mahsulotlaridan asosan pul ko'rinishida soliqlar olingan.

Sug'oriladigan yerlarning ko'pchilik qismini bog'lar va uzumzorlar tashkil qilgan. Samarqand , Buxoro, Toshkent kabi shaharlar atrofida bog'lar, chorbog'lar mavjud bo'lgan .

Bu davrda chorvachilik ham qishlok xo'jaligining yetakchi tarmog'i sifatida katta ahamiyatga ega edi. Xon va yirik saroy amaldorlari, din peshvolari, qabila boshliqlari, yirik chorvador boylarga tegishli katta-katta yaylovlarda, dasht hududlarda ming- minglab qo'ylar, podalar, yilqilar, tuyalar boqilgan. Bobur ma'lumotlariga ko'ra, yirik zodagonlarning 30-40 mingtagacha qo'ylari bo'lgan. Andijon beklaridan biri, qal'a himoyasi paytida bu yerdagi askarlarga 18 mingta qo'y tarqatgan. Ayrim hududlarda, masalan Qorako'lda qoraqo'l terisi, Karshida qora va ko'kimtir kulrang teri ishlab chiqarish rivoj topgan. Qo'ychilik yarim ko'chmanchi aholining asosiy boyligi hisoblangan.

O'troq dehqonchilik tumanlarida an'anaviy uy chorvachiligi sut-qatik, uchun sigir, semirtirib boqish uchun buqa va qo'y boqish davom etgan. Xo'kizlar va otlardan dehqonchilikda omoch tortib yer xaydashda keng foydalanilgan. Chorvachilik ishlab chikarish ichki va tashqi bozorda talab katta bo'lgan qo'ylar, yirik shoxli hayvonlar, qorabayir otlar, ikki urkachli tuyalar hamda jun, teri va boshqa mahsulotlar yetkazib beradigan asosiy tarmoq sifatida ashtarxoniylar davrida ham o'z mavqeini saqlab qoldi .

Ayrim ashtarxoni hukmdorlari davrida mamlakatning asosiy boyligi hisoblangan yerni taqsimlash rasman oliy hukmdor qo'lida bo'lsada, amalda ko'plab davlat yerlari yirik amaldorlar va din peshvolari qo'lida edi. Ayniqsa, XVIII asrdan boshlab, yarim ko'chmanchi qabilalar boshliqlari bo'lgan amirlar va beklarning hokimiyati kuchayib, ular amalda yirik hududlarning xo'jayinlari edilar. Shayboniylar davrida bo'lgani kabi ashtarxoniylar davrida ham davlat yerlari mamlakai devon, mamlakai podshohi, zamini mamla, mamlakai sultoni, mamlaka kabi nomlar bilan atalgan. Oliy hukmdor yerni sotish, hadya etish yoki vaqf mulkiga o'tkazish huquqiga ega bo'lgan. Shartli yer egalari suyurg'ol, iqta, tanho, tiul kabi nomlar bilan atalgan. Ta'kidlash lozimki, XVII-XVIII asrlarga kelib suyurg'olning mazmuni o'zgaradi. Bu davrga kelib suyurg'ol asosan hukmdor xizmatida bo'lgan ruxoniylar-sayidlar, xo'jalar, shayxlar, ulamolar, shuningdek shoirlarga hadya qilingan. Mahmud ibn Vali shunday ma'lumot beradi: "Agar podsho yerni kimgadir hadya tariqasida bersa, bunday yerlar ulamolar va sayidlarga berilsa, suyurg'ol deyiladi, agar harbiylarga berilsa, u holda tanho deyiladi."

Shaharlar. Hunarmandchilik va savdo-sotik. Ilgarigi davrlarda bo'lgani kabi so'nggi o'rta asrlar davrida ham jamiyat hayotidagi shaharlarning roli aslo pasaymagan. Savdo-sotik va hunarmandchilik asosan shaharlarda markazlashgan bo'lib, fan va madaniyat ham shu yerda taraqqiy etgan. Yirik iqtisodiy, siyosiy-ma'muriy va madaniy markazlar bo'lgan Samarqand, Buxoro va Toshkent shaharlari Movarounnahrning iqtisodiy hayotida muhim rol o'ynaganlar.

Samarqand o'zining ixtisoslashgan bozorlari va savdo qatorlari bilan ajralib turgan. Manba tili bilan aytganda , “bu shaharning bitta o'ziga xos xususiyati borki, bu xususiyat boshqa shaharlarda kam uchraydi, ya'ni, har bir mahsulot uchun alohida bozor bo'lib , ular biri-biri bilan aralashib ketmaydi. Bu ajoyib an'anadir”. Darhaqiqat, Axsharxoniylar davriga oid turli manbalar Samarqanddagi ko'zagarlar , temirchilar , zargarlar , chopondo'zlar, do'ppido'zlar , baqqollar , qassoblar , cho'yanchilar , chitpazlar, bo'yoqchilar , nonfurushlar kabi ko'plab alohida bozorlar haqida ma'lumotlar beradilar. Bu davrdagi ko'plab me'moriy inshootlarning qurilishi tufayli shaharning ko'rinishi ham o'zgardi. Misol uchun, o'zbek amirlarining mavkei kuchaygan davrda Yalangto'shbiy tomonidan Registon maydonida Sherdor va Tillakori(1631-1642yy.) madrasalari bunyod etildi. Samarqand atroflarida bog'-rog'lar bilan bir qatorda suv tegirmonlari ham mavjud bo'lgan. Siyob kanalidan chiqarilgan ariqlar kog'oz ishlab chiqarish , jumladan ,butun dunyoga mashhur bo'lgan Samarqand kog'ozi ishlab chiqarish ustaxonalari joylashgan.

Bu davrda Toshkent mamlakatining ma'muriy boshqaruv va iqtisodiy hayotida muhim rol o'ynagan bo'lib , bu yerda ichki va tashqi bozor uchun ko'plab mahsulotlar mavjud edi. Toshkent, ayniqsa, tog'-kon sanoati mahsulotlari, qozoq dashtlari bilan savdo-sotiq munosabatlarida mashhur bo'lganligi manbalarda eslatib o'tiladi. Toshkent atroflarida bog'lar va uzumzorlar mavjud bo'lgan. Toshkent qa'lasida tashqarisida Kaykovus chorbog'i joylashgan. Manbalar bu chorbog'ni “ulug' sultonlar taxtining joyi” va Toshkent hokimlarining qarorgohi sifatida eslatadilar.

Toshkentda va uning atroflarida turli mamlakatlardan kelgan savdogarlar to'xtashlari uchun karvonsaroylar mavjud bo'lgan . Shuningdek karvonsaroylar Chirchiq daryosi bo'ylab ketuvchi tog' yo'li bo'ylarida ham qad ko'targan. Toshkentning keng dasht hududlari chegarasidagi vohada joylashganligi bu davrda ham shahar xo'jaligining rivojlanishi uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan bo'lsada, manbalar ko'chmanchilarning ko'plab hujumlar uyushtirganliklari haqida ham ma'lumotlar beradilar. Shu bilan birga Toshkentning himoya devorlari ko'p martalab shahar aholisining himoyasini ta'minlaganligi haqida ham ma'lumotlar bor.

Shayboniylar davridayoq poytaxtga aylantirilgan Buxoro shahri ham yirik harbiy-siyosiy, ma'muriy va madaniy markazlardan bo'lib, ashtarxoniylar hukmdorlarning qarorgohi shu yerda joylashgan edi. Mamlakatning iqtisodiy hayotida katta ahamiyatga ega bo'lgan Buxoro shahri manbalarga ko'ra ,bu davrda , “bir nechta darvozasi bo'lgan baland devor bilan o'rab olingan va uch qismga bo'lingan. Uning ikki qismi hukmdorga, bir qismi esa savdogarlar va bozorga tegishlidir”. Shaharda zich qurilgan turar -joylar hamda xo'jalik inshootlari (karvonsaroylar, timlar, hammomlar va boshq.) juda ko'p bo'lib, uncha aniq bo'lmagan ma'lumotlarga ko'ra, uning hududi va atrofida dehqonchilik qilinadigan yerlar bo'lgan .

Mamlakatning iqtisodiy va madaniy hayotida Buxoro, Samarqand va boshqa shaharlar ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan . XVII-XVIII asrning ba'zi yillarida

Andijon Farg'onaning markazi bo'lgan bo'lsa, ayrim paytlarda bu vazifani Axxi shahri bajargan. Bu davrda Qarshi, Shahrisabz, Termiz, Jizzax, Xo'jand, Xorazmdagi shaharlar keyinroq, Qo'qon kabi ko'plab yirik shaharlar mavjud bo'lgan bo'lsada, markazdan qochuvchi kuchlar hukmronligi sharoitida shaharlar o'rtasida savdo - iqtisodiy aloqalar sust edi. Siyosiy tarqoqlik hamda yarim mustaqil mulklarning mavjudligi ularning o'zaro alokalarini sezilarli darajada cheklab qo'ygan edi.

Bu davrda hunarmandchilikning asosiy markazlari shaharlar bo'lib kelgan bo'lsada, o'zaro iqtisodiy munosabatlarning zaiflashuvi hamda natural xo'jalikning rivojlanishi sababli eng kerakli xunarmandchilik mahsulotlari yetishtirish ko'pgina yirik qishloqlarda ham rivojlana boshlaydi. Mamlakatning hunarmandchilik mahsulotlariga bo'lgan ehtiyoji asosan mahalliy hunarmandlar mahsulotlari hisobiga qondirilardi. Bu davrda to'qimachilik va u bilan bog'lik hunarmandchilik turlari (ip yigirish, gazlamalar tayyorlash, kiyimlar tikish va boshqalar) rivojlanada davom etadi.

Samarqand va Buxorodagi hunarmandchilik aholisining katta qismi mato bilan shug'ullanuvchi kichik ishlab chiqaruvchilar bo'lgan. Mamlakatning boshqa shaharlarida ham turli-tuman matolar tayyorlangan. Mato tayyorlash ularni mahsuloti sifati, ipagining turi, qayta ishlanishi, rang berilishi, jihatlari bilan farqlanib turgan. Matolarning asosiy xomashyosi paxta, ipak, kam hollarda jun hisoblangan. Samarqand, Buxoro, Qarshi, Shahrisabz kabi shaharlar va ularning atroflaridagi yirik qishloqlar olacha, bo'z, chit, duxoba kabi matolar bilan shuhrat qozongan.

Bu davrda hunarmandchilikning eng rivojlangan tarmoqlaridan biri bo'lgan kulolchilik mamlakatning barcha yirik shaharlarida, ko'pgina qishloqlarida mavjud bo'lib, bu sohaning rivojida butun O'rta Osiyoga xos an'analar bilan birga, mahalliy xususiyatlar ham alohida ajralib turadi. Kulolchilik mahsulotlari tayyorlovchi hunarmandlar asosan uch toifaga: kosagarlar (eguliklar, mevalar, shirinliklar uchun idishlar), ko'zagarlar (suyuqliklar uchun idishlar, xumlar) va qurilish ashyolari (silliqlangan g'ishtlar, tandirlar) tayyorlovchilarga bo'lingan. Ichki bozorda kulollarning mahsulotiga talabning yuqoriligi, xomashyo manbai bo'lgan sog' tuproqning ko'p joylarida mavjudligi kulolchilikning taraqqiyotini ta'minlagan edi.

Yog'ochga ishlov beruvchi hunarmandlar yog'och xomashyosidan turli tuman mahsulotlar tayyorlaganlar. Bunday hunarmandlar eshiklar va deraza romlari, aravalar va g'ildiraklari, sandiqlar, beshiklar, mehnat qurollariga dastalar va soplar, qayiqalar (Amudaryo va Sirdaryo bo'ylarida) kabi ko'plab mahsulotlar tayyorlaganlar. Eng yaxshi ustalar yog'ochga naqsh berish bilan shug'ullanganlar. Boy zodagonlar uylarining peshtoqlari, eshiklari, ustunlar shuningdek, masjid va madrasalar ustunlari, xonaqolar eshiklari boy jimjimador va murakkab bo'lgan shakldagi naqshlar bilan bezatilgan.

Ilm-fan va madaniyat. Me'morchilik. O'tgan davrlarda bo'lgani kabi Ashtarxoniylar davrida ham ko'p tarmoqli ilm-fan me'morchilik va amaliy san'at, madaniyat taraqqiyoti davom etdi. Bu davrdagi ijtimoiy-falsafiy fanlar ilgari asrlar

an'analari asosida taraqqiy etib, bir qator davrga mos yo'nalishlar ham paydo bo'ldi. Zamonaviy tadqiqotchilar bu davrdagi ijtimoiy-falsafiy fanlar rivoji ayniqsa adabiyot, tarixnavislik, falsafiy-huquqiy hamda ijtimoiy-huquqiy yo'nalishlarida ayniksa sezilarli bo'lganligini ta'kidlaydilar.

Bu davrda o'rta asrlardagi an'anaviy tarixnavislik davom ettirilib ko'pgina tarixiy adabiyotlar yaratildi. Chunonchi, Maxmud ibn Valining XVI asr oxiri XVII asr boshlaridagi Xuroson va Movarounnahr tarixiga oid "Bahr al-asror" asari, Muxammad Yusuf Munshiyning Balx hokimi Muqimxonga atab yozilgan "Tarixi Muqimxoniy" asari, Xoja Samandar Termiziyning "Dastur al mulk" badiiy-tarixiy asari, Mir Muhammad Amin Buxoriyning "Ubaydullanoma", Muhammad Vafo Karmanagiyning "Tuhfat ul - xoniy" (Bu asarning ikkinichi qismini Saido Nasafiy yozib tugatgan), Abduraxmon To'le'ning "Tarixi Abulfayzxon" kabi tarixiy asarlarini aytib o'tish lozim. Bu asarlarning aksariyatida xon hokimiyatini uning shaxsini ulug'lash bilan birga o'sha davr jamiyatidagi inqirozli holatlar siyosiy tarqoqlik va o'zaro urushlar natijasi ekanligi to'g'ri anglanib, bunday holatlarga bahram berishning asosiy chorasi hokimiyatni markazlashtirish hamda uni adolatli boshqarishdir, degan fikrlar ham ilgari surilgan. Shuningdek, ushbu tarixiy asarlarda musulmon olamida keng tarqalgan afsonalar, rivoyatlar, she'riy hamda nasriy shakldagi hikmatli so'zlar, Kur'on oyatlari hamda diniy kitoblardan parchalar, tarixiy voqealikka o'ta mahorat bilan birlashtirib yuborilgan. Bu holat ashtarxoniylar davri tarixshunosligida ham o'rta asr an'analari davom ettirilganligini belgisidir.

XVII asr O'rta Osiyodagi ijtimoiy-falsafiy fikrlarning yirik vakillaridan biri Ibn Muhammadjon Yusuf al-Qorabog'iydir (1563-1647yy.) Kavkazning Qorabog' qishlog'ida (Ozarbayjon) tavallud topgan ushbu alloma avval Shirvon, Sheroz, keyin esa Samarqandda ijod etib Buxoroda vafot etgan. Falsafiy yo'nalishda ijod qilgan Qorabog'iy tibbiyot, astronomiya kabi tabiiy fanlarni yaxshi bilishi bilan birga she'rlar ham yozib turgan. Qorabog'iy butun dunyoni yagona tanaga o'xshatib, uning a'zolari qonuniy bir-biriga bog'liqligini ta'kidlab shunday yozadi: "olam yagona vujud hisoblanadi va barcha mavjud narsalar, mavjudot uning a'zolari hisoblanadi".

XVII asr O'rta Osiyodagi mutaffakkirlardan yana biri Muhammad Sharif ibn Muhammad al-Buxoriy bo'lib, u al-Mavliyoviy taxallusi bilan ham ma'lumdir. Al-Buxoriyning ijodi faqat falsafiy qarashlar bilan chegaralanib qolmay, tarix, she'riyat, huquq, tilshunoslik kabilarni ham qamrab oladi. Mutaffakirning bizga qadar yigirmaga yaqin asarlari yetib kelgan bo'lib, bu asarlarda asosiy e'tibor o'rta asrlarda keng tarqalgan ruhlar va insonning ruhiy kuchlariga qaratilgan. Muhammad al-Buxoriy o'zigacha bo'lgan mutaffakirlardan farq qilgan holda ruhning to'rt ko'rinishini ajratadi. Bular tabiiy, o'simlik, xayvonot va insoniyat ruhlaridir.

Ashtarxoniylar davlatida adabiyot ayniqsa Subxonqulixon davrida ancha ravnaq topdi. Bu davrda ijod qilgan shoirlar orasida Turdi Farog'iy faoliyatini alohida ta'kidlash lozim. O'zbeklarning yuz urug'idan bo'lgan bu shoir Abdulazizxon davrida katta nufuzga ega bo'lib, saroy doiralari yaqin bo'lgan.

Turdi Farog'iyning bizga qadar to'rt yuz misradan ortiq she'rlari yetib kelgan bo'lib, ularda oddiy mehnatkash xalq ahvoliga achinish, amaldorlar zulmini qoralash, o'zaro tinch-totuvlik va ahillikka chaqirish g'oyalari ustunlik qiladi.

XVII-XVIII asrlarda Buxoroda to'rtta yirik tazkira yartiladi. Bular - Mutribiyning "Tazkirat ash-shuaro", Maliho Samarqandiyning "Muzakkir al asxob", Mulla Sodiq Samarqandiyning "Riyozi ash-shuaro", Nurmuhammad Nasafiyning "Masxan an-musannifin", tazkiralardir. Birgina Mutribiyning tazkirasida uch yuz yigirmadan ziyod shoirlar haqida ma'lumotlar bor. Bu davrda Sayido Nasafiy Qarshida tikuvchilik qilib, ijod qilgan bo'lsa, Samarqandlik ijodkorlar G'ofur Samarqandiy attorlik, Masiho temirchilik, Manzur Samarqandiy kosiblik, Fitrat Samarqandiy zardo'zlik bilan shug'ullanganlar. Shuningdek XVII-XVIII asrlar Xivada yashab ijod etgan Abulg'ofi Baxodurxon, Nurmuhammad G'arib Andalib, Pahlavon Ravnaq, Muhammad Niyoz Nishotiy, Qo'konda yashab ijod etgan Boborahim Mashrab, Xo'ja Nazar o'gli Huvaydo, Mulla Shermuhammad Akmal kabi ijodkorlarni sanab o'tish mumkin.

Bu davrda tabiiy fanlar ravnaqi uchun ham ko'pgina ishlar ham amalga oshirilgan. Xususan, Xon Ulum taxallusi bilan ma'lum bo'lgan Qozi Muhammad Akbarxon Eron allomasi Bahovuddin Omiyaiyning "Xulosat al- Xisob" ("Arifmetikaning mohiyati") kitobiga izohlar yozgan. Bir qator matematik asarlar merosni taqsimlash masalalariga qaratilgan bo'lib, Tursun al-Zominiyning "Turfa - yi amir" ("Amirga hadyalar"), Muhammad Amin as-Chaxoryokining "Masoiil-i adadiya" ("Arifmetikaning qo'llanilishi"), "Risola fi-l-vasiyat" ("Vasiyat haqida risola"), Al-Badiiy al -Xisoriyning asarlari shular jumlasidandir. Shuningdek Mirza Badi Devon "Majma al-arkam" asarining kattagina qismi matematikaga bag'ishlangan.

Bu davrda me'morchilikning ham o'ziga xos yo'nalishlarda rivojlanganligini kuzatish mumkin. XVII-XVIII asrlarga kelib, mahobatli me'morchilikda mintaqaviy me'morchilik maktablari Xorazm, Movarounnahr, Farg'ona, Toshkent kabilarning o'ziga xos hususiyatlari kuzatiladi. Bu davrda Buxoro, Xiva, Samarqand, Toshkent, Shahrisabz, Termiz kabi ko'plab shaharlar o'rta asrlar an'anaviy tuzilish shakllarini saqlab qoladi. Mamlakatning barcha hududlarida ko'plab masjid va madrasalar, bozorlar, xonaqolar, karvonsaroylar, rabotlar, hammomlar, sardobalar va boshqa me'moriy inshootlar barpo etiladi. Me'moriy inshootlar orasida Buxoroda Abdulazizxon tomonidan bunyod etilgan madrasani alohida ta'kidlab o'tish lozim. Undagi marmar taxtachalar, qimmatbaho koshin bezaklar, nafis, ganchlik gumbazlar, ushbu davr me'morchiligida ham yetakchi an'analar saqlanib qolganligidan dalolat beradi. Shuningdek Buxoroda Ubaydullaxon tomonidan madrasa va masjid, Boqi Muhammadxon tomonidan masjid, Subxonqulixon tomonidan kasalxona (Darush-shifo), Nodir Devonbegi tomonidan masjid va madrasadan iborat me'moriy majmua-Labi Hovuz kabilar bunyod etilgan.

Bu davra Samarqandda ham ko'plari hozirgi kungacha saqlanib qolgan me'moriy inshootlar barpo etilgan. Xususan, Samarqanddagi yirik mulkdorlardan biri bo'lgan Yalangto'shbiyning Registon maydonida bunyod etgan ikkita yirik madrasasi diqqatga molikdir. Bu inshootlardan biri Ulug'bek madrasasi

ro'parasidagi Sherdor madrasasi bo'lib, ular tuzilishi jihatidan bir-biriga o'xshab ketadi. Madrasaning nomlanishi uning peshtoqiga tasvirlangan ikkita sher tasviri bilan bog'lik bo'lib, ushbu madrasaning naqsh va bezaklarida qadimgi Sharq me'morchilik an'analari davom etganligi kuzatiladi.

Yalangto'shbiy tomonidan qurilgan ikkinchi inshoot Tillakori madrasasi ham ashtarxoniylar davridagi me'morchilikning nodir namunalaridan hisoblanadi. Bu madrasa bezatilishida juda ko'p oltin ishlatilganligi bois ham "Tillakori" ("oltin qadalgan") deb nomlangan. U o'z vaqtida juma masjidi vazifasini ham bajargan. Yalangto'shbiy qurdirgan ushbu ikkita inshoot Samarqanddagi Registon maydonining yaxlit me'moriy ansabli bo'lib shakllanadi. Shuningdek, bu davrda Samarqand atrofida Nazr devonbegi madrasasi, Xo'ja Ahror qabri oldida madrasa, shahardagi Qozi Soqiy madrasasi, Samarqand va Buxoro yo'lida ko'plab sardobalar bunyod etiladi.

Bundan tashqari ashtarxoniylar davrida Balxda Nodirmuhammadxon, Subxonqulixon madrasalari, Balx atrofida qator chorbog'lar saroylari bilan, Balx arkidagi imoratlar, Jome' masjidi, Hazrati Ali mozoridagi gumbaz, Xivadagi Arab Muhammadxon, Xo'jamberdi Sherg'oziyxon madrasalari, Buxoroda Poyandaviy otaliq masjidi, Shodimbek madrasasi, Bozori go'sfand madrasasi, Qarshida Shermuhammadbiy va Xo'ja Kurboniy madrasalari, Shahrisabz atrofida Xo'ja Ilm kon me'moriy majmuasi kabi ko'plab inshootlar bunyod etiladi. Ushbu inshootlar bu davrda mamlakatda mavjud bo'lgan o'zaro urushlar va murakkab siyosiy vaziyatga qaramasdan Movarounnahr me'morchiligida azaliy an'analar davom etgaligidan dalolat beradi.

Shunday qilib, O'zbekiston tarixidagi Ashtarxoniylar davri (1601-1756) boshboshdoklik, o'zaro kurashlar, mahalliy hokimlarning markazga bo'ysunmasligi davri bo'lib, A.Ziyo ta'biri bilan aytganda, siyosiy beqarorlik taxminan yuz yil o'tib sulola inqirozi hamda davlatning uchga bo'linishi bilan tugadi. Tashqi aloqalar asosan qo'shni hududlar bilan cheklanib qolib, mamlakat jahon texnikaviy taraqqiyotida ro'y berayotgan ko'pgina yangiliklardan chetda qoldi. Shunga qaramasdan madaniy xayotning ba'zi sohalarida (me'morchilik, tarixnavislik, adabiy muhit, islom huquki) taraqqiyot jarayonlari kuzatiladi.

Ashtarxoniylar hukmdorlari.

- 1.Boqimuhammad - 1601-1606 yillar
- 2.Valimuhammad - 1606-1611 yillar
- 3.Imomqulixon - 1611-1642 yillar
- 4.Nodir Muhammadxon - 1642-1645 yillar
- 5.Abdulazizxon - 1645-1681 yillar
- 6.Subxonqulixon - 1681-1701 yillar
- 7.Ubaydullaxon - 1702-1711 yillar
- 8.Abulfayzxon - 1711-1747 yillar
- 9.Abdulmo'min - 1747-1758 yillar
- 10.Ubaydulloh II - 1748-1753 yillar
- 11.Sherg'ozi - 1754-1756 yillar

3. Buxoro amirligi. Mang'itlar sulolasi.

Siyosiy tarix. So'nggi ashtarxoniylardan bo'lgan Abdulfayzxon hukmronligi davrida markaziy hokimiyat zaiflashganligidan foydalangan o'zbek urug'lari turli viloyatlarda hokimiyatga qarshi isyon va g'alayonlar ko'tarishib, o'zlarini mustaqil deb e'lon qila boshladilar. Ular orasida ashtarxoniylar saroyida katta nufuzga ega bo'lgan, mang'it urug'i boshliqlardan biri Muhammad Hakimbiy otaliq (vafoti 1743y) hamda uning o'g'li Muhammad Rahimbiyning harakatlari ayniqsa keskin edi.

Buxoroda bo'lib o'tayotgan tartibsizliklardan foydalangan Eron shohi Nodirshoh 1745 yilda Muhammad Rahimbiy rahbarligida Buxoroga katta qo'shin jo'natdi. Muhammad Rahimbiy Buxoroda viziyaatni yumshatish borasida katta ishlarni amalga oshirdi. Miyonqol va Shahrisabzdagi qo'zg'olonlar bostirildi. Muhammad Rahimbiy davlat apparati tizimi ishlari va hukumat amaldorlarini almashtirish ishlariga jiddiy kirishdi.

U deyarli barcha yirik davlat mansablariga o'zining yaqin qarindoshlari va maslakdoshlarini qo'yib, ularning yordamiga tayanib poytaxtda o'z mavqeni mustahkamlab oldi. 1746 yilda Nodirshoh o'ldirilgach, oradan ko'p o'tmay Abdulfayzxon ham o'ldirildi. Taxtga o'tirgan Abdulmo'min ham 1748 yilda o'ldirildi. Uning o'rniga nihoyatda yosh bo'lgan Ubaydulla Sulton nomigagina taxtga o'tqazildi. 1756 yilga kelib o'zbeklarning to'rt urug'i – mang'it, xitoy-qipchoq, bahrin saroylarning yirik amaldorlari, ruhoniylar va urug' oqsoqollarining roziligi bilan Muhammad Rahimxon (1756-1758yy) taxtga o'tirdi va mang'itlar sulolasi hukmronligini boshlab berdi. Davlat esa amirlik deb atala boshlandi.

Muhammad Rahimxon markazlashgan davlat tizimi tuzish siyosatini olib bordi. U yirik mulkdorlarni davlatni boshqaruv ishlariga aralashtirmay, mustaqil siyosat yurgizdi. Bu hukmdor Miyonqol, Nurota, Urgut, Kobadiyon, Boysun kabi markaziy hokimiyatni tan olmagan viloyatlarga yurishlar qilib, ularni bo'ysundirishga erishdi. Uning davrida Zarafshonning yuqori oqimi, Jizzax, Zomin yana Buxoroga qo'shib olindi. Muhammad Rahimxon qisqa muddat ichida juda katta hududni birlashtirgan mang'itlarning markaziy davlat tizimini barpo etdi. 1758 yilga kelib Toshkent, Qo'qon, Marv, Balx, Qunduzdan elchilar kelib uning hokimiyatini tan olganliklarini bildiradilar.

Muhammad Rahimxon vafotidan so'ng uning balog'atga yetmagan nabirasi Fozilto'ra taxtga o'tqazilib, hokimiyat aslida Muhammad Rahimxonning tog'asi Doniyolbiy otaliq (1758-1785 yy) qo'liga o'tdi. Doniyolbiyning hukmronligi davri markaziy hokimiyatning zaiflashuvi bilan izohlanadi. U taxtga o'tirgan dastabki paytdayoq markazlashagan davlat siyosatiga qarshi g'alayonlar va qo'zg'olonlar ko'tarildi. Miyonqol vohasi, Shahrisabz va Kitob, Sherobod va Boysun, Hisor viloyatlarida katta-katta xalq g'alayonlari va chiqishlar boshlanib ketdi. Dastavval, Hisorga badarg'a qilingan yuz, kenagas, burkut, bahrin, saroy kabi o'zbek urug'larining amirlari bosh ko'tardilar. Ular mang'itlar sulolasini taxtdan ag'darishni rejalashtirgan edilar. Doniyolbiyning amirlarni tinchlashtirish uchun qilgan harakatlari zoe ketdi. Shundan so'ng Doniyolbiy qo'zg'olonlarga qarshi

qo'shin jo'natdi va Buxoro shahri aholisining yordami bilan qo'zg'olon bostirildi. Isyonchi amirlarning ko'pchiligi qatl etildi.

Oradan ko'p o'tmasdan yuz urug'larining boshlig'i Fozilbiy bosh ko'tardi. Doniyolbiy qiyinchilik bilan bo'lsa-da bu qo'zg'olonni ham bostirdi. Ayniqsa, 1771 yilda Shahrisabz va Xuzorda ko'tarilgan qo'zg'olon davlat asoslarini jiddiy larzaga sodi. Bu qo'zg'olonni ham katta kuch sarflab bostirishga erishgan Doniyolbiy qo'zg'olonchilar rahabarlarini qatl ettirdi. Mamlakatda g'alayonlarning deyarli to'xtovsiz ko'tarilib turishi markaziy hokimiyatning obro'sini, qudratini tushirib yubordi. Mamlakatning iqtisodiy ahvoli ham nochor holatga tushib qoldi. Natijada 1784 yilda poytaxt Buxoroda ham qo'zg'olon ko'tarildi. Qo'zg'olon bostirilgan bo'lsa-da, Doniyolbiy 1785 yilda taxtni o'g'li Shohmurodga topshirishga majbur bo'ldi.

Shohmurod taxtga o'tirganidan so'ng "amir" unvoni bilan hokimiyatni boshqaradi(1785-1800 yy.). U o'z hukmronligi davrida shaharlar taraqqiyoti va obodonchiligiga, irrigatsiya va qishloq xo'jaligi rivojiga alohida e'tibor berdi. Tarixda "Amiri ma'sum" ("Gunohsiz amir") nomi bilan qolgan Shohmurod o'z davrida markaziy hokimiyatni nisbatan mustahkamlashga erishdi. Uning hukmronligi davrida mamlakatni rivojlantirishga yo'naltirilgan to'rtta muhim islohot - moliya, sud, ma'muriy va harbiy islohotlar o'tkazildi. Avvalo, 1758 yildan boshlab, amirlikda to'la holatda (aralashmalarsiz) kumushdan iborat bo'lgan kumush tangalar, oldingilaridan o'zining qiymati, sifati va tashqi ko'rinishi bilan farq qiladigan sof tilla tangalar zarb etila boshlandi. U davlat zarbxonalarida aholining o'z shaxsiy jamg'armalaridan olib kelgan kumush va oltindan bir xil o'lchamdagi kumush va tilla tangalarni zarb qilishga keng ruxsat berdi.

Amir Shohmurod adliya sohasida o'tkazgan islohoti bilan mamlakatda sud ishlarini olib borishni birmuncha erkinlashtirdi. Manbalarga ko'ra, amirlikdagi sud hay'ati ishlarini Shohmurodning bevosita o'zi boshqargan. Sud ishlarini olib borish uchun maxsus sudlov qonunlari majmuasi ishlab chiqilgan bo'lib, barcha viloyat, tuman, beklik qozilari aynan mana shu qonunlar majmuasi asosida ish olib borganlar. Umuman olganda, amir Shohmurod tomonidan o'tkazilgan islohotlar mamlakatdagi markaziy hokimiyatni mustahkamlab, iqtisodiy yuksalishni ta'minlagan edi. Shuningdek, soliqlarning taribga solinishi, sud ishlaridagi nohaqliklarga chek qo'yilishi, mahalliy amaldorlar ustidan nazorat o'rnatilishi – savdo-sotiq va hunarmandchilikning, qishloq xo'jaligining yuksalishiga sharoit yaratib bergan edi.

Shohmurod o'zi idora etib turgan markazlashgan davlat tizimini yanada mustahkamlash sohasida ham ma'lum ishlarni amalga oshirdi. Uning davrida ham amirlikda bir nechta urug'lar va ayrim viloyatlarning noroziliklari sodir bo'lib turgan edi. Xususan, 1786 yilda Karmana sarhadi aholisi Buxoro amiriga bo'ysunishdan bosh tortdi. Shohmurod Karmana aholisini bo'ysundirish uchun bir necha marta yurish qilishga majbur bo'ldi. Karmanadan so'ng itoat etmay qo'ygan Shahrisabz va Xo'jandga qilingan yurishlar muvaffaqiyat bilan yakunlandi.

Mamlakatda amalga oshirilgan islohotlar va muvaffaqiyatli harbiy harakatlar natijasida ancha mustahkamlanib olgan Shohmurod qo'shni Afg'onistonga ham

harbiy yurishlar uyushtiradi. Xususan, Shohmurod Amudaryoning o'ng qirg'og'idagi ilgarigi Buxoro yerlarini qaytarib olish uchun Afg'on amiri Temurshohga qarshi urushlar olib boradi. Bu urushlardan so'ng Shohmurod va Temurshoh o'rtasida sulh tuzilib, Amudaryo har ikkala davlat o'rtasidagi chegara deb belgilandi. Amir Shohmurod 1800 yilda vafot etganidan so'ng uning o'g'li amir Haydar (1800-1826 yy.) valiahd sifatida taxtga o'tirdi. Otasi davrida Qarshining hokimi bo'lgan amir Haydar oq kigizga o'tqazilib xon etib ko'tariladi. Ammo, Haydar xon unvonini emas, balki "amir al-mo'minin" unvonini oldi. Manbalarga ko'ra, xutba amir Haydar nomiga o'qilgan bo'lsa-da, tangalar amir Haydar, amir Shohmurod va Doniyolbiy nomlaridan zarb etilgan.

Otasining siyosatini davom ettirishga harakat qilgan amir Haydar o'z hukmronligining dastlabki yillarida Buxoro hududining butunligini saqlash, Zarafshonning yuqori oqimi hududlari, Shahrisabz, Miyonqol yerlarini qo'lda saqlab qolish uchun kurashlar olib bordi. O'ratepani vaqtincha o'ziga bo'sundirishga erishdi.

Amir Haydar davrida Xiva xonlari amirlik hududlariga tez-tez talonchilik urushlari qilib turdilar. 1806 yilda amir Haydar butun Buxoro ahlini qurollanishga va Xiva xoni Eltuzarga qarshi kurashishga chaqirdi hamda ularni mag'lubiyatga uchratib, amirlik hududlaridan haydab chiqarishga erishdi. Bu voqealardan so'ng Buxoro bilan Qo'qon o'rtasida urushlar boshlanib ketdi. Qo'qon xoni Olimxon 1807, 1810 yillarda O'ratepaga hujumlar qilib, katta o'ljalarni Qo'qonga olib ketdi. Bunday hujumlar Qo'qon xoni tomonidan Jizzax va Zominga ham uyushtirilib turildi.

Doimiy ravishda olib borilgan urush harakatlari katta xarajatlarni talab etganligi bois, amir Haydar qo'shimcha soliqlar yig'ish haqida farmon berdi. Bu esa mehnatkash aholi ahvolini yanada og'irlashishga va amir Haydar hamda u olib borayotgan siyosatga qarshi chiqishlarga olib keldi. Mana shunday qo'zg'olonlar 1821-1825 yillarda Miyonqol, Samarqand va Urgutda bo'lib o'tdi. Amir Haydar bu qo'zg'olonlarni katta qiyinchiliklar bilan, qo'zg'olonchilarga katta va'dalar berish evaziga bostirishga erishdi. Shahrisabz va Marv vohasi uchun ham Amir Haydar urushlar olib borishga majbur bo'ldi.

O'z davrida Amir Haydar qo'shni Afg'on davlati hukmdori Shujo' al-mulk Durroniylar bilan do'stlik aloqalarini o'rnatgan bo'lsa-da, Qo'qon va Xiva davlatlari bilan Buxoro davlati o'rtasidagi munosabatlar keskin edi. Manbalarga ko'ra, shunday sharoitda amir Haydar hatto Turkiya sultoni Mahmud II ga yordam so'rab murojaat etgan va uning itoatiga o'tishga tayyor ekanligini ham ma'lum qilgan. Amir Haydar 1826 yilda vafot etganidan so'ng uning ikkita katta o'g'illari amir Husayn (ikki yarim oy) va amir Umar (to'rt oy) qisqa muddat taxtga o'tirib, o'z ukalari Nasrullo tomonidan o'ldiriladilar. Shundan so'ng taxtga amir Haydarning uchinchi o'g'li Nasrullo o'tirdi. Amir Nasrulloning hukmronlik davri (1826-1860 yy.) avvalo, Buxoro amirligidagi siyosiy tarqoqlik, zodagonlarning boshboshdoqliklariga barham berish bilan izohlanadi. Amir Nasrullo hokimiyatni boshqarishda nihoyatda qattiq qo'llik siyosatini olib bordi. O'zining berahmlik siyosati tufayli amir Nasrullo "qassob amir" degan nomga sazovor bo'lgan edi.

Amir Nasrullo markaziy hokimiyatni tan olmaydigan bo'ysunmas mahalliy hokimlarga qarshi qattiq kurash olib bordi. Bu borada Shahrisabz Buxoroga bo'ysunmay qo'ygan eng yirik mustaqil viloyat hisoblanardi. Shuning uchun ham amirning siyosatidan anrozi bo'lgan ko'plab amaldorlar Shahrisabzga qochib panohtopganlar. Amir Nasrullo 1832 yilda Shahrisabzga qarshi urush boshlab, 32 marta yurishdan so'ng 1552 yilda Shahrisabz va Kitobni bo'ysundirishga erishadi. Amir Nasrullo Qo'qon va Xiva xonlari bilan ham urushlar olib bordi. U 1842 yilda Qo'qonga yurish qilib uni egalladi. Ammo, bu paytda Xiva xoni Olloqulixon Buxoro chegaralariga hujum qilganligini eshitgach, Qo'qonga o'z noibini qoldirib orqaga qaytishga majbur bo'ldi. Amir Nasrullo o'z qo'shinlari bilan Xivaga yurish qilib, Xazoraspni qamal qildi. Ammo, mag'lubiyatga uchrab qaytib ketishga majbur bo'ldi.

Amir Nasrullo o'z hukumronligi davrida O'ratepa va Xo'jand uchun Qo'qon xoni bilan to'xtovsiz urushlar olib bordi. Buning natijasida shaharlar qo'lda-qo'lga o'tib ko'pgina vayronagarchiliklar kelib chiqdi, talon-talojlik avj oldi.

Manbalarga ko'ra, Qo'qondan Keshgacha bo'lgan barcha mamlakatlarni bo'ysundirgan amir Nasrullo Buxoroning amaldagi oxirgi mustaqil hukmdori bo'lib qoldi. Amir Nasrullodan so'ng taxtga uning o'g'li amir Muzaffar(1860-1885 yy.)o'tirdi. U mang'itlar sulolasidan bo'lgan to'rtinchi amir bo'lib, uning 25 yillik hukumronlik davrida juda ko'p voqealar sodir bo'ldiki, ulardan eng ayanchlisi – Buxoro amirligining Rossiya imperatori vassaliga aylanishidir.

Amir Muzaffar o'z hukmronligining dastlabki yillarida ulamolarga deyarli e'tibor bermadi, ular bilan biror-bir masala yuzasidan maslahat ham qilmadi. Ammo, 1868 yilda amir ruslardan mag'lubiyatga uchragach, ulamolarga yon berishga majbur bo'ldi. Chunki ulamolar mahalliy aholini ruslarga qarshi kurashishga da'vat etgan edilar. Lekin fursat qo'ldan boy berilgan edi. Ulamolarning xalqni ko'tarishi ham, amirning o'g'li Katta To'ra (Abdumalik), Kitob va Shahrisabz beklarining sa'y-harkatlari ham besamar ketdi. Zirabuloq yaqinidagi jangda mag'lubiyatga uchragan amir Muzaffar ruslar tomonidan tuzilgan shartnomaga imzo chekishga majbur bo'ldi. Unga ko'ra amir O'ratepa, Jizzax, Zarafshon vohasi hududlaridan mahrum bo'ldi, rus hukumatiga 125 ming tillo miqdorda tovon to'laydigan bo'ldi hamda Buxoroning Rossiyaga vassalligini tan oldi.

Amir Muzaffar hukmronligi davrida amirlik hududlari ancha qisqardi. Bunga avvalo rus bosqini sabab bo'lgan bo'lsa, katta qiyinchilik bilan buyso'ndirilgan Shahrisabz va Kitob beklilari yana Buxoroga buysunishdan bosh tortdilar. Undan tashqari, ruslarga to'langan katta tovon evaziga amirlik xazinasini bo'shab qoldi. Amir o'z xazinasini to'ldirish uchun qozilar va raislarga aholidan turli xil yig'img'lar yig'ishga ruxsat berdi. Chunki bu yig'img'larining katta qismi turli xil sovg'alar va in'omlar tariqasida xazinaga kelib tushardi.

Amir Muzaffar o'g'li Abdulahadni taxt merosxo'ri deb e'lon qildi va o'sha yili uni Rossiya imperatori Aleksandr Aleksandrovichning taxtga o'tirish marosimi tantanasiga qatnashish uchun Moskvaga jo'natdi. Podsho Aleksandr III ga Buxoro yulduzi ordeni topshirildi va Abdulahad haqiqiy taxt vorisi sifatida Rossiya

tomonidan tasdiqlandi. 1883 yilda esa amir Muzaffar Rossiya imperiyasining I-darajali Muqaddas Anna ordeni bilan taqdirlandi. Arxiv ma'lumotlariga qaraganda, bu mukofotni Buxoroga imperiyaning nufuzli amaldorlaridan biri – general-mayor, knyazъ Vitgenshteyn boshchiligidagi maxsus elchilar guruhi olib kelgan.

Amir Muzaffar 1885 yil 31 oktyabrda kasallik tufayli vafot etadi. Uning o'g'li amir Sayyid Abdulahad 1885-1910 yillar Buxoro amirligi taxtini boshqardi. Abdulahad 14 yoshidan boshlab Karmana beki etib tayinlangan. Rus sayyohlarining ma'lumotlariga ko'ra u Karmanada juda oddiy kun kechirgan. 1885 yil 4 noyabrda amir Muzaffarni Buxoro arkida oq kigizga o'tirg'izib, taxtga o'tqazish marosimi bo'lib o'tdi.

Amir Abdulahad sayohat qilishni yaxshi ko'rgan. U turli yillarda Moskva, Sankt-Peterburg, Kiev, Odessa, Yekaterinaslov, Boku, Tiflis, Botumi, Sevastopol, Bog'chasaroy kabi shaharlarda bo'lgan. Amir har yili Kavkazda, Qrim yoki Yaltada dam olgan. Uning hukmronligi davrida qiynoqlar, o'lim hukmi va eng dahshatli jazo - Buxorodagi Minorai Kalondan tashlab yuborish man etilgan. Amir Abdulahad davrida amirlikda mis, temir, oltin qazib chiqarish, telefon liniyalari va temir yo'llari qurilishi, savdo faol rivojlantiriladi.

Abdulahad amirlikdagi harbiy kuchlarga alohida e'tibor bergan. Yoshlik chog'idayoq bo'lajak amir o'z garnizonida harbiy mashqlar o'tkazib, Karmana qal'asini yaxshi harbiy holatda tutgan. 1895 yildan boshlab Buxoro amirligida militsiya xizmati yo'lga qo'yilgan. Keyinchalik ham amir Abdulahad o'z qo'shinini harbiy tayyorgarligini oshirish va zamonaviy qurollantirish uchun ko'pgina ishlarni amalga oshirgan.

Amir Abdulaziz 1910 yil 22 dekabrda buyrak kasalidan vafot etgach 1911 yil yanvarda uning ikkinchi o'g'li Sayyid Mir Olim taxtga o'tiradi. Olimxon 1893-1896 yillarda Peterburgda ta'lim olgan. Undan so'ng avval Nasaf viloyatiga, keyin esa Karmanaga hokimlik qilgan. 1911-1920 yillar Buxoro taxtini boshqargan amir Olimxon Buxoroda sovet hukumati o'rnatilgach Afg'onistonga chiqib ketdi va 1944 yil Qobulda vafot etdi.

Amirlikning hududi, ma'muriy tuzilishi va aholisi. O'rta Osiyo xonliklari ichida Buxoro amirligi alohida mavqeiga ega bo'lgan, katta hududlarni egallagan davlat edi. Manbalarga ko'ra, XVIII asrning o'rtalariga kelib Buxoro amirligi hududlarida birmuncha o'zgarishlar sodir bo'ladi. Bu davrda Buxoro hukmdorlari o'z tasarruflarida Buxoro shahri va uning atrofidagi Vobkent, G'ijduvon, Qorako'l, Vag'oz tumanlari, Qashqadaryo va Miyonqol vohalarini saqlab qololgan edilar. Xo'jand, Toshkent, Hisor vaqti-vaqti bilan esa G'uzor, Shahrisabz, Nurota, shuningdek Amudaryoning o'ng sohilidagi Balx, Andxay, Maymana, Badaxshon va Shibirg'onlar ham Buxoroga vassal bo'lishiga qaramay unga itoat etmay qo'yganlar. Siyosiy parokandalikning asosiy sababi – so'nggi ashtarxoniylar davridagi o'zaro kurashlar, markazdan qochuvchi kuchlar mavqeining o'sishi edi. XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab, ya'ni mang'itlar sulolasi hukmronligi o'rnatilgach, Buxoro amirligi yana asta-sekin mustahkamlana boshlaydi. Shu asrning 70-80 - yillariga kelib Buxoro amirligining markaziy hududini Samarqand va Buxoro shaharlarini o'z ichiga olgan Zarafshon vohasi tashkil qilar edi. XIX

asrning boshlariga kelib Buxoro amirligi hududiga Zarafshon hamda Qashqadaryo vohalaridan tashqari Surhon vohasi, Hisor, Xo'jand, O'ratepa, Panjikent kabi aholi zich joylashgan tumanlar, Janubiy Turkmanistonning katta qismi, jumladan Chorjo'ydan to Murg'ob daryosigacha bo'lgan hududlar kirar edi. Bu davrda Buxoro amirligi hududlarining kengayishiga asosiy sabab – mang'itlar sulolasining markazlashgan davlat barpo etishga intilishi edi. XIX asr boshlarida Buxoro amirligi bir tomondan Eron va Afg'oniston, ikkichi tomondan Xiva xonligi, uchinchi tomondan qozoq juzlari va to'rtinchi tomondan Qo'qon xonligi hududlari bilan chegaradosh edi.

Buxoroning so'nggi amiri Sayyid Amir Olimxonning 1927 yilgi ma'lumotlariga ko'ra, XX asr boshiga kelib “Buxoro mamlakati Amudaryoning sharqiy sohillaridan, ya'ni, Rossiya Pomiridan to Xivaning keng davlatlarigacha cho'zilib boradi. Buxoro shimol tarafdin Qizilqum sahrosi bilan, g'arb tarafdin Sirdaryo hamda Xo'qand xonligi bilan, janubda esa Afg'oniston, Sharqda turkman o'lkasi hamda Xiva dashti bilan chegaradosh ”

XIX asrning 50-yillarida Buxoro amirligi bir necha viloyatlardan tashkil topgan bo'lib, ulardan Buxoro va Samarqand o'z navbatida tumanlarga bo'lingan edi. Viloyat hukmdorlari hokim deb atalgan. Keyinchalik viloyat o'rniga bekliklar paydo bo'lgach ularning hukmdorlari bek deb atalgan. Yangi ma'lumotlarga ko'ra, bu davrda Buxoro amirligida 44 ta beklik mavjud bo'lgan. Mirzo Badi Devonning “Majma' ul-arqam” asaridagi ma'lumotlarga ko'ra, amirlik quyidagi ma'muriy-hududiy bo'laklarga: 100 ming tanobdan iborat sug'oriladigan yer tumanga, 50 ming tanobdan iborat sug'oriladigan yer hazoraga, 25 ming tanob sug'oriladigan yer nimhazoraga, 10-15 ming tanob sug'oriladigan yer obxo'riga, 400 tanob sug'oriladigan yer qariyaga, 300 tanob sug'oriladigan yer ma'razaga (ekinzor) bo'lingan. Bunday tartibda bo'linish bo'yicha xiroj, zakot va boshqa turdagi soliqlarni yig'ish va olish qulay bo'lgan.

Tadqiqotlar natijalariga ko'ra, mahalliy ma'muriyat namoyondalari mavzeni qishloq va masjidlardan kattaroq hududiy bo'linma deb ta'riflanganlar. Misol uchun, Karki viloyati mavzelarga bo'linsa ham ular o'z navbatida bekchalarga bo'lingan, bekcha qishloqlardan iborat bo'lgan. Pomir viloyatlaridagi Ro'shon va Shug'non ma'muriy tumanlari oqsoqollik deyilgan. Aholi yashaydigan punktlar manbalarda uchta atama- qishloq, mavze, daha nomlari orqali qayd etilgan.

Ma'lumotlarga ko'ra, Buxoro amirligi aholisi XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab tez ko'paya boshlaydi. XIX asrning boshlariga kelib amirlik aholisi taxminan 2 mln.dan oshiq, 50-yillariga kelib taxminan 2,5mlndan ortiq kishini tashkil etgan. Buxoro shahrida taxminan 60 mingdan ziyodroq, Samarqanda shahrida esa taxminan 50 mingdan ortiq aholi istiqomat qilgan.

Amirlik aholisning katta qismini o'zbeklar tashkil qilgan bo'lib, juda ko'plab o'zbek urug'lari vakillari amirlikning deyarli barcha hududlarida yashaganlar. Aholi tarkibidagi tojiklar Samarqand, Buxoro, Nurota, Urgut, Kitob kabi shaharlarda, tog'li tumanlarda, jumladan, Panjikent, Vaxsh, Hisor, Qorategin, Ko'lob, Shahrisabz, Qobadiyon, Yakkabog' bekliklarida, Zarafshonning yuqori qismida istiqomat qilganlar.

Turkmanlar ham Buxoro amirligi aholisining son jihatdan katta qismini tashkil etganlar. Ular amirlikka qarashli bo'lgan Amudaryoning ikki qirg'og'ida joylashgan yerlarda, ya'ni, amirlikning janubiy va g'arbiy hududlarida istiqomat qilishgan. Buxoro amirligi hududida aholining kichik qismini arablar tashkil etgan bo'lib, ular asosan Qarshi va Sherobod bekliliklarida yashaganlar. So'nggi tadqiqotlarda (R.Xoliqova) amirlik aholisining joylashuvi, yashash tarzi, xo'jalik yuritishi va etnik tarkibi quyidagicha beriladi:

Buxoro amirligi aholisining hududiy joylashuvi

Hududlar (vodiy va vohalar) Istiqomat qiluvchi aholi soni (taxminan) Foiz hisobida

Zarafshon vohasida 700.000 31.8

Qashqadaryo vohasida 500.000 22.2

Qizilqum va Yaksuv bo'yidagi vohalarda 225.000 12.0

Amudaryo bo'yidagi vohalarda (Surxonning quyilishidan to Chorjo'ygacha) 300.000 14.0

Qolgan hududlarda 430.000 20.0

Butun amirlik bo'yicha 2.155.000 100.0

Buxoro amirligi aholisining yashash tarzi bo'yicha taqsimoti

Aholining yashash tarzi Aholi soni Foizda

O'troq aholi 1.399.606 65.0

Yarim ko'chmanchi aholi 322.986 15.0

Ko'chmanchi aholi 430.648 20.0

Jami 2.153.240 100.0

Buxoro amirligi aholisining xo'jalik yuritish bo'yicha taqsimoti

Aholining xo'jalik yuritish tarzi Aholi soni Foizda

Dehqonchilik va chorvachilik 1.830.254 85.0

Hunarmandchilik va savdo 215.324 10.0

Doimiy xo'jalik ish yuritishga ega bo'lmaganlar 107.662 5.0

Jami 2.153.240 100.0

Buxoro amirligi aholisining etnik tarkibi

Etnik guruhlar Jami aholiga nisbatan foiz hisobida Aholi soni

Turkiy xalqlar 85.0 1.830.254

Eroniy xalqlar 12.0 258.389

Boshqa elatlar 3.0 64.597

Jami 100.0 2.153.240

Shuningdek amirlik hududida hindlar, eroniylar, yahudiylar, lo'lilar, afg'onlar, qoraqalpoqlar, qozoqlar va qalmiqlar ham istiqomat qilganlar.

Buxoro amirligida istiqomat qilgan nomahalliy xalqlar, jumladan hindlar va yahudiylar ijtimoiy qatlam sifatida to'la huquqqa ega emas edilar va ular alohida mavzelarda yashaganlar. Amirlikda o'troq aholidan tashqari tog' oldi va dasht hududlarda ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholi ham yashagan.

Davlat boshqaruvi tizimi. Buxoro amirligida XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab mang'itlar sulolasining vakillari hukmronlik qiladilar. Sulola hukmronligining asoschisi Rahimbiy ibn Hakimbiy biroz muddat (1747 yildan

keyin) Abdulfayzxonning o'g'illariga otaliq bo'lgan bo'lib, 1756 yilda sayidlar, xo'jalar va ruhoniylar tomonidan Buxoro taxtiga o'tqaziladi. Rahimbiy xon unvonini olmasdan o'zini "noib ul-hukumat" ("hokim o'rinbosari") deb bilgan. Doniyolbiy otaliq ham xonlikka da'vo qilmay avval Fozilto'rani, keyin esa Abdulg'oziyni(1758-1784 yy.) xon deb e'lon qilib, o'zi ularga noib hisoblangan. Shohmurod 1785 yilda Buxoroda "amir" unvoni bilan taxtga o'tiradi.

Buxoro amirligining siyosiy tizimi, idora etish tartib-qoidalari, davlat ramzlari, unvon va mansablar haqida ko'pgina olimlar tadqiqot ishlari olib borganlar. Ushbu tadqiqotlarning tahlillari shuni ko'rsatadiki, mang'itlar hukmronligi davrida davlat tizimida jiddiy o'zgarishlar amalga oshirilmagan. Bu davrda oliy hukumdor garchi amir unvoni bilan hokimiyatni boshqargan bo'lsa-da, Buxoro amirligi ham o'z tizimi, qonun-qoidalari, boshqaruv tartiblari va butun mohiyati bilan, o'rta asrlar Movarounnahrdaagi musulmon davlatlari, xususan, shayboniylar va ashtarxoniylar davlat tizimidan deyarli farq qilmagan.

Buxoro amiri Sayyid Olimxon o'zining "Buxoro xalqining hasrati tarixi" asarida Buxoro amirligining siyosiy va idoraviy tashkilotlari hamda davlat boshqaruvi haqida ma'lumotlar berib, jumladan quyidagilarni yozadi: "Buxoro amirlari hukm yuritishlarida – shariat usul va odatlariga rioya qilar edilar. Buxoroning islom ulamolari amirni payg'ambar xalifasi-o'rinbosari, usul va shariat himoyachisi deb bilar edi. Amirning tirikchiligi butunlay shariatga mos bo'lardi, uni buzish mumkin emas edi. Buxoro xonlari butunlay mang'itlarning o'zbek toifasidan bo'lgan. Buxoro podshohlarini o'zbek odatlariga ko'ra, to'shakcha ustiga tabarrukona o'tqazib, sayyidlar, xo'jalar va mullolar uni yerdan ko'taradilar.

Buxoro mamlakati 28 ta viloyat (bog'ot)ga bo'linar edi. Eng katta viloyatlarga amirning o'zi hokimlarni tayinlar edi. Bu viloyatlarga Nurota, Qorako'l, Boysun, Hisor, Dehnov, Qo'rg'on, Boljuvon, Ko'lob, Qubodiyon, Darvoz, Ro'shon, Samarqand, Miyonqol, Farob, Urmeton va Maschohlar kirar edi. Valiahdga qarashli mulk Qarshi hisoblanar edi."

Buxoro amirligida davlat mutlaq qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatga ega bo'lgan amir tomonidan boshqarilar edi. Davlat ahamiyatiga molik bo'lgan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, diniy va boshqa masalalar Buxorodagi bosh qarorgoh – Arkda ko'rib chiqilgan hamda hal etilgan. Bosh qarorgoh hisoblangan Arkda amir va uning oilasidan tashqari qo'shbegi, shig'ovul, to'pchiboshi, mirzaboshi kabi saroy amaldorlari o'z oilalari va xizmatkorlari bilan yashagan.

Zaruratga qarab mamlakat poytaxtida amir boshchiligida Davlat Kengashi chaqirilib turilgan. An'anaga ko'ra, lavozimlariga qarab 5 tadan 20 tagacha amaldorlar a'zo bo'lgan ushbu kengashda mamlakat hayotiga doir eng muhim masalalar ko'rib chiqilgan.

Ilgarigi davrlarda bo'lagani kabi mang'itlar davrida ham davlat boshqaruvi tizimi ikki bo'g'in – markaziy va mahalliy boshqaruv tizimidan iborat bo'lgan. Bu tizimlar musulmon davlatlariga xos bo'lgan murakkab boshqaruv tarmoqlariga ega bo'lgan hamda asosan amir, saroy amaldorlari, o'zbek urug'lari va qabila

boshliqlari, ulamolar, harbiy boshliqlardan tashkil topgan. Amirlikdagi markaziy hokimiyat amir boshchiligidagi saroy a'yonlari qo'lida bo'lsa, mahalliy boshqaruv viloyat noiblari qo'lida edi. Viloyat beklari amir tomonidan asosan mang'it urug'i vakillaridan tayinlangan.

Amirlikning poytaxti Buxoro va uning atrofidagi tumanlar amir tomonidan boshqarilgan. Viloyat beklari nisbatan kichik hududiy bo'linmalar amlok mulklar hisoblanib, ularning boshqaruvchilari amaldor deb atalgan. Amirlikning ma'muriy tuzilishidagi eng quyi bo'g'in qishloq jamoalari bo'lib, ularni oqsoqollar boshqargan. Xullas, Buxoro amirligi rus istilosiga qadar hozirgi O'zbekiston, Tojikiston va Turkmaniston respublikalarining katta qismini o'z ichiga olgan O'rta Osiyodagi yirik davlat edi.

Mansablar, unvonlar va amallar. Avvalo, ta'kidlash lozimki, mansablar va adabiyotlarda Buxoro amirligida mavjud bo'lgan unvon, mansab hamda amallarga oid ma'lumotlar juda chalkash, ko'p hollarda bir-birini inkor etadi. So'nggi yillarda Sh.Vohidov va R.Xoliqovalar o'z tadqiqotlarida ushbu masalalarga aniqlik kiritishga harakat qilganlar. Quyida ularning tadqiqotlariga asoslanib amirlikdagi mansablar va unvonlar haqida so'z yuritamiz.

Buxoro amirligidagi eng yuqori unvon va mansablar, avvalo mang'it urug'i vakillariga, sayyidlarga, xo'jalarga hamda ulamolarga berilgan bo'lib, davlatdagi eng yuqori unvon amir ul-umaro, otaliq, hokim (valiy, bek), qo'shbegi va devonbegilar bo'lgan. Davlat amir, amir ul-umaro tomonidan boshqarilib, u amalda va rasman cheklanmagan huquqlarga ega bo'lgan. Oltin O'rda davlatida joriy etilgan otaliq unvoni mang'itlar davriga kelib otaliqqa olingan shaxsning maslahatchisi va ishonchli vakili, harbiy va ma'muriy ishlarda asosiy vakiliga aylandi. Amir Shohmurod davrida otaliqning vakolatlari cheklanib, unga Zarafshon daryosi suvining tasimotini nazorat qilish, Buxoro kanali (rud-i shahr) va dorug'alik vazifasi yuklanadi.

Bu davrda qo'shbegi yoki qo'shbegiyi bolo eng oliy saroy mansabi hisoblanib uning mavqei juda baland bo'lgan. Amalda bosh vazir vazifasini bajargan bu mansab egasi iqtisodiy, siyosiy va harbiy masalalar bo'yicha amirning eng yaqin odami bo'lgan. Saroydagi oliy mansablardan yana biri devonbegi bo'lib, bu mansabdor vazir vakolatlariga ega bo'lgan. Devonbegi moliya ishlari, daromad va xarajatlar hamda soliq yig'ish ustidan to'la nazorat qilish ishlariga javob bergan.

Amirlikdagi markaziy davlat boshqaruvida Buxoro shahri alohida o'rin egallagan. Jumladan, Buxoro shahri hokimi amirning birinchi vaziri va boshqa viloyatlar boshqaruvchisi hisoblangan. Shahardagi jamoat tartibini saqlash mirshablarga topshirilgan bo'lib, ular shahar mirshabboshisiga bo'ysunishgan. Buxoro shahri mirshabboshisiga boshqa barcha shaharlar mirshabboshilari bo'ysungan. Mang'itlar davrida Buxoroda qo'shbegi, qozikalon, bosh rais va mirshabboshi birgalikda "chor hokim", ya'ni, "to'rt hokim" deb yuritilgan.

Amirlikning boshqaruv tizimida bosh rais alohida ahamiyatga ega bo'lgan. Ushbu amal yarim diniy, yarim targ'ibotchi usulida edi. Amirlikda bosh rais odatda eshon rais yoki rais-ush shariat deb atalgan bo'lib unga barcha mahalliy

raislar bo'ysungan. Bosh rais ularni vaqti-vaqti bilan amir oldida tekshiruvdan o'tkazib turgan. Eshon rais qozikalondan keyin turadigan amaldor bo'lib, uning mahkamasiga vaqtincha o'rinbosarlik qiluvchi xalifa, noib, mulozimlar, mirzalar, miroxo'rboshi, tergovchi, shahar mirobi kabilar kirgan.

Amir saroyida ijro hokimiyatini amalga oshiruvchi lavozimlar qatoriga shahar xavfsizligiga javobgar bo'lgan mirshab va uning qo'l ostidagilar, suv ta'minotiga javobgar bo'lgan mirob va uning qo'l ostida ishlaydiganlar kirgan. Mirshab qo'l ostida yasovulboshi, devonbegi, mahramboshi, mirzalar, dahboshi, shabgard (kechki qorovul), farroshboshi kabilar bo'lgan. Mirob tasarrufida esa mahram, mirzalar, bakovullar, miroxo'rlar, suv tarmoqlari nazoratchilari, mahalla, mavze va qishloq oqsoqollari faoliyat yuritganlar.

Amirning ikkinchi vaziri qo'shbegiyi poyon, ba'zi manbalarda mir poyon deb atalgan bo'lib, unga yasovulboshi, miroxo'rboshi, xazinachi, mirzalar, bakovulboshi, zakotchilar bo'ysungan. Miri poyon ularni bevosita o'z nazoratiga olib turgan.

Buxoro amiri huzurida yuqori lavozimdagi mansabdorlar bilan birga quyi amaldagi mansabdorlar ham mavjud bo'lgan. Amir farmonlarini yetkazuvchi parvonachi, amirga doimo hamroh bo'lib yuruvchi hidoyachi, amir maslahatchisi va xorijiy mehmonlarni kutib oluvchi shig'ovul, amir osoyishtaligi va tinchligini muhofaza qiluvchi tongotar (tunqator), amirga qaratilgan salom va ta'zimlarni qabul qiluvchi javobgar salom og'asi, amir dasturxoniga javobgar dasturxonchi, amir safari chog'ida nomozga chorlovchi imomi jilov, amir safari chog'ida qonun bilan shug'ullanuvchi mufti jilov, amir maslahatchilari guruhi jam'og'a kabilar shular jumlasidan. Amirga bo'lgan sadoqati va xizmati uchun alohida shaxslar dodhoh, inoq, to'qsabo, otaliq, eshikog'asi kabi unvonlarga ega bo'lganlar.

XVIII-XIX asrning birinchi yarmida amirlikda eng oliy diniy mansab shayxulislom hisoblangan. Ammo, bu davrda uning vazifalari ancha toraygan edi. XIX asr o'rtalaridan boshlab shayxulislom o'rnini qozikalon egallaydi. Yuqorida eslatilgan amir huzuridagi kengashda din vakillaridan qozikalon, shayxulislom, naqib va rais qatnashgan.

Amir Muzaffar davridan boshlab amirlikdagi barcha huquqiy normalar qozilar tomonidan hal qilingan. Barcha fuqarolik, xo'jalik va jinoiy ishlar Qur'on asosida ko'rib chiqilgan hamda jazolar tayinlangan. Qozilar amir irodasiga ko'ra qozikalon tomonidan tayinlangan. Shariat bo'yicha boshqaruv qozilar qo'lida bo'lgan. Qozikalon amirlik poytaxtining bosh qozisi bo'lishi bilan birga, davlatdagi boshqa qozilar boshlig'i hisoblangan.

Amirlikda rasman uchta diniy unvon – o'roq, sudur va sadr mavjud bo'lgan. Manbalarga ko'ra, madrasani tugatgan shaxs mulla, qozi, rais amallarini egallashi mumkin bo'lgan. Yuqoridagi amallarda bir necha yil ishlaganidan so'ng shariat huquqlari sohasida to'plagan bilim va tajribalari asosida bunday shaxslarga dastlab o'roq, keyin sudr va so'ngra sadr unvonlari berilgan. Eng oxirgi diniy unvoni bo'lgan shaxslar qozikalon, muftiy, a'lam, oxun kabi diniy amallarni egallashi mumkin bo'lgan.

Amirlikda harbiylar tomonidan sodir etilgan jinoyatlar va ularning shikoyatlarini shu masalalar bilan shug'ullanuvchi maxsus amaldor-qozi askar ko'rib chiqqan. Harbiy jinoyatlar bo'yicha fatvo tayyorlash muftiy askar zimmasida bo'lgan. Demak, amirlikdagi harbiylar va fuqarolik ishlari alohida-alohida mahkamalar tomonidan ko'rib chiqilgan.

Amir Nasrullo davrida amirlikda muntazam qo'shin – sarbozlar qo'shini tashkil etilgan. Eng yuqori harbiy unvonlar sarkarda, amiri lashkar, dodxoh(qo'shin boshlig'i) kabilar bo'lib, qo'ronbegi, to'qsabo, mingboshi kabi oliy toifali harbiy amaldorlar ham faoliyat yuritgan. Bekliklar hududidagi qo'shinga beklarning o'zlari rahbarlik qilganlar. Bekning eng yaqin yordamchilari yasovulboshi boshchiligidagi yasovullar bo'lgan. Qo'shinda ponsadboshi, yuzboshi, ellikboshi, o'nboshi, miroxo'r kabi bo'linma boshliqlari ham bo'lgan. Ming boshi bayroq(tug') ko'tarib yurish huquqiga ega edi.

Yer egaligi munosabatlari. Dehqonchilik va chorvachilik. O'rta Osiyoning barcha hududlarida bo'lgan kabi Buxoro amirligida ham agrar munosabatlar, ya'ni, yerga egalik munosabatlari iqtisodiy hayotning asosini tashkil etgan. Manbalarga ko'ra amirlikda yer egaligining quyidagi to'rtta turi: davlatga tegishli yerlar(mulki sultoniy); xususiy yerlar(mulk); diniy muassasalar ixtiyoridagi yerlar (vaqf) va qishloq jamoalariga tegishli yerlar mavjud bo'lgan, Arxiv manbalarida amlok yerlar, amloki sultoniy, podshoh yerlari kabi atamalar bilan atalagan davlat yerlari bilan bir qatorda mulki xirojiy, xiroj yerlari atamasi ham tilga olinadi.

Amir eng katta yer egasi hisoblangan. Davlat yerlarini rasman sotish, hadya etish hamda vaqfga berish taqiqlangan bo'lsa-da, bunga doimo ham amal qilinmagan. Davlat yerlari bo'sh yotgan yerlar (qamishzorlar, toshloq, to'qayzor, tog'oldi)ni o'zlashtirish hisobiga ko'paytirib turilgan. Bunday yerlarni o'zlashtirgan shaxslar bir necha yil soliqlardan ozod etilib, keyin belgilangan tartibda soliq to'laganlar.

Undan tashqari davlat(amlok) yerlari hukmdor olidida katta gunoh qilgan yirik yer egallaridan musodara qilingan yerlar hisobiga hamda merosxo'ri bo'lmasdan vafot etgan shaxslarning yerlari davlat ixtiyoriga o'tishi hisobidan ham ko'paygan. Ayrim manbalarga ko'ra, davlat yerlaridan doimiy mavjud bo'lgan yer solig'i- xiroj olingan bo'lsa, boshqa manbalarda davlat yerlaridan hosilning katta qismi, ya'ni 40-50 foizi olinganligi qayd etiladi.

Amirlikda mavjud bo'lgan yana bir yer egalligi shakli mulk(xususiy) yerlar bo'lib, bu yer egaligi shakli qo'zg'almas mulk hisoblangan hamda hech qanday cheklanishsiz meros qilib qoldirish mumkin bo'lgan. Mulk yerlaridan olinadigan soliqlar haqida tadqiqotchilarning turli fikrlari mavjud. Yangi tadqiqotlar (R.Xoliqova) tahlili shuni ko'rsatadiki, mulki xurr yoki mulki xolis ayrim yirik yer egalari tegishli bo'lgan yer egaligi shakli hisoblangan. Mulki xurr egasi doimo amaldagi hukmdor tomonidan berilgan yorliqqa ega bo'lishi shart bo'lgan va aynan shu yorliq tufayli u yer solig'idan ozod qilingan.

Amirlikda dehqon ahli foydalanayotgan yerlarga nisbatan mulki xiroj atamasi ishlatilgan. Bunday yerlarga ega bo'lgan yer egalari o'z yerlarini erkin sotish, meros qoldirish va hadya qilish huquqiga ega bo'lganlar. Bunday yerlardan

rasman hosilning uchdan biri miqdorida soliq belgilangan bo'lsada, amirlikning har biri hududida o'rnatilgan va belgilangan tartib hamda urf-odatlarga ko'ra, soliq miqdori hosilning uchdan biridan to beshdan birigacha bo'lgan.

Buxoro amirligidagi unvon va mansablar

Xon (Amir)

Qo'shbegi, denvonbegi, otaliq

Saroy unvonlari va amallari

Harbiy amaldorlar

Diniy unvon va mansablar

Parvonachi

Dasturxonchi

Xazinachi

Udaychi

Darband

Tunqator

Shig'ovul

Salomog'asi

Bakovul

Qutlov

Mahram

Ponsadboshi

Sharbatdor

Mo'zabardor

Kitobbardor

Bo'xchabardor

Oftobachi va boshqalar

Shayxulislom

Qozikalon

Qozi

Naqib

A'lam

Oxun

Qozi askar

Mufti askar

Mufti

Rais

Mudarris

Bosh imom

Imom

Muazzin

Oliy darajali:

Inoq

Dodxoq

Mingboshi

To'qsabo
To'pchiboshi
O'rta darajali:
Chig'atoy begi
Eshik og'asi
Miroxo'r
Yuzboshi
Ellikboshi
Quyi tabaqa:
Qorovulbegi
Dahboshi
Mirzaboshi
Chuhra og'asi
Sarboz
Faqat hojilar va sayidlarga beriladigan unvon va amillar:
Naqib
Fayzi
Miri ast
Sudur
Sadr
O'roqi kalon
O'roqi xurf

A'anaga ko'ra, vaqf yerlari asosan diniy muassasalar – masjidlar, mozorlar, xonaqo, madrasalarga yer maydonlarini meros qoldirish hamda xayr-ehson qilish natijasida vujudga kelgan bo'lib, u yer egaligining alohida shaklini tashkil etgan. Ushbu yerlardan tushgan foyda mutavalli ixtiyoriga kelib tushgan. Mutavalli asosan vaqf egalari avlodlaridan tayinlangan bo'lib, u vaqf hujjatlariga asoslanib foydani taqsimlab chiqqan. Amirlikda vaqf yerlarini sotish, bunday yerlardan soliq olish taqiqlangan bo'lsada, manbalar va hujjatlar bunga amal qilinmaganligini ko'rsatadi.

Amir Nasrullo davridan boshlab yer egaligining tanho shakli tarqaladi. Nasrullo o'ziga bo'ysunmagan amaldorlar va urug' oqsoqollarining yerlarini musodara qilib, bunday yerlarni vaqtincha egalik qilish huquqi bilan o'z tarafdorlariga hadya(tanho) qilgan. Amir Muzaffar davridan boshlab tanho tog'li hududlarga ham yoyiladi. Tanho turli hajmda(bir necha tanobdan bir necha yuz tanbogacha) berilgan bo'lib, tanhoning berilish miqdori eng avvalo, yerning sug'orilishi, yerning unumdorligi, qolaversa, amaldorning egallagan mavqei va ta'siriga ham bog'liq bo'lgan.

Dehqonchilik va chorvachilik Buxoro amirligi iqtisodining asosiy tarmoqlari hisoblangan. Aholining sakson besh foizi dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanganligi ham fikrimiz dalilidir. Amirlikda XVIII asrning oxirlaridan boshlangan iqtisodiy yuksalish,avvalo dehqonchilikning tiklanishi bilan izohlanadi. An'anaga ko'ra, sug'oriladigan hamda lalmikor yerlarda dehqonchilik sohasida bug'doy, arpa, jo'xori, poliz va sabzavot ekinlari yetishtirishga katta e'tibor

qaratilgan. uzumchilik va bog'dorchilik ham yaxshi rivojlangan. Manbalarga ko'ra, amirlikda uzumning 10 dan ortiq navlari yetishtirilgan.

Amirlikda sholikorlik ham yaxshi taraqqiy etgan. Nisbatan sifatli sholi Shahrisabz, Kattaqo'rg'on va Hisor vohalarida yetishtirilgan. Shahrisabz va Hisor sholikorlari amirlikning poytaxti Buxoroni doimiy ravishda sifatli guruch bilan ta'minlab turganlar.

Amirlikda XIX asrning boshidan boshlab Rossiyaga ko'p miqdorda paxta sotilishi natijasida paxtachilikka e'tibor kuchaytirilgan. Rus manbalariga ko'ra, Buxoro amirligining "Qashqadaryo vohasi, Surxondaryo vohasida, Yakkabog', Kitob, Chiroqchi, Qarshi, Shahrisabz, G'uzor, Termiz, Sherobod, Hisor tumanlarida paxta katta miqdorda yetishtiriladi. O'rta Osiyo xonliklari ichida Buxoro paxtasi alohida diqqatga sazovor bo'lib, u ancha qimmat turadi".

Shariatda chekish ta'qiqlanganligiga qaramasdan, Qarshi va Miyonqol vohalarida tamaki yetishtirish rivojlangan. Qarshi tamakisi eng sifatli tamaki hisoblangan. Undan tashqari amirlikda ipakchilikning rivojlanishiga ham katta e'tibor qaratilgan. Buxoro vohasi, Zarafshon vodiysi, Karmana, Shahrisabz, Kitob, Miyonqol, umuman, suv ko'p bo'lgan barcha hududlarda tut daraxtlari nihoyatda ko'p o'stirilgan. Buxoroda va boshqa yirik shaharlarda toza ipak va yarim ipakdan turli xil matolar tayyorlangan.

Amirlikdagi dehqonchilik va bog'dorchilik oddiy va an'anaviy holatda bo'lgan. Yerlar ot, ho'kiz kam hollarda tuyalarga omoch qo'shib haydalgan hamda mola, ketmon va bel orqali ishlov berilgan.

Amirlikda mavjud bo'lgan cho'l va dasht hududlari, tog' va tog' oldi adirlari mahsuldor chorvachilik uchun qulay imkoniyatlar yaratgan. Amirlikning cho'l hududlarida, jumladan Buxoro va Qarshi hududlarida qorako'l teri yetishtirishga ixtisoslashgan qo'ychilik taraqqiy etgan. Bunga asosiy sabab, tashqi bozorda (ayniqsa Rossiya bozorida) qorako'l terisiga, undan ishlangan mahsulotlarga talab nihoyatda katta edi. Chorvachilikning yetakchi tarmog'i sifatida yilqichilik nafaqt dasht hududlarida, balki vohalarda ham rivojlangan. Shahrisabzning qorabayir va Qarshining arabi otlari o'z chidamliligi, tezligi va kuchi bilan butun amirlik va undan tashqarida ham mashhur bo'lgan.

Chorvachilikda tuyachilikka ham alohida e'tibor berilgan. Og'ir va olis yo'llar hamda suvsizlikka chidamli bo'lgan og'ir yuk ko'taruvchi tuyalardan karvon savdosida, tegirmonlarda, yog' chiqarishda kam hollarda yer haydashda foydalanilgan. Shuningdek tuyaning suti va juni qadrlangan. Amirlikda chorvachilikka ixtisoslashgan xo'jaliklarning ichki va tashqi bozorga tuyoqli mollar, sifatli teri, jun va boshqa turli mahsulotlar (shol, namat, arqon va boshq) hamda oziq-ovqat (go'sht va sut mahsulotlari) yetkazib berishdagi ahamiyati nihoyatda katta edi.

Hunarmandchilik va savdo-sotiq. Buxoro amirligida asosiy hunarmandchilik markazlari sifatida shaharlar katta ahamiyatga ega bo'lgan bo'lsa-da, ko'pgina yirik qishloqlarda ham hunarmandchilikning kundalik ehtiyoj uchun zarur sohaları rivojlangan edi. Butun o'rta asrlarda mavjud bo'lganidek, amirlik davrida ham hunarmandlar uyushmalari (kasaba, sexga ega bo'lganlar) uning tashkil topishi

mahsulot ishlab chiqarish ustidan nazorat o'rnatishga, mahsulot ishlab chiqarish huquqini saqlash va raqobatbardoshlikka intilish bilan bog'liq edi. Amirlikdagi hunarmandchilikning barcha sohalarida bunday uyushmalar mavjud bo'lib, uni saylab qo'yiladigan shaxs-ra'is yoki oqsoqol boshqargan. Hunarmandlar ishlab chiqargan mahsulotlar narxini belgilashda, turli soliq va to'lovlar yig'imida, usta va shogird munosabatlarida, xo'jalik ishlarini yuritishda uyushma raisining xizmati katta bo'lgan.

Ilgarigi davrlarda bo'lganidek, amirlikning hunarmandchiligi sohasida to'qimachilik uning asosiy tarmog'i hisoblangan. Ushbu tarmoqning rivojlanishiga asosiy sabab, birinchidan soha uchun mahalliy xom ashyo manbalari – paxta, jun, ipak yetarli darajada bo'lgan bo'lsa, ikkinchidan, ichki va tashqi bozorda, kundalik hayotda to'qimachilik mahsulotlariga talab katta edi. Amirlikda ayniqsa bo'z, chit, olacha ko'p miqdorda tayyorlangan. Qarshi, Hisor, Baljuvon, Dehnov, Samarqand, Buxoro, Shahrisabz va ularning atroflarida ipak matolar tayyorlashga alohida e'tibor qaratilgan. Boshqa shahar va qishloqlarda ham ip yigirish, mato to'qish, tayyor kiyim tikish, gilam to'qish va boshqa to'qimachilik sohalari ancha rivojlangan. Manbalar ma'lumotlariga ko'ra, Buxoroning zarbof to'nlari, Shahrisabzning iroqi do'ppilari, Termizning harir matolari, Samarqand va Boysun hunarmandlarining ipak matolari amirlikdan tashqarida ham juda mashhur bo'lgan.

Amirlik hunarmandchiligidagi muhim tarmoqlardan yana biri bu – kulolchilik edi. Xo'jalik tarqqiyotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan kulolchilik amirlikning deyarli barcha hududlarida rivojlangan edi. Kulolchilik eng taraqqiy etgan markazlar Buxoro, Samarqand, Qarshi, Shahrisab, Urgut, Dehnov, G'ijduvon kabilar bo'lib, ularning mahsulotlariga ichki va tashqi bozorda talab katta bo'lgan. Amirlik kulolchiligidagi O'rta Osiyoning ko'pgina kulolchilik maktablariga xos bo'lgan manzaralar (turli gullar va o'simliklar tasviri), turli hayvonlar, qushlar, hashoratlar yoki ular tanasining bir qismini shartli ravishda tasvirlash kulol ustalari tomonidan keng qo'llanilgan.

Amirlik iqtisodiyotining metallga ishlov berish sohasi ham yaxshi rivojlangan. Shahrisabz, Urgut, Nurota, Boysun, Sherobod kabi tog'li tumanlardan ma'danlar qazib olingan bo'lib, ulardagi konlardan foydalanish ba'zi tanaffuslar bilan XX asr boshlariga qadar davom etgan edi.

Bu davrda amirlikdagi metallga ishlov berish taraqqiy etgan quyidagi to'rtta asosiy tarmog'i – temirchilik, misgarlik, cho'yan quyish va rixtagarlikni alohida ko'rsatish mumkin. Temirchilik sohasida ustalar qishloq xo'jaligida va kundalik turmushda ishlatadigan mehnat qurollari, harbiylar uchun jangovar qurollar yasaganlar. Amirlikning ko'pgina shaharlarida Temirchi, Guzari, Chilangaron kabi chilanagar-temirchilarning maxsus mahalla guzarlarining mavjudligi ushbu hunarmandchilik turining ancha taraqqiy etganligini ko'rsatadi. Amirlikning asosan yirik shaharlarida misgarlik ham rivojlangan. Mis xos ashyosi asosan Rossiyadan keltirilgan bo'lib undan chilim idishlari, barkash, lagan, ko'zacha, tog'oracha kabi ko'plab idishlar yasalgan hamda ular turli naqshlar bilan mohirona bezatilgan.

Buxoro amirligining metallga ishlov berish sanoatida degrezlik-cho'yan quyishning alohida o'rni bor edi. Bu soha ustalari asosan shaharlardagi maxsus guzarlarda yashaganlar. Ular cho'yandan qozon, chiroq, manqaldon kabi buyumlar yasaganlar. Bronzadan buyumlar yasash –rixtagarlik ham amirlikning ko'pgina shaharlarida taraqqiy etgan edi. Ushbu kasb sohiblari turli buyumlar va taqinchoqlar yasaganlar.

Undan tashqari amirlikda hunarmandchilikning boshqa ko'pgina turlari ham rivojlangan. Xususan, Buxoro, Qarshi va Shahrisabz shaharlaridagi zargar ustalar tomonidan tayyorlangan zargarlik buyumlari, qimmatbaho toshlar, metal va turli xil shishalardan yasalgan taqinchoqlar amirlik va undan tashqari hududlarda ham mashhur bo'lgan. Ko'pchilik ham yaxshi rivojlangan tarmoq hisoblangan. Charmgar ustalar tomonidan yaxshi ishlov berilgan terilardan turli xil oyoq kiyimlari, bosh kiyimlar, po'stin va nim po'stin, turli xil meshlar (sut,suv, qimiz va b. uchun) tayyorlangan.

Amirlikning deyarli barcha hududlarida yog'och o'ymakorligi yaxshi rivojlangan. Shaharlarda mohir duradgorlar ko'p bo'lgan. Amirlikning shahar va qishloqlarida tayyorlangan hunarmandchilik mahsulotlari ichki bozor ehtiyojlarini ta'minlabgina qolmasdan ko'p hollarda tashqi bozorga ham chiqarilgan.

Buxoro amirligi hukumdorlari va aholisi savdo-sotiq ishlariga katta e'tibor qaratishgan. Amirlikda hunarmandchilik va undagi ishlab chiqarishning taraqqiy etishi doimiy savdo-sotiq munosabatlarining yanada kengayishiga asos bo'lgan edi. XVIII asrning ikkinchi yarmida Buxoro amirligining ko'pgina shaharlarida karvonsaroylar qurilishiga katta e'tibor qaratilib, bu holat savdo munosabatlari rivojini yanada mustahkamlashga xizmat qilgan edi.

Amirlikning yirik shaharlari – Buxoro, Samarqand, Termiz, Shahrisab, Qarshi, Kattaqo'rg'on, Dehnov, Nurota va boshqalar asosiy savdo markazlari edi. Manbalarga ko'ra, XIX asr boshlariga kelib yirik karvon yo'llari chorrahasida joylashgan Qarshi shahrining ahamiyati oshib ketadi. Ichki bozorlarda avvalo kundalik ehtiyoj mollari, oziq-ovqat mahsulotlari, hunarmandlar ishlab chiqargan mahsulotlar, paxta matolari, jun va ipak matolariga talab katta bo'lgan. Ichki savdoning taraqqiyotida yirik shaharlarning atroflardagi qishloqlar bilan iqtisodiy munosabatlari hamda shaharlararo savdo-sotiq aloqalarining rivojlanganligi muhim o'rin tutgan. Chunonchi, amirlikdagi bozorlar nafaqat shaharlar, balki ularning atrofidagi qishloqlar aholisining talablarini qondirishda ham alohida ahamiyatga ega bo'lgan. Amirlikdagi barcha shaharlarda, yirik qishloqlarda ixtisoslashgan bozorlarning mavjudligi ichki savdoning davlat iqtisodiyotidagi muhim ahamiyatidan dalolat beradi.

Ichki savdoning taraqqiy etishida amirlikda mavjud bo'lgan pul muomalasining o'rni katta edi. Xususan, mang'itlar hukmronligi davrida bu sohada birmuncha barqarorlik o'rnatilgan bo'lib, muomalada asosan uch turdagi – tillo, tanga (kumush) va pul (mis) mavjud edi. Shahar hamda qishloqlardagi savdo-sotiq va to'lovlarda asosan tanga va pul ishlatilgan.

Buxoro amirligida qo'shni davlatlar va xalqaro savdo aloqalarini rivojlantirishga katta e'tibor berilgan. Tashqi savdo aloqalarida Xiva va Qo'qon

xonlari, qozoq va turkman dashtlari, Afg'oniston, Eron, Hindiston, Qashg'ar va ayniqsa Rossiya bilan bo'lgan savdo munosabatlari ayniqsa muhim o'rin tutgan edi.

Ko'chmanchi qozoqlar amirlik bozorlariga palaslar, namatlar, jun, teri, go'sht va sut mahsulotlari keltirgan bo'lsalar, dehqonlar va hunarmandlar qozoq dashtarini oziq-ovqat mahsulotlari, sabzavotlar, kundalik ehtiyoj mollari, kiyim-kechaklar, paxta matolari bilan ta'minlaganlar. Amirlikda turkman gilamlari va otlariga talab katta bo'lgan. Turkmanlar amirlik bozorlaridan boshqa mahsulotlar bilan birga ko'proq har xil matolar xarid qilganlar.

XVIII asr oxiri- XIX asr boshlaridan boshlab Buxoro amirligining tashqi savdo aloqalarida Rossiyaning savdo shaharlari (asosan Orenburg va Astraxan) muhim o'rin tuta boshladi. Rossiyaga qishloq xo'jalik mahsulotlari – teri, qorako'l teri, jun, paxta, ipak tolalar, turli matolar olib chiqilgan. Rossiyadan esa turli fabrika mahsulotlari, cho'yan, mis, qo'rg'oshin keltilgan.

Buxoro savdogarlari Balx va Badaxshonga savdo karvonlari bilan qatnab turganlar. Bu hududlarga amirlikdan qozonlar, Buxoro matolari, Rossiyadan keltirilgan igna, oyna, qaychi kabilar olib kelingan hamda Buxoroga kumush, oltin olib qaytilgan. Savdo karvonlari Qobul va Hindistonga ham borib savdo-sotiq ishlarini amalga oshirgan. Hindistondan qimmatbaho toshlar, dori-darmonlar, xushbo'y giyohlar, kashmir matolari keltirilgan. O'z navbatida hind savdogarlari Buxoro bozorlaridan Rossiyadan keltirilgan mahsulotlar, mahalliy matolar, zarbof to'nlar, qorabayir otlarni xarid qilganlar. Amirlik savdogarlari Xitoy, Sharqiy Turkiston bilan ham savdo-sotiq aloqalari olib borgan. Xitoy bilan savdo aloqalari Qo'qon xonligi orqali olib borilgan bo'lib, Xitoyga paxta, qorako'l teri, turli xil hunarmandchilik mahsulotlari yetkazib berilgan. O'z navbatida Xitoydan ko'plab ipak matolari va chinni buyumlar keltirilgan. XIX asr boshlarida boshlangan va uning 40-50 - yillaridan boshlab jiddiy ravishda kuchaygan Rossiya va Angliyaning O'rta Osiyo, jumladan, Buxoroga nisbatan qiziqishi, amirlik iqtisodiy hayotiga ularning kirib kelishi, o'z navbatida Buxoro amirligida ishlab chiqarish munosabatlarining jadal sur'atlar bilan o'sishi hamda ishlab chiqarishning rivojlanishiga olib keldi. Mahalliy hunarmandlar, savdogarlar, umuman ishlab chiqarish bilan bog'liq barcha tarmoq egalari ishlab chiqarishga bo'lgan munosabatlarini o'zgartirdilar. Manbalar tili bilan aytganda, "O'rta Osiyo xom ashyosi va uning ba'zi bir mahsulotlariga talab kuchaya boshladi. Bundan rag'batlangan mahalliy ishlab chiqarish tarmoqlari imkoniyatlari boricha o'z jamoalarida ishlab chiqarish munosabatlarini qayta qurishga harakat qildilar".

Buning natijasi o'laroq, XIX asr o'rtalariga kelib, talabdan ortiqcha mahsulot ishlab chiqarishi tufayli buxorlik savdogarlar tashqi savdo aloqalarini kuchaytirdilar. Xususan, buxorolik savdogarlar Rossiyaga ko'proq paxta va ipak gazlama mahsulotlarini olib borib, Rossiyadan temir va mis keltira boshladilar. Hunarmandchilik mahsulotlari ko'plab Hindiston, Eron va Xitoyga chiqarilib, bu hududlardan asosan qimmatbaho metallar keltirilgan.

Soliqlar. Buxoro amirligida eng asosiy soliq bu yerdan olinadigan xiroj solig'i edi. Bu soliq amlodkor va oqsoqollar ishtirokida hosil pishib yetilgan

paytda hosilga qarab belgilangan. Hajmi esa hosilning uchdan, to'rtidan ayrim hollarda beshdan bir qismi ko'rinishida bo'lgan. Dehqonlar amlokдор uchun o'n botmon yerdan yarim pud kafsani solig'ini, dorug'alar uchun kafsani dorug'a (hosilning kam hajmdagi ma'lum qismi) ham to'laganlar. Undan tashqari amir dalalarni aylanganda, harbiy harajatlar paytida ham qo'shimcha soliq va to'lovlar olingan.

Qonuniy yer solig'idan tashqari yer egalari har bir tanob bog' yoki tomorqadan maxsus tanob puli va yem-xashak yetishtiradigan yerlardan alaf puli olingan. Ular umumiy nomda tanobona deb ham yuritilgan. Bu soliqlar yerlarning bozor joylashgan joyga uzoq yaqinligiga qarab hajm jihatdan farq qilgan. Amir Nasrullo davrida amirlikning soliq tizimiga biroz o'zgartirishlar kiritiladi. Ya'ni, poliz ekinlari ekiladigan yerlar uchun qo'sh puli joriy etilgan. Keyinchalik bu soliq poliz ekinlari ekmaydigan boshqa yerlaridan ham olinadigan bo'lgan.

Amirlikdagi yana muhim soliqlardan biri – zakot edi. Zakot davlatning mol-mulkdan oladigan solig'i bo'lib, mol-mulk narxining qirkdan bir hajmida undirilgan. Bu soliqning eng daromadli tomoni mahsulotlarga soliq solish, shuningdek, savdogarlarning mahsulot uchun olib kelgan pullariga soliq solish bo'lgan. Zakot mahsulotlardan bir necha marta undirib olingan. Chorvachilik tumanlarida zakot mahsulot ko'rinishida (beshta tuyadan bitta quy yoki echki, qirqta quydan bitta quy yoki echki kabi) undirilgan.

Urushlar davrida favqulodda soliq – jul undirilgan. Undan tashqari savdosotiqdan dalloli, boshqa viloyatlar va davlatlardan olib o'tilayotgan mahsulotlar uchun boj, daryodan mahsulotni qayiqda olib o'tgani uchun suv puli, bozordagi savdo joyi uchun puli taxtajo, bir juft omoch tortadigan ot yoki ho'kiz uchun yaksara (bir botmon g'alla), omoch tortadigan bitta ot yoki ho'kiz uchun nimsara (yarim botmon g'alla) kabi soliqlar olingan. Yangi ariqlar va kanallar qazish eskilarini tozalash uchun mahalliy aholi hasharlarga jalb etilgan. Ommaviy jamoat ishlariga ishtirok etmaganlardan shariatga ko'ra, boqipuli deb ataluvchi jarima olingan. Soliqlar, to'lovlar va jarimalar pul va mahsulot ko'rinishida, mahalliy soliq yig'uvchilar hamda amir tayinlagan kishilar tomonidan yig'ib olingan.

Amirlikdagi madaniy hayot. XVIII asrning oxirlariga kelib amirlikda iqtisodiy hayotning birmuncha yuksalishi madaniy hayotga ham ta'sir etmasdan qolmadi. Ayniqsa, ilgari davrlarda shakllangan maktab va oliy ta'lim beruvchi madrasalar faoliyati bu davrda ancha yuksaladi. Boshlang'ich ta'lim beruvchi maktablar amirlikning barcha yirik qishloqlarida, shaharlarining barcha mahallalarida iavjud bo'lib, bu maktablarda bolalarning dastlabki savodi chiqarilgan. Maktablarda arab alifbosida savod chiqarilib, qur'onning dastlabki oyatlari yodlatilgan. Shariatga oid dastlabki saboqlar berilgan.

Madrasalar amirlikning barcha shaharlarida mavjud edi. Madrasalarda o'qitish igarigi davrlarda bo'lganidek uch boqichda, 1) past qadam, 2) miyona (o'rta) qadam va 3) peshqadamda amalga oshirilib, yetti yil davom etgan. Madrasa o'qituvchilari-mudarrislar va boshqa xizmatchilar maoshlari, talabalar nafaqalari, kutubxona xarajatlari, ta'mirlash ishlari va boshqalarga ketadigan mablag'lar vaqf yerlaridan keladigan foyda hisobidan qoplangan. Madrasalar odatda hukmdorlar,

amaldorlar, nufuzli shaxslar, yirik din peshvolari va savdogarlar tomonidan ko'p hollarda pishiq g'ishtdan ikki qavatli qilib qurilgan. Ularning birinchi qavatida machit, qiroatxona va kutubxonalar, ikkinchi qavatida esa talabalar yashaydigan hujralar joylagan.

Madrasa talabalari diniy bilim bo'lgan Qur'oni Karim, fiqh, shariat asoslari, diniy-axloqiy adabiyotlar bilan birga til, adabiyot tarix, falakiyot, mantiq, falsafa, xandasa(matematika) kabi dunyoviy va aniq fanlardan ham ta'lim olganlar. Shunga qaramasdan, bu davrda madrasalarda diniy-axloqiy ta'limga asosiy e'tibor qaratilib, dunyoviy ta'lim berish nisbatan orqada qolgan edi.

Bizning kunlarimizgacha saqlanib qolgan me'morchilik yodgorliklari hamda yozma manbalar amirlikda adabiyot, tarix, xattotlik va musiqa san'ati, me'morchilik rivojlanganligidan dalolat beradi. Demak, Amir Haydar saroyida munshi (amir kotibi) lavozimida xizmat qilgan Mirzo Sodiq Munshiy XIX asr boshlaridagi adabiy muhitning ko'zga ko'ringan namoyondalaridan biri edi. Undan meros qolgan she'riy Devon - "Devoni Sodiq Munshiy" hamda she'riy usulda bitilgan tarixiy asari uning adabiyot rivojiga qo'shgan hissasini ko'rsatadi. Bu davrda amirlikning turli shaharlarida yashab ijod ilgan ko'plab shoirlar (shoir Hoziq, shoir Mujrim va bosh.) ijodida xalqparvarlik, jabr-zulmga qarshi isyonkorlik kayfiyati kuchli bo'lib, ular ko'p hollarda hukmdorlar va amaldorlar tomonidan quvg'inga olingan. XIX asr adabiyotida Shavqiy taxallusi bilan she'rlar yozgan kattaqo'rg'onlik Muhammad Sharif, "Chor darvish", "Mafiloro", "To'tinoma" kabi asarlar muallifi Mulla Qurbon Xiromiy va boshqalar katta rol o'ynaganlar. Shuningdek, bu davrda Ahmad Donish, Ochili Murod Miriy Katta Qo'rg'onlilar ham adabiyotga xos bo'lgan asarlar yaratganlar.

Bu davrda yaratilgan tarixiy asarlarning ko'pchiligi hukmdorlar mang'itlar sulolasi tarixiga bag'ishlangan bo'lib, ularda o'rta asrlar tarixnavisligidagi an'analar davom ettirilgani kuzatiladi. Amirlikda yashab o'tgan ilm-fan namoyondalarining faoliyati ko'p qirrali bo'lib, ularning aksariyati tarixiy asarlar ham yaratganlar. Xususan, Mullo Ibodullaning "Tarixi amir Haydar", Muhammad Sharifning "Dostoni amironi mang'it", Mir Olim Buxoriyning "Fathnomai sultoni", Mirzo Abdulazim Somiyning "Tarixi salotini mang'itiya", "Dahmai shohon", Muhammad Sharif ibn Muhammad Naqining "Toju tavorih", Ahmad Donishning "Mang'itlar xonadoni hukmdorlari tarixidan qisqacha risola", Mirzo Sodiq Munshiyning "Mang'it hukmdorlari tarixi" kabilar shular jumlasidandir.

Amirlikning madaniy hayotida hattotlik ham muhim o'rin egallagan edi. Bu davrda Samarqand, Buxoro, Shahrisabz kabi shaharlarda hattotlik matablari mavjud edi. O'z kasbining ustasi bo'lgan mohir hattotlar davlat va xo'jalik hujjatlari tayyorlashda, ilmiy-badiiy asarlar yozish va ko'chirishda, me'moriy inshootlarga turli yozuvlar (Qur'oni karim oyatlari, hadislar, hikmatlar)ni chiroyli naqshlar tarzida bitishda mashhur bo'lganlar.

Bu davrda amirlikning Samarqand, Buxoro, Shahrisabz, Qarshi, G'uzor, Katta qo'rg'on, Dehnov kabi ko'plab shaharlarida masjid va madrasalar bunyod etilgan. Buxorodagi Domullo Tursunjon madrasasi, Xudoydod me'moriy(masjid, madrasa va sardoba) majmuasi, Ernazar elchi madrasasi,

Qarshidagi Ali va Mir Muhammad madrasalari shular jumlasidandir. Undan tashqari bu davrda shaharlarda ko'plab ixtisoslashgan yopiq bozorlar, karvonsaroylar, hammomlar, yo'llar bo'ylarida sardobalar bunyod etilgan.

Xullas, O'zbekiston davlatchiligi tarixida Buxoro amirligi davlatining ham o'z o'рни va mavqei bo'lib, mang'itlar hukmronligi davrida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotda qator yuksalishlar bo'lib o'tdi. Ammo, mamlakat iqtisodiy jihatdan qudratli va siyosiy jihatdan mustahkam emas edi. Ko'p hollardagi iqtisodiy tanglik, siyosiy beqarorlik, o'zaro nizolar XIX asrning ikkinchi yarmida davlatning katta hududlarini Rossiya tomonidan bosib olinishiga sabab bo'ldi. Buxoro amirlari 1920 yilga qadar Rossiyaga vassal holatda taxtni egallab turdilar. Buxoro amirligidagi mang'itlar sulolasi hukmdorlari (1756-1920 yy.)

1. Muhammad Rahimbiy – 1756-1758 yillar
2. Doniyolbiy – 1758-1785 yillar
3. Amir Shohmurod – 1785-1800 yillar
4. Amir Haydar – 1800-1826 yillar
5. Amir Husayn – 1826 y. ikki yarim oy.
6. Amir Umar – 1826 y. to'rt oy.
7. Amir Nasrullo – 1826-1860 yillar
8. Amir Muzaffar – 1860-1885 yillar
9. Amir Abdullahad – 1885-1910 yillar
10. Amir Olimxon – 1911-1920 yillar

4. QO'QON XONLIGI. MINGLAR SULOLASI

Siyosiy tarix. XVIII asrning boshlarida Farg'ona vodiysida shakllangan yangi davlat – Qo'qon xonligiga mahalliy aholi vakillari bo'lgan ming urug'i asos soldi. Chunonchi, XVII asrning oxiri – XVIII asr boshlarida ashtarxoniylarning siyosiy va ijtimoiy hayotida yuz bergan tushkunlik, Farg'ona vodiysi iqtisodiy mustaqilligining o'sishi hamda 1704 yilda Chodak xo'jalarining isyon ko'tarib, Farg'onaning bir qismini egallashi bunga shart-sharoit yaratib berdi. Ammo, Farg'onaning shimoli va shimoli – g'arbidagi Koson, Asht, Chodak hududlari xo'jalar qo'l ostida bo'lsa – da, ular mustaqil davlatga asos sola olmadilar.

Ma'lumotlarga ko'ra, ming urug'ining boshlig'i, taxminan 1669-1670 yillarda tug'ilgan Shohruhbiy ibn Ashur Muhammad (1709-1721 yy.) Chodak xo'jalari qo'lida bo'lgan siyosiy hokimiyatni kuch bilan tortib olib, 1709/1710 yilda Farg'ona vodiysidagi minglar sulolasi hukmronligiga asos soldi. Ammo, uning hokimiyati hali ashtarxoniylardan to'la yoki batamom mustaqil emas edi. Chunki manbalarda Shohruhbiyning nomi ashtarxoniy Abulfayzxondan so'ng tilga olinib, Shohruhbiyga Buxoro xoni tomonidan otaliq unvoni berilgani eslatiladi. Bu haqda tadqiqotchilarning ham fikrlari munozaralidir. Nima bo'lganda ham, Shohruhbiy Buxoro xonligidan mustaqil ravishda (nisbatan bo'lsa ham) siyosat olib borishga harakat qilib, minglar sulolasi tasarrufidagi yerlarni kengaytira boshladi. Shohruhbiy hukmronligi davrida Qo'qon, Namangan, Marg'ilon, Konibodom, Isfara va ularning atroflaridagi qishloqlar minglar sulolasi qo'lida bo'lgan.

Shohruhbiyning o'g'li va vorisi Muhammad Abdurahimbiy (1721-1733 yy.) taxtga o'tirganidan so'ng minglar tasarrufidagi yerlar yana kengaya boshladi. Abdurahimbiy 1724 yilda Andijonni, 1725 yilda Xo'jandni, 1726 yilda O'ratepani bosib olib, xonlik hududlariga qo'shib oldi. U qisqa muddat bo'lsa-da Buxoroga qarashli Samarqand va Kattaqo'rg'onni egallab, Shahrisabzga ham tahdid solgan. Abdurahimbiy Qo'qon (Xo'qand) qishlog'i o'rni va atrofida yangi shaharga (dastlab Qal'ai Rahimbiy deb nomlangan, keyin esa Qo'qon) asos soladi va bu shahar xonlikning poytaxtiga aylanadi.

1733-1750 yillarda hukmronlik qilgan Muhammad Abdulkarimbiy ibn Shohruhbiy asosiy etiborini mudofaa ishlariga qaratdi. U xonlikning poytaxti Qo'qonda Isfara, Qatag'on, Marg'ilon, Haydarbek nomli darvozalar qurdirib, shahar atrofini mustahkam devor bilan o'ratib oldi. Shu bilan birga u 1741-1745 yillardagi qalmoqlar (jung'orlar) ning Farg'onaga qilgan hujumlariga zarba berdi. Abdulkarimbiy qalmoqlarga qarshi kurashda qirg'iz-qipchoqlar va O'ratepa hokimi Fozilbiy yuz yordamiga tayandi hamda xonlik mustaqilligini saqlab qoldi. Abdulkarimbiy 1750 yilda vafot etganidan so'ng xonlik taxtiga uning o'g'li Abdurahmon o'tirdi. Ammo, u taxtga to'qqiz oy o'tirib, so'ng Marg'ilonga hokim etib jo'natildi hamda taxtga Abdurahimbiyning ikkinchi o'g'li Erdonabiy o'tirdi. 1753 yilda qalmoqlarning tazyiqi va talabi bilan ularning qo'lida garov sifatida ushlab turilgan Bobobek xonlik taxtiga ko'tarildi. Lekin, oradan bir yil ham o'tmay O'ratepa yurishi vaqtida Bobobek Beshariqda o'ldirildi hamda Erdonabiy (1755-1769 yy.) qayta Qo'qon taxtini egalladi. Xitoylik geograflarning ma'lumotlariga ko'ra, uning hukmronligi davrida, 1759-1760 yillarda Farg'ona to'rtta mulk: Andijon, Namangan, Marg'ilon va Qo'qonga bo'lingan bo'lib, ular ichida Qo'qon yetakchilik qilgan. Erdonabiydan so'ng taxtga Shohruhbiyning uchinchi o'g'li Shodibekning farzandi Sulaymonbek o'tiradi. Uning taxtni egallashida urug' oqsoqollarining ko'magi katta bo'lgan bo'lsada u atigi 6 oy hukmdorlik qildi.

1770 yilda Qo'qon taxtiga Abdurahmonbiyning o'g'li Norbo'tabiy (1770-1801 yy.) o'tiradi. Norbutabiy markaziy hikimiyatni mustahkamlashda, bo'ysunmas hokimlar qarshiligini bostirishda nisbatan muvaffaqiyat qozonadi. U Chust va Namangandagi g'alayonlarni bostirganidan so'ng, bu shaharlarga o'z odamlarini hokim etib tayinlaydi. Norbutabiy bir qancha urinishlardan so'ng Andijon, O'sh, Xo'jand va yaqin atrofdagi qo'shni hududlarni bosib oladi. U 1799 yilda Toshkentni ham bosib olishga harakat qildi, ammo, uning yuborgan qo'shinlari mag'lubiyatga uchradi.

Norbutabiydan so'ng uning o'g'li Olimxon (1801-1810 yy.) taxtga o'tirib, Qo'qon xonligining siyosiy qudratini mustahkamlash, mamlakat hududlarini kengaytirishga alohida e'tibor berdi. Natijada Qo'qon xonligining siyosiy mavqei oshib bordi. Olimxon davriga kelib Qo'qon xonligidagi davlat boshqaruvi oldingi davlatlar boshqaruv tizimidan deyarli farq qilmas edi. Uning davrida Qo'qon davlati kuchayib borishi bilan davlatning siyosiy maqomi ham o'zgaradi. Agar Qo'qonning dastlabki hukmdorlari "biy" va "bek" unvoni bilan mamlakatni idora qilgan bo'lsalar, Olimxon davridan boshlab (1805 yil) hukmdorlar rasman "xon" deb yuritila boshlandi.

O'z davrida Olimxon harbiy yurishlar qilib o'ziga yangi viloyatlarni , jumladan Ohangaron vohasi, Toshkent, Chimkent, Turkistonni bo'ysundirishga muvaffaq bo'ldi. Qisqa muddat O'ratepani ham egalladi, Jizzax va Zomonga yurishlar qildi. Harbiy islohatlar o'tkazib, markazlashgan va kuchli davlat tuzish uchun harakat qilayotgan Olimxonning siyosatidan norozi bo'lgan ayrim zodagonlar guruhi unga qarshi fitna tayyorlay boshladilar. Olimxon o'z hokimiyatini mustahkamlash maqsadida ukasi Rustambekni, bir nechta sarkardalarni, din peshvolarini o'ldirtirib yuboradi. Manbalarning ma'lumot berishicha, bu voqealardan so'ng kuchayib ketgan fitnachilarga Olimxonning ukasi Umarbek boshchilik qilgan. Natijada, 1810 yilda Olimxon Toshkentdan Qo'qonga qaytayotganda, Oltiqush mavzesida o'g'li Shohruhbek bilan birga Qambar Mirza tomonidan otib o'ldiriladi.

Manbalarga ko'ra, Umarxon (1810-1822 yy.) hukmdorligi davrida yirik yer egalari, harbiy sarkardalar va ruhoniylarning mavqei yanada oshadi. U davlat boshqaruvi ishlarida izchil tartib, qonun – qoidalar o'rnatdi va diniy ishlarni tartibga soldi. Natijada, 1818 yilda Umarxon ruhoniylarning roziligi bilan “amir al-muslimin” unvonini olib ham diniy, ham dunyoviy hokimiyatga ega bo'ladi.

Muhammad Hakimxon ma'lumotlariga ko'ra, Umarxon davrida Amir Temur va Sulton Husayn Boyqaro zamoniga taqlidan unvon va lavozimlar joriy etilib, ularga hokimiyatga yaqin shaxslar tayinlanadi. Shuningdek, Olimxon zulmidan qochib ketgan ayrim amaldorlar Umarxon xizmatiga qaytib kelib, lavozimlarni egallaydilar.

Manbalarning guvohlik berishiga qaraganda, Qo'qon xonligining O'rta Osiyo mintaqasidagi siyosiy jarayonlar va o'zaro munosabatlarga faol aralashuvi ham Umarxon davridan boshlanadi. O'z davrida Umarxonning elchilari Xiva, Xitoy va Turkiya davlatlariga jo'natilganligi ma'lum.

N.Petrovskiy Umarxon hukmronligi davri haqida quyidagi ma'lumotlarni beradi: “Umarxonning xonligi ham oldingi xonlarnikidek davom etdi, ya'ni, u o'z yerlarini kengaytirdi. Bu xon davrida Turkiston viloyati musulmonlarning Hazrat (Sulton al-orifin Ahmad Yassaviy davf etilgan Turkiston) shahri bilan birga zabt etildi. Umarxon halq sevib ardoqlagan xonlardan biri bo'ldi. Qo'qonda ikki qator she'r tarqalgan bo'lib, unda Umarxon haqida juda iliq va yaxshi so'zlar aytilar edi”.

1822 yilda Umarxon kasallanib vafot etganidan so'ng taxtga uning o'g'li Muhammadalixon (Madalixon, 1822-1842 yy.) o'tiradi. Uning hukmronligi davrida Qo'qon xonligining hududi yanada kengayib, qirg'izlarning ba'zi tumanlari xonlikka qo'shib olinadi hamda Ko'lob, Hisor, Badaxshon, Darvoz, Maschoh kabi viloyatlar Muhammadalixon hukmronligini tan oladilar.

Manbalarga ko'ra, Muhammadalixon hukmronligining dastlabki yillari yaxshi va odilona kechgan. U 1826-1831 yillar davomida Qashg'arga yurishlar qilib, bu yerdagi musulmonlarni xitoyliklar zulmidan ozod qildi hamda 70 ming uyg'ur musulmonlarini Andijon viloyatiga ko'chirib keltirdi. Natijada din peshvolari Muhammadalixonga “G'oziy” (“din homiysi”, “din yo'lida kurashuvchi”) unvonini berdilar.

1840 yilda Muhammadalixonning bosh maslahatchisi, davlatni boshqaruv ishlarida katta tajribaga ega bo'lgan Haqquli mingboshining tuhmatga uchrab xon tomonidan qatl etilishi shusiz ham qaltis bo'lib turgan vaziyatni yanada keskinlashtirib yubordi. Undan tashqari xon davlat ishlariga loqayd bo'lib, asosiy vaqtini haramida o'tkaza boshladi. Natijada davlatni boshqaruv ishlarida suiste'molliklardan umumiy noroziliklar boshlanib, xonni ag'darish uchun fitna tayyorlana boshlandi.

Lekin o'z kuchlari bilan fitnani amalga oshirishga ko'zi yetmagan bir guruh Qo'qon amaldorlari boshqa xon saylash maqsadida Buxoro amiri Nasrullo noma yozib, undan yordam so'rashdi. Qo'qon yurishi uchun bahona topolmay turgan Amir Nasrullo bu taklifni tezda qabul qilib, 1842 yil aprelda Qo'qonni bosib oldi. Qo'qondan oilasi bilan Namangan tomonga qochgan Muhammadalixon tutib keltirilib, oilasining bir qismi bilan qatl ettirildi.

Amir Nasrullo Qo'qon xonligining Buxoroga qo'shib olinganligini e'lon qilib, Qo'qonda o'z noibi Ibrohim dodhoh Mang'itni qoldiradi. Ammo, Ibroxim dodhohning Qo'qon halqiga o'tkazgan jabr-zulmi, soliqlarning haddan tashqari oshib ketishi natijasida aholi qo'zg'olon ko'tarib, Buxoro hukmronligidan ozod qilish uchun qipchoqlarni yordamga taklif etadilar. Qipchoqlar Muhammadalixonning qarindoshi Sherali boshchiligidagi Qo'qonga kelib, buxoroliklarni tor-mor etdilar hamda Sheralixon (1842-1845 yy.) taxtni egalladi. Qipchoqlar esa shu vaqtdan boshlab uzoq vaqt xonlikda yetakchi mavqega ega bo'ldilar.

Qo'qonda bo'lgan voqealardan xabar topgan amir Nasrullo 1842 yilning kuzida yana Qo'qonga yurish qildi, ammo bu safar unga omad kulib boqmad. Muhammadalixon davrida yuzboshi bo'lgan Musulmonquli qipchoq Nasrulloning ishonchiga kirib Qo'qonga keladi va qo'qonliklarni taslim bo'lishga ko'ndirish o'rniga bir tan - bir jon bo'lib amir Nasrulloga qarshi kurashga chorlaydi. Uning maslahatiga ko'ra Qo'qonda himoya vositalari kuchaytirildi. Bir oydan ziyodroq Qo'qonni qamal qilgan amir Nasrullo o'ziga qarshi suiqasd uyushtirilayotligi hamda xivaliklar chegaraga joylashgan Buxoro qishloqlariga hujum qilayotganligi haqidagi xabarni olib Buxoroga qaytishga majbur bo'ldi.

Buxoroliklarning ketishi bilan Qo'qon xonligida bir muddat tinchlik va osoyishtalik hukm surdi. Sheralixon keksa odam bo'lib oqko'ngil va muloyim inson edi. Uning davrida barcha davlat lavozimlarini qipchoqlar egallab, davlat boshqaruvini o'z qo'llariga oldilar. Ammo, 1845 yilda Buxoroda bo'lgan Olimxonning o'g'li Murodxon (Qo'qonda 11 kun xon bo'lgan) amir Nasrulloning yordami bilan Qo'qonga kelib Sheralixonni qatl etadi va taxtni egallaydi. Bu paytda Namanganda bo'lgan mingboshi Musulmonquli bu voqeadan xabardor bo'lgach Sheralixonning besh o'g'lidan biri Xudoyorxonni olib Qo'qonga keladi hamda uni xonlik taxtiga o'tqazadi (1845-1853, 1863, 1865-1875 yy.). 16 yoshga kirgan Xudoyorxonning yoshligidan foydalangan Musulmonquli mamlakatni deyarli o'zi boshqardi. Xudoyorxonning birinchi xonligi davrida ikkita kuch – o'troq aholi va ko'chmanchi turkiy qabilalar o'rtasidagi hokimiyat uchun kurash xonlikning asosiy muammosiga aylandi.

Umuman olganda, XIX asrning o'rtalariga kelib Qo'qon xonligidagi siyosiy jarayonlar hamda ichki ahvol yanada og'irlashgan edi. So'nggi tadqiqotlarga ko'ra, buning sababi birinchidan, o'troq aholi ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi bo'lgan qipchoqlar hokimiyatini tan olmaganlar. Xonlik hududlaridagi ba'zi viloyat hukmdorlari Musulmonqulga qarshi chiqdilar. Ikkinchidan, hokimiyatda yuqori mavqeni egallash hamda xonga ta'sir o'tkazish uchun qipchoqlar orasida ham o'zaro kurashlar borardi. Bu kurashlarda qipchoqlarning qulon urug'idan bo'lgan Musulmonquli ham faol ishtirok etgan. Uchinchi sabab esa, qipchoqlarning o'troq aholiga nisbatan yuritgan siyosati edi. Qipchoqlar o'troq aholiga nisbatan bepisandlik nazari bilan qarab, boshqa elat va etnik guruhlarini kamsitganlar. To'rtinchidan esa, tashqi omil – Rossiya imperiyasining asta-sekinlik bilan xonlik hududlariga bostirib kirishi siyosiy jarayonlarning yanada keskinlashuviga sabab bo'lgan edi.

1852 yilga kelib, Musulmonquli va qipchoqlarga qarshi kurash uchun o'troq mulkdorlar va toshkentlik zodagonlar Xudoyorxon atrofida birlashdilar. Bu kuchlar yordamida Xudoyorxon Musulmonqulini 1853 yilda qatl etib, uning tarafdorlarini yo'q qilgani bilan taxt uchun kurashlarga barham bera olmadi. Bunday vaziyatda xonlikning ichki ahvoli og'irlashib, u faol tashqi siyosatdan ham ancha orqada qoldi. 1858 yilda Sheralixonning ikkinchi xotinidan bo'lgan o'g'li Mallaxon Xudoyorxonni taxtdan ag'darib, o'zini xon deb e'lon qildi. Mallaxon va Aliquli qirg'iz boshchiligida yangidan tiklangan ko'chmanchilar guruhi uzoq hukm surmadi. Aynan shu guruh a'zolari Mallaxonga qarshi til biriktirib, 1863 yil 25 fevralda uni o'ldirdilar. Taxtga esa Xudoyorxonning akasi Sarimsoqbekning o'g'li Shohmurod o'tqazildi. Lekin, qo'shin boshliqlari va saroydagi ko'pchilik amaldorlar unga qarshi fitna uyushtirib, Xudoyorxonga yana taxtga o'tirishni taklif etib, odam yuboradilar.

Bu payda Mallaxon o'limini eshitgan Xudoyorxon Amir Muzaffarning ruxsati bilan Buxorodan Jizzaxga kelgan edi. Turkiston hokimi Qanoatshoh yordamida qo'shin yig'ib, 1863 yilning mart oyida Jizzaxdan Toshkentga kelgan Xudoyorxon Qo'qonga qarshi yurish uchun Toshkent qo'shini bilan Xo'jandga keladi. Bu orada amir Muzaffar ham Buxoro lashkari bilan Xo'jandga keladi. Xudoyorxon Qo'qonga hujum qilishni rejalashtirayotgan paytda, ya'ni, 1863 yilning 5 mayida shahar aholisi unga shimoliy darvozalarni ochib berdilar. Natijada Qo'qonda qirg'in boshlanib, Shohmurodxon o'z tarafdorlari bilan Marg'ilonga qochdi. Xudoyorxon ikkinchi marta (1863 y.) taxtni qo'lga kiritdi. Ammo, xonlikdagi qirg'iz-qipchoqlar Koson va Chust atroflarida qo'zg'olon ko'tardilar va To'raqo'rg'onga hujum qildilar. Ular, hatto Toshkent atroflaridagi qabila boshliqlariga noma yuborib madad berishni so'radilar. Oqibatda Toshkent atrofida qozoqlar qo'zg'olon ko'tarib, Toshkentni qamal qildilar. Xudoyorxon tomonidan yuborilgan qo'shinlar bu isyonlarni bostirishga muvaffaq bo'ldilar. Ammo, mag'lubiyatga uchragan qirg'iz-qipchoq boshliqlari taxt uchun kurashni davom ettirdilar. Xususan, Shodmonxo'ja, Said Mahmudxonto'ra, Aliqulilar Sulton Saidxon boshchiligida Marg'ilon tomondan kelib Andijonni bosib oldilar va uning atroflaridagi Baliqchi, Quva, Asaka, Shahrixon, O'sh, Poytug' mavzellarini

talon-taroj qildilar. 1863 yil 26 aprelda Sulton Saidxonning qo'shini Mingtutga kelib, Qo'qonni qamal qildi. Amir Muzaffarning Xudoyorxonga yordami tufayli qirg'iz-qipchoq lashkari Asaka tomonga ketib, Qo'rag'ulcha darasida himoyaga o'tdi. Qattiq kurashlardan so'ng 1863 yilning 24 iyulida Sulton Saidxon Qo'qon taxtini (1863-1865 yy.) egalladi. Xudoyorxon esa yana Buxoroga qochdi.

Xonlikdagi ichki nizolar tashqi dushmanlarga nihoyatda qo'l kelgan edi. Bunday vaziyatdan unumli foydalangan chor Rossiya qo'shinlari 1864 yilda Turkiston va Chimkentni bosib oldi. 1865 yil bahorida ular Toshkentga yaqinlashib, Niyozbek qal'asini egalladilar. Uzoq qamaldan so'ng 17 iyunda Toshkent egallandi.

Qo'qondagi sarosimaliklardan foydalangan Xudoyorxon 1865 yilning yozida amir qo'shinlari yordamida so'ngi marta Qo'qon taxtini qo'lga kiritdi. Shundan so'ng u amirning talablariga boshqa itoat etmay qo'ydi. Xudoyorxon 1867 yil yanvar oyida Rossiya bilan savdo bitimini, 1868 yil 13 fevralda Qo'qon va Rossiya shartnomasini imzoladi. Xudoyorxon 1868-1873 yillar oralig'ida Rossiya bilan munosabatlarini yaxshilash maqsadida Toshkentga ko'plab sovg'a-salomlar yubordi. Shuningdek, Rossiya savdogarlari uchun qulay shart-sharoitlar yaratib berdi. Natijada Qo'qon xonligi amalda Rossiyaning vassaliga aylanib qoldi. Xonlik hududida hukm surgan nisbiy osoyishtalik 1873 yilgacha davom etgan bo'lsa ham, hukmdor, uning yaqinlari va mahalliy hokimlarning jabr-zulmi hamda qirg'iz-qipchoqlarning qayta bosh ko'tarishi natijasida bu yerlarda o'zaro nizolar, xalq chiqishlari boshlandi. Hususan, 1873 yilda Po'latxon (asli ismi Mulla Ishoq Hasan o'g'li) qirg'izlar tomonidan xon qilib ko'tarilib, u boshchiligida qo'zg'olon ko'tarildi. Saroydagi nufuzli amaldorlardan biri Abdurahmon oftobachi Xudoyorxonni taxtdan ag'darish va uning o'g'li Sayid Nasriddinbekni xon taxtiga o'tqazish maqsadida Po'latxon bilan til biriktirdi va O'rdada isyon ko'tardi. Sayid Nasriddinbek Abdurahmon oftobachi ko'magida xon deb (1875-1876yy.) e'lon qilindi. Xudoyorxon Nasriddinbek foydasiga taxtdan voz kechib, avval, Xo'jandga, undan Toshkentga qochdi. Nasriddinbekning hokimiyat tepasiga kelishi ham mamlakatdagi siyosiy vaziyatning keskinligini bartaraf eta olmadi. Buni tushunib yetgan Abdurahmon oftobachi xonlik aholisini Rossiyaga qarshi kurashga safarbar qilmoqchi bo'ldi. Ammo, ruslarning qattiq qarshiligiga duch kelib Mahram yaqinidagi jangda ulardan yengildi. Po'latxon ham ruslarga qarshi kurashish maqsadida Qo'qonga hujum qilmoqchi bo'lib turgan vaqtda, ya'ni, 1875 yil 25 sentyabrda Nasriddinxon Rossiya imperiyasi hukumati bilan bitim tuzdi. Bu xabar tezda butun Qo'qonga yoyilib aholi yana isyon ko'tardi va O'rdaga hujum qildi. Nasriddinxon taxtni tashlab Xo'jandga qochdi. Marg'ilonda Rossiya imperiyasi askarlariga qarshi aholini safarbar qilayotgan Po'latxon qo'shiniga shaharliklar, madrasa talabalari va ko'chmanchi aholi vakillari kelib qo'shildi. Ularga qo'zg'olon vaqtida bosqinchilar bilan hamkorlik qilgan qishilar va xon oilasi vakillarini qatl etish buyurildi.

Bu paytda Namanganda bo'lgan Skobelev Rossiya imperiyasining topshirig'iga asosan 1876 yil fevralida Qo'qon xonligini butunlay bosib olishga kirishdi. Abduraxmon oftobachi va Po'latxon qo'lga olindi. Abduraxmon oftobachi

Rossiyaning Yekaterinoslav guberniyasiga, Nasriddinxon esa Vladimir nuberniyasiga surgun qilindi. Shu tariqa, 1876 yil 19 fevralda 150 yildan ko'proq hukm surgan Qo'qon xonligi tugatilib, hududlari Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olindi va uning o'rniga Farg'ona viloyati tashkil etildi.

Ma'muriy–hududiy tuzilishi va aholisi. XVIII asr oxirlarida xonlikning hududi faqat Farg'ona vodiysidan iborat bo'lib, bu davrda Norbo'tabiy vodiydagi barcha beklik va viloyatlarni o'z itoatiga kirgizib, ularni Qo'qonga bo'ysundirdi. Uning davrida Andijon va Marg'ilon viloyatlari vodiydagi eng katta mulklar edi. Olimxon davrida xonlik hududlari Toshkent va uning atrofidagi yerlar hisobidan ancha kengaydi. Tarixiy manbalarda Toshkent mulki - viloyat, shahar, Toshkent va Dashti Qipchoq viloyati nomlari bilan tilga olinadi. Uning hududlariga Ohangaron, Chinoz, Toshkent atrofi, Sirdaryo bo'ylaridagi Turkiston shahri va uning atroflari kirgan. Bu mulkning hokimlari manba va hujjatlarda hokim, hukmdor, voliy, noib atamalari bilan tilga olinadi. Umarxon davrida Xo'jand, O'ratepa va Jizzax atrofidagi yerlarga ham ketma-ket yurishlar qilinib, 1817 yilda O'ratepa bosib olinadi.

Muhammadalixon davrida xonlikning hududlari yanada kengayadi. Bu davrda xonlik shimolda Rossiyaga qarashli Tashqi Sibirь okrugi bilan, g'arbda Xiva va Buxoro amirligi bilan, janubda Qorategin, Darvoz va undan uzoqroqdagi yerlar – Shug'non, Ro'shon va Vaxon (bu hudud Qo'qonga nomigagiga qaram bo'lgan) Ko'lob bilan, sharqda Qashg'ar bilan chegaralangan. Xonlik yerlariga Sirdaryo bilan Qorategin O'rtasida joylashgan Farg'ona hududlari, Sirdaryoning o'ng qirg'og'ida joylashgan Namangan, Xo'jand va boshqa shaharlar, Buxoro amirligi va Qo'qon xonligi o'rtasida joylashgan Qurama viloyati, Turkiston, Sirdaryoning quyi oqimidagi to Balxash ko'ligacha bo'lgan qirg'izlar yashaydigan yerlar, ko'chmanchi qirg'izlar yashaydigan Billur tog'ining sharqiy etaklari, 1830 yildan boshlab g'arbiy etaklari ham kirgan.

XIX asr manbalarida Qo'qon xonligi beklik, ba'zan viloyat va sarkorlik sifatida tilga olingan ma'muriy – hududiy qismlarga bo'lingan hamda ularni xon tomonidan tayinlanadigan beklar, hokimlar va sarkorlar boshqargan. Ayrim manbalar (A. Kun) Qo'qon xonligidagi 15 ta beklikning nomini keltiradi. Bular: Qo'qon va uning atrofi, Marg'ilon, Shahrixon, Andijon, Namangan, So'x, Mahram, Buloqboshi, Aravon, Baliqchi, Chortoq, Navkat, Koson, Chust va Bobo darhon. “Turkestanskije vedomosti” (1876, №13) to'plamida esa Asaka, Marg'ilon, Baliqchi O'sh, So'x, Koson va O'zgan sarkorlik sifatida ham tilga olinadi.

Hokimlar va hududiy bo'linma boshliqlari xon oilasi a'zolari, unga yaqin guruhlar, yuqori tabaqa vakillari hamda yetakchi qabilalar sardorlari orasidan tayinlangan. Misol uchun, Xudoyorxon davrida yettita beklik xonning o'g'illari va yaqin qarishdoshlari tomonidan boshqarilgan. O'z navbatida hokimlar viloyat hududlarini o'zlarining farzandlari va qarindoshlariga bo'lib berganlar. Qo'qon xonligining ma'muriy-hududiy boshqaruv tizimida bek (hokim, voliy) va uning o'rdasi alohida o'rin egallagan. Xon tomonidan tayinlangan hokim va qozi ko'plab vakolatlarga ega bo'lgan.

Bek o'rdasida ham xon saroyidagidek yuzlab amal va unvonlar joriy etilgan bo'lib, ular mahalliy aholidan yig'iladigan soliq hamda to'lovlar hisobidan kun kechirishgan. Beklar xonning itoatkor vassallari bo'lib, mamlakatni idora etishida uni qo'llab-quvvatlashlari, zarur bo'lganda unga yordam berishlari, uning hurmat-izzatini joyiga qo'yishlari, kerakli vaqtda o'z qo'shinlari bilan harbiy yurishlarda ishtiroq etishlari va sovg'a-salomlar yuborib turishlari lozim bo'lgan.

Qo'qon honligida Qo'qon, Toshkent, Andijon, Namangan, Marg'ilon, Chimkent, Jizzax, O'sh, Xo'jand, O'ratepa kabi aholisining soni jihatidan katta, hunarmandchilik va savdo rivojlangan, mamlakat ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy hayotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan o'nlab shaharlar mavjud bo'lgan. Xonlikning poytaxti Qo'qon shahri bo'lib, u mamlakatning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy markazi edi.

XIX asrda xonlikning chegara hududlarini bir necha qal'a va istehkomlar muhofaza qilgan. Ular jumlasiga Oqmasjid, Avliyoota, Pishpak, To'qmoq, Qurtka, Niyozbek, Mahram kabilarni kiritish mumkin. Chu vodiysi bo'ylab bunyod etilgan istehkomlar esa nafaqat chegara muhofazasi uchun, balki ularning atrofidagi shahar va qishloqlarni itoatda ushlab turish uchun ham xizmat qilgan. Ushbu shahar va qal'alarda harbiy qism hamda ularga boshliq bo'lgan botirboshilar bo'lgan. Mudofaa maqsadlari uchun qurol va aslahalar saqlangan.

Xonlik tarkibiga kiruvchi hududlar aholisining joylashuvi va turmush tarzi bir – biridan farq qilgan. Toshkent vohasi va Farg'ona vodiysining sug'orilib dehqonchilik qilinadigan qismi aholi joylashuvi jihatidan zich bo'lib, ular o'troq hayot kechirganlar. Sahro, tog' va tog' oldi tekisliklaridan iborat hududlarda ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholi yashagan.

Xonlikdagi aholi soni haqida manbalar turli ma'lumotlar beradilar. Bu ma'lumotlarga ko'ra, XIX asrning boshlarida xonlikda (Toshkent va Turkistonni ham qo'shib hisoblaganda) aholi soni 1 million, XIX asrning o'rtalarida 1,5-2 million, XIX asrning ikkinchi yarmida 3 million kishi bo'lgan bo'lsa, Rossiya imperiyasi tomonidan ko'plab hududlarning bosib olinishi hamda ularning bosqinchilar ma'muriyati tarkibiga kirishi natijasida xonlik tasarrufidagi Farg'ona vodiysida 2 millionga yaqin aholi qolgani taxmin qilinadi.

Aholi tarkibida o'troq aholi ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholiga nisbatan ko'pchilikni tashkil etgan. XIX asr boshlarida aholining 40 foizdan ortig'i ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi bo'lsa, shu asrning oxiriga kelib ular 15 foizni tashkil etgan. Xo'jalik mashg'ulotlariga ko'ra, o'troq aholining asosiy qismi dehqonchilik, hunarmandchilik, kosiblik hamda savdo-sotiq bilan band bo'lsa, ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholi chorvachilik bilan shug'ullangan.

Qo'qon xonligi aholisining ko'pchiligi o'zbeklar bo'lib, mamlakat shahar va qishloqlarida tojiklar ham yashagan. Xonlikda yana qirg'izlar va qipchoqlar ham istiqomat qilganlar. Ular Sirdaryoning boshlanish joylaridan Balxash ko'ligacha bo'lgan tog'li rayonlardan to Qashg'ar chegarasigacha bo'lgan yerlarda, Yettisuv, Talas vodiysi, Oloy tog'lari, Badaxshon, Farg'ona vodiysi hududlarida ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi hayot kechirishgan. Bundan tashqari, Farg'ona vodiysida qoraqalpoqlar, Andijon atroflarida uyg'urlar, Toshkent

atroflarida qozoqlar, xonlikning sharqiy qismida, Qo'qon xonligini Buxoro va Rossiyadan ajratib turadigan cho'llarda ko'chmanchi qozoqlar yashaganlar.

Manbalarning ma'lumotlariga ko'ra, XIX asrning boshlarida qirg'izlar, qalmoqlar, uyg'urlar, qoraqalpoq, qozoq va qipchoqlar Xitoy hukumati tazyiqi ostida Sharqiy Turkistondan Farg'ona vodiysigacha ko'chib kelishga majbur bo'lganlar. Shuningdek, xonlikning ayrim shaharlarida lo'lilar, hindlar, afg'onlar, arablar va boshqa Osiyo xalqlari istiqomat qilganlar. Turkiston general-gubernatorligi tashkil topganidan so'ng ruslar, yahudiylar, armanlar va boshqa millat vakillari ham yashaganlar.

Davlat boshqaruvi. Mansablar va unvonlar. O'zbeklarning ming qabilasi (urug'i) boshliqlaridan biri Shohruhbiy asos solgan Qo'qon xonligidagi davlat boshqaruv tizimi o'rta asrlarda Movarounnahrda hukm surgan musulmon davlatlari boshqaruv tizimidan farq qilmas edi. Xonlikda Buxoro amirligida bo'lgani kabi Amir Temur davrida shakllangan hamda Shayboniylar davrida qisman islohot qilgan davlat boshqaruvi va tizimi mavjud bo'lgan. Xonlikda eng oliy va markaziy unvon xon unvoni bo'lib, uning hukumati cheklanmagan. Farmon berish va uning bajarilishini nazorat etish salohiyatlari xonning qo'lida bo'lgan.

Xonlikning ming qabilasidan bo'lgan hokimlar turli yillarda Shahrisabz, Urgut, Mog'iyon, Urmitan viloyatlari va bekliklarida ham hukm surganlar. Olimxon davrigacha (1798 y.) ming urug'i boshliqlari biy unvoni bilan hokimiyatni boshqarganlar. Olimxon 1805 yilda o'zini rasman xon deb e'lon qildi. Xon unvoni bilan hokimiyatni boshqargan Umarxon (1810-1822yy.) 1818 yilda o'zini "amir ul-muslimin" deb e'lon qildi. 1822 yilda Muhammad Alixon ham hon unvoni bilan taxga o'tirgan.

Xon avlodlari xonzoda, amirzoda, mirzoda, shahzoda, to'ra deb atalganlar. Xonlikdagi davlat nizomi mutlaq yakka hokimlik bo'lib, xonning o'zi cheklanmagan hokimiyatga ega bo'lsa-da, ma'lum tarixiy davrlarda uning salohiyati va hokimiyati cheklanib, saroy amaldorlari hamda qo'shin boshliqlarining xonga ta'siri kuchli bo'lgan. Bunga Musulmonqulining mingboshi va otaliq bo'lgan davrini (Xudoyorxon davrida, 1844-1852yy.) yoki Aliqulining amirlashkarlik va vazirlik davrini (Sulton Sayidxon, 1863-1865 yy.) misol qilib keltirish mumkin. Bu holat xonning siyosiy kuch qudrati ma'lum iqtisodiy asoslarga hamda ma'lum ijtimoiy guruhlar faoliyatiga bog'liq bo'lgan deyishga asos bo'ladi.

Mamlakatda xon eng katta va yirik mulkdor bo'lib, xonlik hududidagi barcha boyliklarga, yer, suv, qo'riq yerlar, ko'lu anhorlarga egalik qilgan. Ulardan keladigan zakot, xiroj, tanobona va boshqa soliqlar shaklidagi daromadlar xon xazinasini muntazam ravishda to'ldirib turgan. Xon va uning qarindoshlari, saroy ahli va ma'muriyat, qo'shinlar va qo'shin boshliqlari asosan soliqlar hisobidan rag'batlantirilgan.

Manbalar ma'lumotlariga ko'ra, xon saroyida mingboshi boshchilik qiladigan Kengash tuzilgan bo'lib, bu kengash saroydagi davlat ahamiyatiga molik muhim ishlarni ko'rib chiqqan. Dasturxonchi, risolachi va boshqa muhim

amaldorlar a'zo bo'lgan ushbu kengash davlat boshqaruvida muhim ahamiyatga ega edi.

Qo'qon xonligida asosan Olimxon, Umarxon va Muhammad Alixonlar davrida (1798-1842 yy.) davlat boshqaruvi va davlatchilik ichki va tashqi siyosat ancha barqaror hamda nisbatan tinch rivojlangan. Ammo XIX asrning o'rtalariga kelib Qo'qon xonligi inqirozga uchray boshlaydi. Tadqiqotchilar ushbu inqirozning asosiy sabablari sifatida o'troq xalq va ko'chmanchi aholi o'rtasidagi qarama-qarshiliklarni, o'zaro nizo va urushlarni, xon taxti uchun olib borilgan kurashlarni, Buxoro amiri bilan bo'lgan nizolar va dushmanliklar, saroy amaldorlarining xoinliklari kabilarni ko'rsatadilar. Bularning natijasida iqtisodiy hayotda taraqqiyot pasayib, ijtimoiy tarqoqlik kuchayib bordi va davlat inqirozga yuz tutdi.

Qo'qon xonligida unvonlar va mansablar ular ijrochilarining vazifalari hamda martabalariga qarab harbiy, harbiy-ma'muriy, saroy unvon va mansablari hamda ma'muriy vazifalari, diniy mansab va unvonlar hamda diniy qozixona amallariga bo'linar edi. Xon saroyida quyidagi harbiy mansab va unvonlar joriy etilgan:

- Amir ul-umaro – amirlar amiri. Xon tomonidan keng vakolatlar berilgan (davlatdagi muhim ishlar, amaldorlarni amalga qo'yish va olish, davlatdagi ichki tartibni saqlash, saroydagi tartib – intizom kabilar) shaxs bo'lib, xondan keyingi eng yuqori mansab hisoblangan;

- Amirlashkar – amir ul-umarodan keyingi mansab. Qo'qon xonligida mingboshi harbiy unvonining vazifalari, darajasi amirlashkarlikka teng bo'lgan;

- Mingboshi – ma'mur sifatida ming nafar otliq askar beradigan mulkning hokimi. Bu unvondagi shaxs harbiy yurishlar vaqtida qo'shinni boshqarib, lashkarboshi unvonini olgan. Bu unvonning egasi vazirlikka ham da'vogar bo'lgan. Bu unvon Sheralixon davrida (1842-1844 yy.) yuqori darajadagi vazifaga aylanib ketgan;

- Botirboshi – botir, bahodirlar boshlig'i. Besh yuz kishidan ko'p lashkarga boshchilik qilgan. Viloyatlarda botirboshi harbiy va qo'shin ishlariga mas'ul edi. Botirboshi ba'zan qurilish hamda sug'orish ishlariga ham boshchilik qilgan. (Ulug' nahr arig'i, Otabek botirboshi).

- Qo'shbegi – harbiy qo'shinning boshlig'i. Bu mansab yurish va jang vaqtlarida berilib, uning egasi mingboshi unvonini olishga da'vogarlik qilgan hamda alohida viloyatga ham hokim bo'lishi mumkin edi.

- Voli yoki voliy (noib, muovin) – tobe etilgan viloyat va tumanlarda xonning o'rinbosari. Viloyatlarda lashkar unga itoat etgan hamda u viloyatning harbiy ma'muriy ishlariga boshchilik qilgan.

- Qal'abon yoki kutvol – Qo'qon xonligining chegeralarida joylashgan qal'a va istehkomlarining hokimi bo'lib, shu hududlarning harbiy-ma'muriy, xiroj va boj olish ishlariga javobgar bo'lgan. Harbiy maqsadga ko'ra, qal'abon vazifasiga dodxohdan qo'shbegigacha bo'lgan shaxslar tayinlangan.

- Qo'rboshi – qo'rxona ya'ni aslahaxona boshlig'i. Bu mansab egasi xon va mingboshiga itoat etgan. Qo'rboshi qo'rxona, miltiqxona, to'pxonalarga boshchilik

qilib, xomashyo topib kelishdan tortib to tayyor mahsulot ishlab chiqarish va ularni xon qaroriga binoan tarqatib berish jarayoniga javobgar bo'lgan.

- Yofar – soqchilar boshlig'i. Bu mansab egasining guruhi yuz nafar askardan iborat bo'lgan. Yofar o'z guruhining hisob-kitobi, yillik xarajatini askarlari uchun xazinadan olib bergan. Manbalarda yofarlar g'allagir (g'alla oluvchi), javgir (bug'doy oluvchi) va sarpo oluvchi sifatida ham qayd etilgan.

- To'pchiboshi – to'pchilar, zambarakchilar guruhi boshlig'i.
- To'qsabo – o'zlarining tug'iga ega bo'lgan harbiy guruhning boshlig'i.
- Ponsadboshi – besh yuz nafar askardan iborat guruh rahbari.
- Yuzboshi – yuz kishilik harbiy dasta boshlig'i.
- Panjohboshi – ellikboshi, ellik nafarli harbiy guruh boshlig'i.
- Dahboshi – o'n kishilik harbiy guruh boshlig'i.
- Qorovulbegi – soqchilar va qorovullar boshlig'i.

Harbiylar qatoriga askar, sarboz, nukar, sipohi, mergan, mahram, botur, to'pchi, zanbarchi, qo'rchi, qorovul kabilar ham kirib, qo'shin safida, nog'orachi, surnaychi, to'g'chi (bayroqdor) kabilar ham xizmat qilganlar. Bu harbiy unvonlar orasida mingboshidan ponsadboshigacha bo'lganlari oliy unvonlar, qo'rboshidan qorovulboshigacha bo'lganlar o'rta unvonli mansablar, qolganlari esa past unvonlar hisoblangan. Elikboshidan mingboshigacha bo'lgan harbiy lavozimdagi amaldorlar o'z xizmatlariga mulozimlar olganlar. Ponsadboshidan yuqori mansabdagi harbiylarga yana mirzolar va munshiylar ham hizmat qilgan. Manbalarda harbiylarga saroydan yiliga turli hajmdagi maosh berilganligi qayd etilgan.

Qo'qon xoligidagi saroy unvon va mansablari quyidagilar edi:

- Otaliq – xon yoki xonzodaning murabbiysi, ularning homiylari. Ular tarbiyalagan xonzoda taxtga o'tirganidan so'ng, otaliqlar ham yuqori mansab va unvonlarni egallaganlar.
- Beklarbegi – beklarning begi. Bu unvon xonning vorisiga yoki ba'zi viloyatlarning hokimiga berilgan.
- Biy – turkiy qabilalarning boshliqlari.
- Devonbegi – xon devonining boshlig'i, Qo'qon xonligi viloyatlaridan Toshkent va Dashti qipchoq mulkida ham devonbegi mansabi bo'lgan.
- Xazinachi – davlat xazinasining hisob-kitobiga javobgar shaxs. Xazinachilar viloyat markazlarida ham faoliyat yuritgan.
- Inoq – xonning xos va sirdosh mulozimi.
- Eshikog'asi yoki chehraog'asi – eshik oldidagi soqchi, posbon. Xon mahramlari va soqchi-mulozimlarining boshlig'i. Notanish kishilarni xon huzuriga ijazatsiz qo'ymaslikka javobgar shaxs.
- Parvonachi – bu unvon egasi xon nomiga kelgan xat va arizalarni saroyga olib kirib, javobini olib chiqqan. Bu unvon boshqa unvon sohiblariga ham berilgan.
- Dodxoh – xon oldiga fuqarolarning xohish-istak hamda maqsadlarini bayon etish huquqiga ega mansab, saroy unvoni.
- Dasturxonchi – xon dasturxoniga, umuman, oshxonasiga javobgar saroy mansabi.

- Saroy qorovulbegisi – xon o’rdasining soqchilariga boshliq bo’lgan saroy amaldori.
 - Tunqator – tun bo’yi uyg’oq bo’ladigan soqchi. Xonning dam olishi va yurishlari vaqtida qo’riqchilik qilib, xonning yaqin kishilaridan tayinlanadigan amaldor.
 - Oftobachi – xonning xos mulozimlaridan bo’lib, uning yuvinishi va tahorati vaqtida xizmat qiladigan amaldor.
 - Sharbatdor – eng oliy va faxriy unvonlardan bo’lib, xonning xos majlislari va safarlarida hizmatda bo’lgan.
 - Hidoyatchi – xon saroyiga yuborilgan tortiq va sovg’alarni qabul qilib olib, xon nazaridan o’tkazuvchi amaldor.
 - Shig’ovul – saroyga tashrif buyurgan elchilar va choparlarni xon huzuriga boshlab kiruvchi amaldor. Manbalarga ko’ra, bu mansabdagi amaldorning vazifalari keng bo’lgan.
 - Sarkor – saroydagi xon amaldorlarining boshlig’i. Bu mansabdagi shaxs xonga tegishli shifoxonalar, korxonalar hamda qurilish ishlariga ham boshchilik qilgan.
 - Qushbegi (miri shikor) – ov paytida xonga hamrohlik qiladigan mansab egasi. Qushbegining ovchi itlari, lochin va burgutlari bo’lib, ov paytidagi xonning dam olish jarayonlariga ham bu shaxs javobgar bo’lgan.
 - Salomog’asi – xon nomidan xalqqa salom beruvchi.
 - Kitobdor – saroy kitobxonasi uchun javob beradigan amaldor.
 - Risolachi – elchilar va ularning xat-xabarlariga javob berish uchun mas’ul bo’lgan saroy amaldori.
 - Jam’og’a – xonning suhbat, qabuli hamda bazmlariga ishtirok etuvchilarga xabar berib, chaqirib keladigan saroy amaldori.
 - Jarchi – xalq yig’iladigan ommaviy joylarda xonning farmon va buyruqlarini jar solib (baland ovoz bilan) e’lon qiladigan shaxs.
 - Chopquchi – pichoq yasovchi, xon saroyidagilar uchun qurollar (pichoq, xanjar qilich) yasab, qo’rchi vazifasini ham bajargan.
 - Shotir – xon rikobi oldida yuradigan hizmatchi, odamlarni xon kelishidan xabardor etib, ularni ta’zimga chorlab turgan.
 - Udaychi – xon rikobi oldida yurib, uning sha’niga baland ovoz bilan maqtovli so’zlar va hamdu sanolar aytib boruvchi hizmatchi.
- Yuqoridagi amal va mansab egalari o’z hizmatlari evaziga yillik maosh (pul, ot, qo’y, g’alla ko’rinishida) olganlar. Bundan tashqari, ularga tegishli yer-mulklar ham berilgan.
- Butun o’rta asrlar musulmon davlatlarida bo’lgani kabi Qo’qon xonligidagi musulmon ruhoniylari ham alohida imtiyozlarga ega bo’lgan ijtimoiy tabaqa hisoblangan. Xonlikdagi davlat boshqaruvida, ta’lim – tarbiyada, sud ishlarida hamda jamiyat hayotining turli sohalarida ularning fikri katta ahamiyat kasb etgan. Qo’qon xonligida qo’yidagi diniy va qozixona mansab, unvon hamda amallari mavjud bo’lgan:

- Shayx ul-islom – dindorlarning eng oliy unvoni bo'lib, 1818 yilda Umarxon tomonidan joriy etilgan.
- Xoja kalon – fikh olimi (huquqshunos) ning faxriy unvoni.
- Xalifa – o'rinbosar. Qo'qondagi naqshbandiya, qalandariya, yassaviya taraqqiyotlarining rahbarlari.
- A'lam – faqih, olim hamda shariat qonun – qoidalarining bilimdoni.
- Oxund – bilimli va madrasada o'qiydigan kishi.
- Sudur – vaqf mulklarining daromadlari hamda hisob – kitobiga javobgar mansabdor.
- O'roq – vaqf yerlarining xiroj va soliqlariga mas'ul shaxs, O'roq shaklidagi nishonni sallasiga taqib yurgan.
- Mudarris – madrasada ta'lim beruvchi ustoz.
- Imom va imom xatib – masjid imomi hamda juma nomozlarida xutba o'qib xizmat qiladigan imom.
- Muazzin – musulmonlarni namozga chaqiruvchi, azon aytuvchi.
- Qozi ul – quzzot – qozilar qozisi (adliya vaziri).
- Qozi kalon – xonlik poytaxti hamda viloyatlar markazlaridagi qozilar va qozixonalar ustida nazorat qiluvchi amaldor.
- Qozii askar – qo'shin qozisi.
- Tarakachi – meros qolgan mol-mulklarni merosxo'rlarga taqsimlab (taraka) beruvchi shaxs.

Xonlikdagi diniy va qozilik lavozimida bo'lganlar davlat tomonidan belgilangan maosh hamda turli ehsonlar hisobidan kun ko'rganlar. Madrasa, masjid, mozorlar o'zlarining vaqf mulklariga ega bo'lib, shu mulk daromadidan o'z xizmatchilariga maosh berganlar. Vaqf mulklariga muttavali mutasaddi – boshliq edi.

Yer egaligi munosabatlari va soliqlar. Qo'qon xonligi xo'jalik hayotining asosini tashkil qiladigan soha dehqonchilik edi. Chunki xonlikning asosini tashkil etgan Farg'ona vodiysida suv manbalarining yetarli darajada bo'lganligi dehqonchilik xo'jaligida mo'l hosil bo'lishni ta'minlagan. Xonlikda XVIII asrga qadar yerlarni sug'orish uchun soylar va jilg'alarining suvlaridan ham unumli foydalanilgan.

Xonlikdagi taxt uchun o'zaro kurashlar hamda siyosiy tarqoqlik davom etayotgan bo'lishiga qaramay XVIII asr ikkinchi yarmidan boshlab ayrim tumanlarning sug'orish tarmoqlari ta'mirlangan va yangilari qazilgan. Chunki, xonlikda ip va gazlama ishlab chiqarish hajmining ortib borishi, bu mahsulotlarni Rossiya va u orqali Sharqiy Yevropa mamlakatlari bozorlarida ko'plab sotila boshlashi, ularga bo'lgan talabning tobora kuchayib borishi sug'orma dehqonchilik yerlarini kengaytirish hamda yangi yerlarni o'zlashtirishni taqozo qilar edi.

Shuning uchun ham XIX asr Qo'qon xonligida, xususan, Farg'ona vodiysining sug'orilishi tarixida yangi davrni boshlab berdiki, aynan shu davrdan boshlab, vodiya yirik sug'orish inshootlari, ariqlar, kanallar, to'g'onlar qurila boshlangan. Masalan, Sirdaryoning asosiy irmoqlaridan bo'lgan Norin va Qoradaryolardan suv oladigan Shahrixonsoy kanali, Namangan Yangi arig'i,

Chinobod arig'i, Ulug'nahr, Andijonsoy kanali, Oltiariq, Mutagan arig'i va boshqa sug'orish tarmoqlarining ko'payishi, sug'oriladigan dalalarning sezilarli darajada kengayishi hamda dehqonchilik va bog'dorchilikning rivojlanishiga olib kelgan.

Qo'qon xonligida sug'orish inshootlarini barpo etishning ma'lum tartib – qoidalari mavjud bo'lgan. Chunonchi, sug'orish tarmoqlari va ularni barpo etish ishlari ikki guruhga ajratilgan. Birinchi guruhga hajm jihatdan kichik sug'orish inshootlaridan foydalanuvchi qishloq aholisi ishtirok etgan. Ularga mahalliy mutasaddi kishilar, mirobboshilar boshchilik qilgan. Ikkinchi guruh sug'orish inshootlariga hajm jihatdan katta va yirik kanallar kiritilib, ularni bunyod qilish ishlariga xonlikning turli viloyatlaridan qazuvchi – hasharchilar jalb etilgan. Bunday inshootlar qurilishiga bevosita xon yoki joylardan uning vakili boshchilik qilgan.

Xonlikda dehqonchilik ekinlarining aksariyati O'rta Osiyo xonliklariga xos bo'lib, g'allachilik, bog'dorchilik, sabzavot va poliz mahsulotlari yetishtirish hamda ipakchilik yaxshi rivojlangan. Donli ekinlardan makkajo'xori yetishtirish keng tarqalgan bo'lib, u shahar va qishloqlarda kambag'allarning asosiy iste'mol mahsuloti hisoblangan. Shuningdek, XIX asrga kelib xonlikda paxtachilik sohasiga katta e'tibor berila boshlangan.

Xonlik g'arbiy qismining tabiiy sharoitida bog'dorchilik va uzumchilikni rivojlantirish uchun juda qulay bo'lgan. Janubi-g'arbiy Xo'jand, Konibodom, Isfara, So'x, Chimyon, Rishton hududlari asosan o'rik yetishtirishga to'la ixtisoslashgan. Bu davrda butun Farg'ona vodiysida tut daraxti keng tarqalib, tog' oldi va qadimgi dehqonchilik vohalaridan hisoblangan So'x, Isfara, Namangan, Ashtda ipakchilik uchun tut qadimdan o'stirib kelingan.

Xonlikda yer va suv hukmron tabaqalarniki hisoblanib, yerga egalik qilishning to'rtta turi mavjud bo'lib ular quyidagilar edi: 1. Xiroj yerlar – yer egalarining xususiy yerlari. 2. Davlat yoki amloq yerlari – xonga qarashli yerlar – o'rmonlar, to'qaylar, yo'lu-ko'priklar. 3. Xususiy yerlar – xonning maxsus farmoyishi bilan yirik amaldorlarga berilgan yerlar (suyurg'ol). 4. Vaqf yerlari – diniy muassalar, ya'ni, masjid, madrasa va mozorlarga qarashli yerlar.

Manbalarga ko'ra, amloq xon ixtiyoridagi yer bo'lib, u "zamini xos", deb atalgan. Bunday yerlar xon tomonidan ayrim guruh va mansabdor shaxslarga berilgan. Yerni olgan kishi unga o'z hisobidan ishlov berib, sug'organ. Olgan hosildan esa xonga soliq to'lagan va bu soliq miqdori xiroj dan ko'proq bo'lgan.

Yerga egalik qilishda mulk, ijara, urg'u, tanho shakllaridan ham foydalanilgan. Mulk – boylarga qarashli xususiy yerlar bo'lib, ular dehqonlarga ijaraga berilgan. Ma'lumotlarga ko'ra, ijara – muayyan shartlar asosida beriladigan barcha ko'chmas va ko'chadigan mulk-er, ariq, tegirmon, tim, rasta, ulov va boshqalarni o'z ichiga olgan mulk shakli bo'lsa, urg'u – musodara qilish yo'li bilan xon mulkiga aylantirilgan yoki gunohkorni qo'lga olishda jonbozlik qilgan shaxslarga berilgan yer va mol-mulkdir.

Tanho – hukmdor tomonidan alohida xizmat ko'rsatgan kishilarga amloq yerlardan ba'zilar in'om etilishi tufayli paydo bo'lgan mulk shakli bo'lib, bunday yerlarda soliq yig'ish huquqi tanho egalari – tanhodorlarga berilgan. U o'ziga berilgan yer, bir nechta qishloq, hatto, katta mulkning yillik yoki yarim yillik

daromadini hadya sifatida olgan. Ba'zan, amaldorlar bir umr tanhodor bo'lgan va o'g'li xon marhamatiga sazovor bo'lsa, tanhodorlik meros sifatida davom etgan. Harbiylarga tanho yoki xiroj taqdim etilsa, u tarxon deb atalgan.

Bu davrda xonlikning daromadi mahsulot va puldan iborat bo'lib, ular asosan soliqlar undirish yo'li bilan hosil qilingan. Soliq va majburiyatlar xonlikning barcha shahar va qishloqlarida deyarli bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Mamlakatda mavjud soliqlar joriy etilishiga ko'ra, to'rt turga: shariat qonun-qoidalariga binoan belgilangan asosiy soliqlar; rasmiy soliqlar; an'anaviy soliqlar; favqulodda joriy etilgan soliqlar.

Manbalarga ko'ra, shariat qonun-qoidalari asosida joriy etilgan asosiy soliqlar – xiroj, ushr va zakot hisoblangan. Dehqonchilikda donli ekinlar ekiladigan yerlardan olinadigan soliq – xiroj deb atalgan. Bu soliq hosilning beshdan bir qismini tashkil etib, 5 qop g'allaning bir qop miqdorida undirilgan. Soliqning bir qismi mahsulot, bir qismi esa pul bilan to'langan.

Ushr yerlari – “zamini ushr” deb yuritilgan yerlardan hosilning o'ndan bir qismi miqdorida ushr solig'i ruhoniylar foydasiga undirilgan. Zakot – mahsulotdan olinadigan savdo solig'i yoki chorva mollari hisobidan olinadigan soliq bo'lib, daromadning qirqdan bir qismini tashkil etgan. Xonlikning savdogarlik sarmoyalari aniq bo'lmaganligi sababli, sharoitga qarab daromaddan zakot olingan. Shuningdek, chorva mollaridan ham qirqdan bir ulush hisobida zakot olingan. Arxiv hujjatlarida an'anaviy zakotdan tashqari – bo'roqi zakoti, elatiya zakoti, sarkarda zakoti kabilar haqida ma'lumotlar bor.

Xonlikda joriy etilgan tanobona, xonsoliq, karvonlardan chegara yoki maxsus belgilangan shaharlarda, Sirdaryo kechuvidan olinadigan boj to'lovlari, tuz boji, bozorlarda savdogarlardan, xon mablag'iga qurilgan barcha inshootlardan olinadigan soliq kabilar rasmiy soliqlarga kirgan. Bog'dorchilik, sabzavotchilik, polizchilikda ekin ekiladigan yer maydonining hajmiga qarab tanob solig'i olingan. Soliq yig'uvchi amaldor tanobchi (har bir tanob yerdan soliq oluvchi), zakot solig'ini yig'uvchi amaldorlar zakotchi deb atalgan.

An'anaviy soliqlarga to'y marosimlaridan, meros bo'linishidan, tarozidan, daryodan o'tish uchun sollardan, qirg'iz va qozoqlarning chorvasidan olinadigan va shunga o'xshash soliqlar kirgan. Xonlikda bulardan tashqari yana turli xil favqulodda soliqlar mavjud bo'lib, u tilla puli va mis puli, ulov puli, alaf puli, nafsona, mushtak, kafsan, yaksara va boshqalardir.

Soliqlar qat'iy belgilangan miqdorda hamda o'z vaqtida yig'ilishi shart bo'lsa-da, xon va amaldorlarning ihtiyoiri bilan bu holat o'zgarib turgan. Harbiy harakatlar paytida, ayniqsa, soliqlarning turi va miqdori oshirilgan.

Xon xazinasiga kelib tushgan soliqlar – xossachi, bek xazinasiga tushgan soliqlar – beklik deb atalgan. Manbalarga ko'ra, xon ihtiyoiridagi yerlar “zamini xos”deb atalib, undan keladigan barcha daromad xonning ihtiyorida bo'lgan. Xon xazinasiga tushadigan soliqlarning deyarli barchasi Qo'qon shahri va uning atrofidagi qishloqlardan yig'ilgan. Chetdan xon ihtiyoriga mahsulot va chorvadan yig'iladigan zakot, Sirdaryo kechuvdan olinadigan boj , tuzdan, xossachi

joylardan, xon mablag'iga qurilgan barcha inshootlardan olinadigan soliq, to'y marosimlaridan va meros bo'lishdan yig'iladigan soliqlar tushgan.

Qo'qon xoligida soliqlardan ozod qilingan, ya'ni, "mulki xur" yerlar ham mavjud bo'lib, ularning egalari bo'lgan sayyid, xo'jalar, shayxlar va eshonlar xonning maxsus inoyatnomalari asosida barcha soliqlardan ozod qilinganlar. Shuningdek, xonzoda va to'ralar, ba'zi qozi, rais, amin, darvesh va so'filar ham tanob solig'idan ozod qilingan.

Soliqlardan tashqari aholi majburiy ravishda turli ishlarga – kanallar qazish, ariqlarni tozalash, obodonchilik ishlari, turli qurilishlarga, ayniqsa, hukmron tabaqalarning xizmatlariga jalb etilgan. Soliq, to'lov va majburiyatlarning yildan yilga oshib borishi natijasida Qo'qon xonligida xalqning noroziligi ortib borib, xonlikdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatning keskinlashuvi davlatning siyosiy inqirozini ta'minlab bergan edi.

Hunarmandchilik va savdo-sotiq. Qo'qon xonligida mamlakat poytaxti va boshqa ko'plab shaharlar aholisining asosiy qismi hunarmandchilik va kosibchilik va shug'ullanganlar. Hunarmandchilik shaharlarda ixtisoslashgan ko'rinishga ega bo'lib, buyumlarning bir turi va biror qismini ishlab chiqarishga yo'naltirilgan sohalar mavjud bo'lgan. Hunarmandlar o'z kasblarining sir-asrorlarini mukammal o'zlashtirgan mohir ustalari bo'lib, ishlab chiqargan mahsulotlarini yuksak san'at darajasiga ko'targanlar.

Xonlikning deyarli barcha shahar va qishloqlarida hunarmandchilikning taraqqiyoti bir xil bo'lgan bo'lsa-da, ishlab chiqarish o'zining ayrim xususiyatlari, ya'ni, mahsulotning turi, sifati bilan ajralib turgan. Hunarmandchilikning temirchilik, zargarlik, to'quvchilik, degrezlik, kulolchilik, misgarlik va boshqa tarmoqlari keng rivojlangan bo'lib, xonlikning har bir shahri muayyan sohada ishlab chiqargan mahsuloti bilan dong taratgan. Misol uchun, Qo'qon shahri zargarlik va qog'oz ishlab chiqarish, Shahrixon va Chust tikuvchilik hamda temirga ishlov berish, xususan, pichoqchilik, Marg'ilon, Namangan va Andijon esa ipak gazlamalari, Toshkent o'zining tikuvchilik, to'quvchilik, cho'yan, temir-mis mahsulotlari bilan mashhur bo'lgan.

Butun xonlik hududida ishlab chiqarish qo'l mehnatiga asoslangan bo'lib, asosiy hunar turlari – ip va ipak matolar to'qish, oyoq kiyim tayyorlash, teriga ishlov berish, kulolchilik mahsulotlari tayyorlash, temirchilik, egar-jabdug' yasash, bo'yoqchilik, misgarlik, zargarlik, duradgorlik, aravasoqlik, harbiy qurol ishlab chiqarish, o'ymakorlik, mum ishlash, pista ko'mir tayyorlash, kashtachilik, do'ppichilik, pichoqchilik kabilar edi. Undan tashqari, xonga tegishli porox ishlovchi va qog'oz tayyorlovli ustaxonalar ham bo'lgan.

Xonlikda qurolsozlikka alohida e'tibor qaratilgan. Bu tarmoq shahar hunarmandchilik ishlab chiqarishining obro'li sohalaridan bo'lib hisoblangan. Qo'qon shahrida zambaraklar, miltiqlar, qilichlar, pichoqlar, xanjarlar, qalqonlar, nayzalar va boshqa harbiy anjomlar tayyorlangan.

Xonlikning hunarmand-kosibchiligi serqirra va mazmunan boy bo'lib, ijtimoiy holatiga ko'ra hunarmandlar ikkita – yuqori va quyi tabaqalarga bo'lingan. Yuqori tabaqa vakillariga o'z ustaxonasi, mehnat qurollari va xom ashyosiga ega

bo'lgan ustalar kirgan. Mulkdor tabaqalar qo'lidagi ustaxonalar va mehnat qurollaridan foydalanuvchilar, yuqori tabaqaga kiruvchi ustalarning qo'llarida kunbay yollanib ishlovchilar quyi tabaqa hisoblangan.

Xonlikda hunarmandchilik va kosiblik ishlab chiqarishini asosan paxtachilik, ipakchilik, chorvachilik tarmoqlari va yer osti boyliklarini qazib chiqarish sohalari xom ashyo bilan ta'minlagan. Hunarmandchilik uchun zarur bo'lgan xom-ashyolar xonlik hududidan olinish bilan birga chetdan ham harid qilingan. Asosiy xom ashyolardan biri bo'lgan oltin Sirdaryoning yuqori oqimidan, Qonsuv daryosidan olingan. Shuningdek Kosonsoydan, Qoratog'ning shimolidagi Kukrev daryosidan, Chirchiq daryosi bo'ylaridan, Burchmulla yonidan, Chotqol daryosining yuqori oqimidan ham oltin olingan. Hunarmandlar temir rudasini Oloy tog' tizmasi etaklaridan, qo'rg'oshin va boshqa ma'danlarni Qoratovdan qazib olganlar. Manbalarga ko'ra, yer osti boyliklarini qazib chiqarish sodda va kam bo'lib, u ehtiyojni talab darajasida qondira olmagan. Shuning uchun ham aksariyat metallar Rossiyadan olib kelingan.

Qo'qon xonligi hayotida ichki va tashqi savdo munosabatlari alohida ahamiyatga ega edi. Ichki savdo – o'troq dehqonlar, ko'chmanchi chorvadorlar va shahar-qishloq hunarmandlari o'rtasidagi an'anaviy mahsulot ayirboshlashga asoslangan. Aholining kundalik ehtiyojlari ishlab chiqaruvchilar tomonidan tayyorlangan mahsulotlar bilan ta'minlab turilgan. Barcha ichki savdo chakana bo'lib, ulgurji savdo deyarli bo'lmagan.

Hunarmandlar va kosiblar savdo orqali yaqin aloqada bo'lganlar. Hunarmandlar aksariyat hollarda o'z mahsulotlarini o'zlari sotganlar. Dehqon va chorvadorlar esa, haftaning muayyan kunlari o'z mollarini bozorga olib chiqqanlar. Bozorlardagi narx-navo bir xilda turmagan. Narx-navo xonlikdagi tinchlik-osoyishtalik, urushlar, ob-havoning yomon kelishi oqibatida hosildorlikning pasayishi kabi omillarga qarab o'zgarib turgan.

Qo'qon xonligining eng asosiy savdo va tijorat markazi Qo'qon, Toshkent, Marg'ilon, Andijon, Xo'jand, Namangan, O'sh, O'ratepa kabi shaharlar bo'lib, ular orasida Qo'qon nafaqat xonlik, balki butun O'rta Osiyoning savdo markazlaridan biri hisoblangan. Ma'lumotlarga ko'ra, Qo'qon bozorlari o'zining mahsulotlarga boyligi va narx – navoning boshqa shaharlarga nisbatan ancha arzonligi bilan ajralib turgan. Shaharning devorlar bilan o'ralgan katta bozorlari mahalliy aholi va chetdan kelgan savdogarlar bilan doimo gavjum bo'lgan. Rus manbalarida keltirilishicha, XIX asrning 20-yillarida Qo'qonda oltita bozor bo'lib, ular yakshanba, chorshanba va payshanba kunlari ishlagan. Bu bozorlarda qattiq nazorat o'rnatilgan bo'lib, xaridor haqqiga xiyonat qattiq jazoga tortilgan.

Qo'qon xonligining iqtisodiy hayotida tashqi savdo ham muhim ahamiyat kasb etgan. Mamlakat g'arb va janubda Buxoro, Xiva, Afg'oniston, Eron, Turkiya, Hindiston, sharqda Xitoy (Qashg'ar orqali), shimolda Dashti Qipchoq ko'chmanchilari va ayniqsa Rossiya bilan keng savdo aloqalari o'rnatgan. Ayrim manbalarda xonlikda yaponiyalik va angliyalik savdogarlar ham kelganligi eslatib o'tiladi.

Xonlikdan chet elga asosan ipak va ipak matolar, paxta, charm, qimmatbaho toshlar, zargarlik buyumlari va boshqa mahsulotlar chiqarilgan. Chet eldan asosan choy, metall, chinini, uy-ro'zg'or buyumlari, tayyor gazlama, kiyim-kechak, poyifzal, oltin, kumush va boshqalar keltirilgan.

Xonlikning savdogarlari Buxoro va amirlik chegaralaridagi shaharlar bilan muntazam savdo aloqalari olib borganlar. Har ikkala davlatning savdogalari savdo ishlarida faol ishtirok etib, qo'qonlik savdogarlar Buxoro amirligiga xo'jalik hayotda zarur bo'lgan rus temiri, po'lat va cho'yandan yasalgan buyumlar, tamaki, ro'mol, guruch va ba'zi xitoy yoki mahalliy ipak gazlamalari, choy, chinini idishlar olib borishgan bo'lsa, buxorolik savdogarlar esa Qo'qonga hind choyi, surp mato, harir, buyoq, afyun (taryok), zardo'zlik mahsulotlari, ip va gazlama olib kelishgan. Rus chiti Buxoroning Qo'qon xonligi bilan savdosida alohida o'rin egallagan. Bu mato Orenburg yoki Petropavlovskdan Kazalinskka, undan Buxoro, Samarqand va Xo'jand orqali Qo'qonga olib kelingan. Shuningdek xonlikda Mashhaddan olib kelinadigan ingliz gazlamalari, oz miqdorda bo'lsa ham Qobulning to'n va sallalari, hind attorlik mollari ham keltirishgan.

Qo'qon xonligining Qashg'ar bilan savdo munosabatlari xuddi Buxoro amirligi kabi bo'lib, Qashg'ardan Qo'qonga afyun, chinini idishlar, kumush, xitoy ipak matolari, tola va gilamlar olib kelingan. Qozoq juzlarining Rossiyaga tobe etilishi hukmdor tabaqalar o'rtasidagi o'zaro urushlarning to'xtashiga sabab bo'ldi va bu holat O'rta Osiyoning, jumladan, Qo'qon xonligining Sibir, Ural, Volga bo'yi bilan savdo aloqlariga keng yo'l ochdi.

Xonlik Hindiston bilan ham muntazam savdo aloqlarini olib borib. Manbalar ma'lumotlariga ko'ra, Hindistondan yiliga Qo'qon, Toshkent, Buxoro va Qashg'arga Qobul orqali 10.000 dan 15.000 tuyagacha mahsulot yuborilgan. Ular orasida ip gazlamalar, ipak, echki juni, otlar va boshqalar chiqarilgan. Otlar savdoning katta foyda keltiradigan manbalaridan biri bo'lgan. Hind savdogarlari xonlikdagi shaharlarda yashab tijorat va hatto, sudxo'rlik bilan shug'ullanganliklari haqida ham ma'lumotlar bor.

Qo'qonning tashqi aloqalarida Qo'qon-Rossiya savdo munosabatlari ham alohida o'rin tutgan. Manbalarga ko'ra, 1861 yildan keyin rus sanoatining jadal rivojlana boshlaganligi xom ashyo bazasi va tashqi bozorga bo'lgan ehtiyojning yanada kuchayganligi Rossiyaning Qo'qon bozorini faol egallab, undan cheksiz foydalanishning asosiy sabablaridan biri bo'lgan. Rossiyadan Qo'qonga temir, mis, po'lat, cho'yan va temir buyumlar, chit va sifatsiz gazlamalar, oz miqdorda baxmal, shakar, oynalar, charm, Rossiyaga tobe bo'lgan qozoq cho'llaridan qo'ylar va uning terisi, charm va charm mahsulotlari, kigiz olib kelingan. Xonlikdan esa Rossiyaga asosan paxta olib chiqilgan.

Me'morchilik va amaliy san'at. XVIII asrning ikkinchi yarmi - XIX asr boshlarida Qo'qon xonligi kuchli markaziy hokimiyatga ega bo'lgan markazlashgan davlat sifatida qaror topishi natijasida iqtisodiyotning birmuncha jonlanishi madaniy hayotga ta'sir etmay qolmadi. Mamlakat poytaxti Qo'qon va boshqa shaharlarda bir qator me'morchilik obidalari, yo'llar, ko'priklar, hammomlar qurildi, amaliy va hattotlik san'ati rivoj topdi. XIX asrning birinchi

yarmida xonlikda Umarxon, Muhammadalixon, Nodirabegim, Xudoyorxon, Sulton Murodbek, Sulton Sayidxon, harbiy boshliqlardan Musulmonquli, Aliquli, Xolmuhammad mingboshilar va zamonasining ilg'or, ma'rifatli kishilari tomonidan me'moriy obidalar qurdirildi, shaharsozlik tez sur'atlar bilan rivojlandi. Me'morchilikda asosiy e'tibor madrasalar, masjidlar, xonaqolar, darvesh va qalandarlar uchun takyaxonalar, qorixonalar, sardobalar, ko'priklar, hammomlar, bozor rastalari barpo etish ishlariga qaratilgan.

Me'morchilik imoratlarining markazi Qo'qon shahri edi. 1842 yilgi ma'lumotlarga ko'ra, bu yerda 15 ta madrasa mavjud bo'lib, eng ko'zga ko'ringanlari Hakim to'ra, Mohlar oyim, Muhammadalixon, Norbo'tabek, Jomiy, Oliy, Sulton Murodbek, Xo'ja dodxoh, Ming oyim madarasalari bo'lgan. Shahar markazi Chorsuda to'rtta yirik madrasa qad ko'targan. Ushbu madrasalarning 38 tadan 108 tagacha hujrasi bo'lgan.

Bu davrda Toshkent shahrida ham bir qancha madrasalar barpo etilgan. Jumladan, Umarxon davrida Tinchbof guzarida Shukurxon madrasasi, Ko'kcha dahasida Eshon Bo'rixo'ja Sanchiqmoni madrasasi qurilgan. Keyinroq Muhammadalixon farmoni bilan shahar registonida madrasa qad rostlagan va unga Mir Inoyatulloh bosh mudarris etib tayinlangan. Isoxo'ja madrasasi, Charxchiko'cha madrasasi, Mahmud dasturxonchi madrasalari ham shu davrda bunyod etilgan.

Shuningdek, Marg'ilonda Saidahmadxo'ja madrasasi, Andijon shahri atrofida Otaqo'zi madrasasi, Mirzaquli Bo'lish madrasasi kabilar qurilgan. Umuman olganda, xonlikning Qo'qon, Toshkent, Andijon, Xo'jand, O'ratepa, Marg'ilon, Turkiston kabi shaharlarida 200 dan ortiq madrasalar barpo etilgan. Xonlikda Jome (juma va hayit namozlarini o'qish uchun) va mahalla (besh vaqt namoz o'qish uchun) masjidleri qurilishiga alohida e'tibor qaratilgan. Jome masjidleri o'zining salobatligi bilan ajralib turgan. Ular baland gumbazli va tekis shiftli bo'lib, har ikkala turdagi binoning ichki ko'rinishidagi shiftiga va tashqi ko'rinishidagi gumbaz bezagiga alohida e'tibor berilgan. Masjidlar binosining qurilishi va ularning ta'miri asosan vaqflar hisobidan amalga oshirilgan.

Qo'qon xonligida maqbaralar xonlar, sayyid va xo'jalar qabrlari ustida barpo qilingan va ularning qurilishi hamda ta'mirlanishi savobli ishlardan hisoblangan. Shuningdek maqbaralar qurdirish obro' orttirish vositasi ham bo'lgan. Farg'ona vodiysida XVIII – XIX asrlarda qurilgan maqbaralarning ichki ko'rinishida XI – XII asrlarga xos an'analar kuzatiladi.

Xonlik me'morchiligi tarixida jamoat binolari sirasiga kiruvchi hammomlar alohida o'rin egallaydi. Hammomlar pishiq g'ishtdan, bir necha gumbazli qilib qurilgan va ular egasining nomi bilan atalgan.

Xonlikda me'morchilikning rivojlanishi savdo-sotiq munosabatlari bilan bog'liq bo'lgan inshootlar qurilishida ham kuzatiladi. Xonlik hududlarida markaziy yo'llar bo'ylab rabot va karvonsaroilar faoliyati davom etgan, bozorlar rivojlangan. Jumladan, Toshkentda Chorsu bozori sakkizta ko'chani birlashtirgan. Bu bozor o'nga yaqin savdo maydonlari va qirqqa yaqin savdo – hunarmandchilik rastalarini o'z ichiga olgan. Rastalar ko'chaniing ikki tomoni bo'ylab joylashgan va

ularni ko'cha o'rtasini egallagan baland tim birlashtirgan. Tim yog'och tirkagich va to'siqlardan tashkil topgan. Bunday bino va inshootlar hukmdorlar, alohida amaldorlar va shaxslar tomonidan qurdirilgan.

Xonlik me'morchiligiga yog'och, temir, pishiq yoki xom g'isht, yupqa sopol g'isht, ganch, marmar, xarsang tosh, sog' tuproq va ohak asosiy qurilish materiallari bo'lgan. Temir va yog'och kam bo'lganligi bois qurilishda ko'proq pishiq yoki xom g'isht, ganch, tosh, loy, somon va ohak ishlatilgan. Binolar poydevoriga xarsangtosh yoki marmartosh yotqizilgan. Qurilishda terak, tol, tut, yong'oq, qayrag'och va archa yog'ochlaridan keng foydalanilgan. Pishiq g'isht, ganch, yupqa sopol g'ishtlar maxsus xumdonlarda pishirib tayyorlangan.

Xonlikda qurilgan binolarning umumiy tuzilishi va rejalashtirishida an'anaviylik saqlanib qolgan bo'lsa-da, Qo'qon me'morchiligida tashqi aloqalarning ham ta'siri seziladi. Binolarning bezaklarida rang-barang g'ishtlar ko'p ishlatilgan. Shiplarga solingan gullar O'rta Osiyodagi qadimiy yodgorliklardan o'zining jimjimadorligi, bo'yog'ining yorqinligi, ularning ba'zan ko'zni qamashtiradigan darajada aralash – quralash bo'lib ketganligi bilan farq qilgan.

Qo'qon xonligida qurilish va me'morchilik bilan birga amaliy san'at ham rivoj topgan. Xususan, amaliy san'atning naqqoshlik, yog'och va ganch o'ymakorligi sohalari yuksak darajada taraqqiy etgan bo'lib, ulardan me'morchilikda keng foydalanilgan. Amaliy san'atning yuqori darajasi Xudoyorxon saroyida, Oltiariqdagi Do'sti Xudo masjida ayvonida ishlangan nashqlarda, Andijon atrofidagi Otaqo'zi madrasasi bezaklaridagi islmiy naqshlarda, Chodak masjidining yog'och va ganch o'ymakorligida, Rishtondagi Xo'ja Ilg'or masjidining shift bezaklarida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Qo'qon xonligi me'morchiligi va amaliy san'atida butun O'rta Osiyo uchun xos bo'lgan an'anaviy uslublar bilan bir qatorda mahalliy xususiyatlar ham saqlangan. Qo'qon, Toshkent me'morchilik maktablarining vakillari jamoat binolarini qurish va ularni bezashda, naqshlar tanlashda o'z maktablarining an'alarini takomillashtirganlar hamda rivojlantirganlar. Qo'qon va Toshkentning mahalliy me'morchilik maktablari o'zlarining keng rejali, hajmli manzaralari, bezak va jihozlarning g'oyat nafisligi, ranglarning sho'xchanligi, hamda yog'och va ganch o'ymakorligi bilan ajralib turadi. Xonlik me'morchiligida chiroyli qilib aylantirib urg'u berilgan, ichiga islmiy naqshlar tushirilgan, ko'proq qizil hamda yashil bo'yoqlar bilan jilolangan bezaklar ko'pchilikni tashkil etadi.

Bu davrda xonlikda hattotlik va kitobat san'ati ham rivoj topgan edi. Qo'qon xonligining o'z hattotchilik maktabi bo'lib, mamlakatda ko'plab xattotlar yashab, ijod qilganlar. Xattotlarning aksariyati shoir, tarixchi bo'lgan yoki miniatyura san'ati bilan shug'ullangan. Qo'qonlik Muhummad Latif, Abdulg'ozi Xo'ja Xo'qandiy, Mirzo Bobokalon Xo'qandiy, Ahmadjon kotib, Abdug'afur xattot, Mirzo Sharif Dabir, toshkentlik Muhammad Yunus Toyib Toshkandiy, Abdulvahobxo'ja muhrkan, eshon Abdusami'xo'ja Xatib o'g'li kabilar ko'zga ko'ringan xattotlardan bo'lgan. Bu xattotlar nasx, shikasta, nasta'liq kabi yozuv usullarini puxta egallaganlar. Xattotlik san'ati asosan Qo'qon, Toshkent, Andijon, Xo'jand, O'ratepa kabi shaharlarda ko'proq rivoj topgan.

Ilm-fan. Tarixnavislik. So'nggi o'rta asrlarga kelib O'rta Osiyoning deyarli barcha hududlaridagi ilm-fan, ta'lim va ma'rifat sohalarida diniy ta'limotlar hukmronlik qila boshladi. Boshlang'ich maktablarda ham, madrasalarda ham asosiy e'tibor diniy ta'lim berishga qaratilgan. Diniy fanlarni o'qitish madrasalarning asosiy vazifasi hisoblanib, dunyoviy fanlar, ayniqsa, tabiiy fanlar taraqqiyotida bir muncha turg'unlik kuzatiladi. Madaniy hayotda yuzaga kelgan bunday vaziyat Qo'qon xonligidagi ilm-fanning ahvoliga, ayniqsa, bu soha rovojining biryoqlamalik xususiyatiga sabab bo'lgan edi.

Bu davrda aniq va tabiiy fanlarning xo'jalik va maishiy hayotda, ya'ni amaliyotda qo'llaniladigan sohalarigagina e'tibor qaratilgan. Kundalik turmushda tibbiyot, me'morchilikda matematika va handasa, sug'orma dehqonchilikda o'simlikshunoslik, gidrologiya va muhandislik ilmidan foydalanilgan. Shunga ko'ra, xonlikda aniq va tabiiy fanlardan tibbiyot, geografiya, tabiatshunoslik fanlari bilan shug'ullangan olimlarni ko'rsatish mumkin.

Toshkentlik Muhammad Solih (Qaroxo'ja eshon domla) o'lkashunos-geograf, tabiatshunos-zoolog olim sifatida ijod qilgan. U o'zining "Tarixi jadidai Toshkand"("Toshkentning yangi tarixi") asarida Toshkent shahri va vohasining geografiyasi, toponimikasi, o'simlik olamini yoritgan. Tabobat bilan shug'ullangan Mullo Avaz Muhammad tibbiyotga oid "Mavarix al-qulub"("Qalblar sururi") nomli asar muallifidir. U tabib sifatida bemorlarini o'tlar (giyohlar) yordamida davolash bilan ham mashhur bo'lgan.

Xo'jandlik Hoji Yusuf Hay'atliy eski maktabda tahsil olib, o'zi mustaqil ravishda astronomiya, tabiat, geografiya fanlarini o'rgangan. Dunyoning ko'pgina mamlakatlariga sayohat qilgan Hoji Yusuf uzoq yillar davomida o'zining "Falakiyot"nomli asarini yaratgan. Ammo ushbu asar bizning kunlarimizgacha yetib kelmagan. Qo'qonlik Muhammad Hakimxonto'ra o'zining "Muntaxab ut-tavorix" ("Saylangan tarixlar") asarida Turkistonga oid geografik va seysmologik ma'lumotlar berib, 1823 yilda Farg'onada yuz bergan zilzila haqida batafsil bayon qilgan. Uning geografiyaga oid ma'lumotlari esa O'rta Osiyo geografik adabiyotining sarguzasht-sayohat janri bo'la oladi.

Umuman olganda, xonlikda aniq va tabiiy fanlar o'z rivojida davr talablaridan orqada qolib ketgan bo'lsa-da, ijtimoiy -gumanitar fanlardan tarix va tarixnavislik, adabiyot ko'proq rivojlandi. Qo'qon tarixnavislik maktabiga mansub asarlar she'riy yoki qisman she'riy uslub yo'lida yozilganligi bilan ajralib turadi. Garchi bu davrda yaratilgan tarixiy asarlarda maqtov, balandparvoz gaplar, hukmdor shaxsini ulug'lash kabi xususiyatlar ko'zga tashlansada, bu asarlar o'z davrining mahsuli sifatida, o'sha davr haqida ma'lumot beruvchi muhim manbalar sifatida juda qimmatlidir.

Bular qatoriga Niyoz Muhammad Ho'qandiyning "Tarixi Shohruhiy", Mirza Olim ibn Mirza Raxim Toshkandiyning "Ansab-ul salotin va tavorix ul-xavoqin", Otabek Fozil o'g'lining "Mufasssal tarixi Farg'ona", Akmal Shermuhammad Xo'qandiyning "Amirnomi", Fazliy Farg'oniyning "Umarnoma", Mirzo Qalandar Mushrifning "Shohnomai Nusratpayom", Muhammad Hakimxonto'raning

“Muntaxab at-tavorix”, Mullo Avaz Muhammadning “Tarixi jahonnamoyi”, Toxiri Xo’jandiyning “G’aroyibi sipoh” kabi ko’plab tarixiy asarlarni kiritish mumkin. Qo’qon adabiy muhiti. Qo’qon xonligi madaniy hayotida adabiyotning o’rni ayniqsa yuqori edi. Shuning uchun adabiyot rivojiga katta ta’sir ko’rsatgan Qo’qon adabiy muhitining shakllanishi xonlikda madaniyat taraqqiyotini belgilovchi muhim mezon bo’ldi.

Iste’dodli shoir va shoirlar, yozuvchilar, ya’ni o’z ilmining ustalari tomonidan shakllangan Qo’qon adabiy muhitining o’ziga xos xususiyati – uning vakillari ikki yo’nalishda ijod qilganliklaridadir. Birinchi yo’nalishga mansub ijodkorlar saroy shoirlari bo’lib, ularning asarlarida boy tabaqa vakillari madh etilgan. Ikkinchi yo’nalish vakillarining asarlarida esa xalqning orzu umidlari, intilishlari, dardu-hasratlari o’z ifodasini topgan. Har ikkala yo’nalish vakillarining umumiy jihati ham mavjud bo’lib, bu ularning asarlarida Vatan timsoli, unga muhabbat hissining ilgari surilganligidir.

Qo’qon adabiy muhitining vakillari va asarlaridan Amiriy taxallusi bilan falsafiy va lirik g’azallar bitgan Umarxonni, Fazliy va Mushrif tomonidan yozilgan “Majmuat ush-shuaro”(“Shoirlar to’plami”) tazkirasini, Huvaydoning “Devoni Huvaydo”, “Rohati dil” asarlarini, Gulxaniy va Maxmur asarlarini, Muhammad Yunus Toib, Muhsiniy, Nasimiy, Xo’qandiy, Nodir, Nozil, Pisandiy, Nodira begim, Uvaysiy, Anbar otin, Dilshod, Zebuniso kabi ko’plab shoir va shoirlarni keltirish mumkin.

Nodirabegim Uvaysiy

Tadqiqotchilarning fikricha, Qo’qon xonligidagi adabiy muhit va madaniy hayotni shakllantirishda temuriylar davriga taqlid yaqqol ko’zga tashlanadi. Buni hukmdor Umarxon davrida shakllangan, uning boshchiligida faoliyat ko’rsatgan adabiy muhit va adabiyot namoyondalari misolida, yaratilgan asarlarning shakli va janrlarida ko’rish mumkin. Madaniy hayot va adabiy muhitda ham ming sulolasini ulug’lashga intilish ustunlik qildi.

Xulosa qilib aytadigan bo’lsak, Qo’qon xonligi nohoyatda murakkab, siyosiy kurashlar avj olgan bir davrda vujudga kelib, shakllandi. Chunki, xonlik tashkil topgan davr O’rta Osiyoda buyuk imperiyalar davri o’tib, mahalliy yo’lboshchi sulola vakillari turli yo’llar bilan hokimiyatni qo’lga olib, qabilaviy konfederatsiya asosida davlat tuza boshlagan davrga to’g’ri keldi. Urushlar va o’zaro kurashlarga boy bo’lgan Qo’qon xonligi davlat boshqaruv shakliga ko’ra mutlaq monarxiya bo’lib, mamlakatda mulkdor tabaqalar, yetakchi urug’lar (ming, qipchoq, qirg’iz, saroy)larning zodagonlari, ruhoniylar, ayniqsa sayyidlar va xo’jalar yuksak maqomga ega edilar.

XIX asr o’rtalaridagi siyosiy boshboshdoqlik, o’zaro urush va nizolar mamlakat hayotiga salbiy ta’sir ko’rsatib, Qo’qon xonligi hayotining barcha sohalarida tushkunlik davri boshlanadi. Bundan unumli foydalangan Rossiya imperiyasi “o’z chegaralarida” tinchlikni o’rnatish bahonasida xonlik hududlarini bosib oldi va uning o’rniga 1876 yilda Farg’ona viloyati tashkil topdi. Shunga qaramasdan, Qo’qon xonligi mintaqadagi yirik davlatlardan biri sifatida o’ziga xosliklarga ega bo’lib, O’zbekiston davlatchiligi tarixida muhim o’rin tutadi.

Qo'qon xonligi hukmdorlari
 Shohruhbiy – 1709-1721 yillar
 Abdurahimbiy – 1721-1733 yillar
 Abdukarimbiy – 1733-1750 yillar
 Abdurahmonbiy – to'qqiz oy hukmronlik qilgan
 Erdonabiy – 1751-1753 yillar
 Bobobek – 1753-1754 yillar
 Erdonabiy (ikkinchi marta) – 1755-1769 yillar
 Sulaymonbek – 1769 yilda olti oy hukmronlik qilgan
 Norbo'tabek – 1770-1801 yillar
 Olimxon – 1801-1810 yillar
 Umarxon – 1810-1820 yillar
 Muhammad Alixon – 1821-1842 yillar
 Buxoro amiri noibi Ishoq mang'it – 1842 y. uch oy.
 Sheralixon – 1842-1844 yillar
 Xudoyorxon – 1845-1858, 1863(to'rt oy), 1865-1875 yillar
 Mallaxon – 1858-1862 yillar
 Shohmurodbek – 1862-1863 yillar
 Sulton Murodxon – 1863-1865 yillar
 Nasriddinbek – 1875-1876 yillar
 Qo'qon xonligidagi saroy unvonlari va mansablari
 Oliy darajali
 O'rta darajali
 Past darajali

O'taliq

Qo'qon xonligidagi harbiy-ma'muriy mansablar va unvonlar
 Oliy darajali O'rta darajali Past darajali
 Qo'qon xonligidagi diniy unvon va mansablar
 Oliy darajali O'rta darajali Past darajali

5. XIVA XONLIGI. INOQLAR VA QO'NG'IROTLAR

Xiva xonligining tashkil topishi va siyosiy tarixi. 1510 yilda Shayboniyxon vafotidan so'ng Xorazm hududi Eron shohi Ismoil tomonidan bo'ysundirildi. 1510-1512 yillarda Xorazmni Eron shohining noiblari idora qildilar. Ammo, 1512 yilda Xorazm hududlarida eroniylarga qarshi halq xarakatlari boshlandi. Ushbu harakatga Vazir shahrining (Ustyurtda, Ko'xna Urganchdan 60 km uzoqlikda joylashgan bu shaharni XVasrda o'zbek xonlardan bo'lgan Mustafaxon barpo etgan) qozisi Umar Shayx boshchilik qildi. Qo'zg'olonchilar Xorazmning Vazir, Urganch, Xiva, Xazorasp shaharlaridagi eroniy noiblar va ularning qo'shinlarini qirib tashladilar.

1512 yilda Xorazmning obro'li shayxlaridan bo'lgan Shayx Ota avlodlari ko'chmanchi o'zbeklarning Berka sulton avlodidan bo'lgan Elbarsxonga maktub yo'llab, uni Xorazm taxtiga taklif qildilar. Elbarsxon taxtga o'tirgach, eroniylarni

mamlakat hududlaridan butunlay haydab chiqarib, amalda mustaqil xonlikka asos soldi. U mamlakat hududlarini hozirgi Turkmanistonning janubiy qismi, Eronning shimolidagi Seraxs viloyati, Mang'ishloq, Abulxon, Durun hisobiga ancha kengaytirdi. Ammo, o'zbek sultonlari va shahzodalar o'rtasida siyosiy birlik yo'q edi. Tez orada ular o'rtasida hokimiyat uchun o'zaro kurashlar avj olib ketdi. Ushbu kurashlardan foydalangan Buxoro hukmdori shayboniy Ubaydullaxon 1537 – 1538 yillarda, qisqa muddat Xorazmni egallashga muvaffaq bo'ldi.

Ubaydullaxonning hukumronligi uzoqqa cho'zilmadi. Ubaydullaxon zulmiga chiday olmagan xorazmliklar Anushaxonning vorislari boshchiligida buxoroliklarga qarshi qo'zg'olon ko'tardilar. Ubaydullaxon 1538 yilda yana Xorazmga qo'shin tortdi. Xazorasp bilan Xiva shaharlari oralig'idagi Kardaronxos degan joyda Buxoro qo'shinlari mag'lubiyatga uchradi. Shayboniylardan ozod bo'lgan Xorazmda endi ichki kurashlar avj olib ketdi. Shuningdek, Urganch, Kat, Yangi shahar, Xiva, Xazorasp kabi shaharlar va viloyatlar hukmdorlarining markazdan qochuvchi harakatlari kuchayib, ular amalda o'zlarini mustaqil hisoblar edilar. Ayrim shaharlar bir vaqtning o'zida ikkita hukmdor tomonidan (mas., Xivada Po'lat Sulton va Temir Sulton) boshqarildi. O'zaro kurashlar ayniqsa Elbarsxon va Anushaxon avlodlari o'rtasida kuchayib ketdi. XVI asrda Abdulg'oziy ma'lumotlariga ko'ra, bunday kurashlar natijasida qisqa muddatga hokimiyatdan o'nlab xonlar almashganlar. Natijada markaziy hokimiyat deyarli inqirozga uchragan edi. O'zaro kurashlar va siyosiy tanglik, o'z navbatida iqtisodiy hayotning ham izdan chiqishiga sabab bo'lgan edi.

XVI asrning ikkinchi yarmida Xojimxon (Xoji Muhammadxon, 1558-1593, 1598-1602 yy.) hukmronligi davrida Xorazmdagi o'zaro urushlarga biroz barham berilib tinchlik va osoyishtalik o'rnatildi. Sug'orish va dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo sodiq ishlariga jiddiy e'tibor qaratilib, tashqi savdo hamda munosabatlar rivoj topdi. Xojimxon hukmronligi davrida poytaxt Urganchdan Xivaga ko'chiriladi. Bunga asosiy sabab birinchidan, Amudaryo o'zanining o'zgarib Kaspiy dengizga oqmay qo'yishi natijasida Urganch va uning atroflaridagi suv tanqisligi bo'lsa, ikkinchidan, Xivaning bu davrda siyosiy va iqtisodiy mavqei ancha kuchayib, asosiy savdo markaziga aylanishi yana bir sabab edi. Poytaxt Xivaga ko'chirilganidan so'ng davlat ham Xiva xonligi deb atala boshlandi.

Bu orada Buxoro hukmdori Abdullaxon II Shayboniylar davlatini qayta tiklashga muvaffaq bo'lib Xorazm hududlarini yana Shayboniylar tasarrufiga olish uchun harakat boshladi. Chunonchi, bir necha yurishlardan so'ng 1593 yilda Xorazm yana Shayboniylar qo'liga o'tdi. Abdullaxondan mag'lubiyatga uchragan Xojimxon Xivani tashlab bir guruh navkarlari bilan Eronga qochdi va shoh Abbos saroyidan panoh topdi. 1598 yilda Abdullaxon II vafot etganidan so'ng Hojimxon shoh Abbosdan ruhsat olib Xorazmga qaytdi. Yangi sharoitda u Urganch bilan Vazirni boshqarishni o'ziga olib Xiva bilan Katni Arab Muhammadxonga, Hazoraspni Isfandiyor Sultonga berdi. 1600 yilda Hojimxon Urganch va Vazir qal'alari boshqarishini Turkiyadan kelgan o'g'illariga topshirib, o'zi Xivada kichik

o'g'li Arab Muhammadxon bilan qoladi. 1601 yilda Hojimxon 83 yoshida vafot etgach, taxtga uning o'g'li Arab Muhammadxon (1602-1623 yy.) o'tirdi.

Arab Muhammadxonning dastlabki hukmronligi yillarida toju-taxt uchun kurashlar davom etdi. Xususan, 1605 yilda nayman urug'i vakillari Elbarsxon avlodiga mansub Xusrav Sultonni taxtga o'tkazishni rejalashtiradilar. Ammo, bu fitna oshkor bo'lib, Xusrav Sulton qatl ettiriladi. Oradan ikki yil o'tgach, uyg'ur oqsoqollarining maslahati bilan Solih Sulton degan kimsa taxtga davogar bo'ladi, bu isyon ham bostirilib, Solih Sulton o'ldirildi.

1616 yilga kelib taxt va mansab talashish mojarolariga Arab Muhammadxonning o'g'illari ham qo'shildilar. Uning Isfandiyorxon, Habash, Elbars, Abdulg'ozzi, Sharif Muxammad, Xorazmshoh va Afg'on Sulton ismli 7 nafar o'g'li bor edi. Isfandiyor Hazoraspa, Abdulg'ozziy Sulton Katda, Habash bilan Elbars sultonlar Vazir va Urganch hokimlari etib tayinlangan edilar. Xon farzandlarining har biri taxtga davogar edi. Ayniqsa Habash sulton bilan Elbars sultonlarning harakatlari keskin edi. Ota – bolalar o'rtasidagi ziddiyatlar kuchayib ohir - oqibatda qonli urushga aylandi. 1621 yilda Toshli Yorilish arig'i (Xiva yaqinida) yonida Arab Muhammadxon va uning o'g'illari Habash hamda Elbars sulton qo'shinlari o'rtasida jang bo'ldi. Isfandiyor va Abdulg'ozziy sultonlar otasi tomondan turib kurashgan bo'lsalarda, bu jangda Arab Muhammadxon yengildi. Arab Muhammadxon avval ko'zlari ko'r qilinib Xivaga jo'natildi. 1623 yilda esa Qum qa'lasida yaqinida Arab Muxammadxon xotinlari, yosh o'g'illari va ikkita nabirasi bilan o'g'illari Xabash va Elbars sulton tomonidan o'ldirildi. Isfandiyor Eronga (garchi unga Makkaga borishga ruhsat bergan bo'lsada), Abdulg'ozziy esa Buxoroga qochib, jon saqladilar.

623 yilda otasining qatl etirilganligini eshitgan Isfandiyorxon Durun shahri, Abdulxon tog'laridan, turkmanlarning taka, yovmut, sariq urug'laridan qo'shin to'plab Urganchga yurish boshladi. Urganch yaqinida Isfandiyorxon va Habash – Elbars qo'shinlari o'rtasida 23 kun davom etgan jangda birlashgan aka – ukalar qo'shinlari Isfandiyor qo'shini tomonidan tor – mor etildi. Elbars qo'lga olinib qatl etildi. Habash Sirdaryo bo'ylaridagi qoraqalpoqlardan najot so'radi. Ammo, u bu yerdan boshpana topolmadi va navkarlari bilan qo'lga olinib, Isfandiyorxonga topshirildi hamda ularning barchasi qatl etildi.

1623-1643 yillar davomida Xiva xonligi taxtini Isfandiyorxon boshqardi. O'zining yigirma yillik davlat boshqaruvini Isfandiyorxon turkman qabila boshliqlariga tayanib olib bordi. Xonlikning yuqori lavozimlariga turkmanlar tayinlanib, ularga katta imtiyozlar berildi. Natijada o'zbek urug'larning Isfandiyorxon siyosatiga qarshi noroziligi kuchayib bordi. Isfandiyorxon taxtga o'tirgan yiliyoq nayman urug'larini qirg'in-barot qildi. Xonlikdagi o'zbek urug'lari uch bo'lakka bo'linib, biri – Mang'it, biri – Qozoqlar yurti va yana biri Movarunnahrga ko'chib ketdi. Oradan ko'p o'tmasdan o'z yurtiga qaytib kelgan o'zbeklar Isfandiyorxon tomonidan qilichdan o'tkazildi.

Isfandiyorxon xonligi davrida ham Xorazmda tinchlik va osoyishtalik o'rnatilmadi. Toju-taxt uchun kurashlar ilgari davrlardagidek davom etdi. Xonlikdagi siyosiy hokimiyatni turkmanlar qo'lga berib qo'ygan

Isfandiyorxondan norozi bo'lgan kuchlar uni taxtdan chetlatish rejalarini tuzdilar. Bu kuchlarga xoning ukasi Abulg'ozi boshchilik qildi. Shuningdek, Amudaryoning Orolga qo'yilish joyida (Orol bo'yi)da istiqomat qilgan o'zbeklar (bu yerda o'zbek qo'ng'irotlari katta siyosiy mavqega ega edilar) ning xonlikning siyosiy hayotiga ta'siri kuchayib bordi.

Manbalar ma'lumotlariga ko'ra, 1643 yilda Orol bo'yi o'zbeklari Abulg'ozi sultonni (1643-1663yy.) xon qilib ko'tardilar. Xorazm davlatchiligi tarixida yirik davlat arbobi va tarixnavis ijodkor sifatida mashhur bo'lgan Abulg'ozixonning hayot yo'li og'ir kechgan. Abdulg'ozixon otasi Arab Muhammad taxtdan ketgach o'zi taxtga o'tirgunga qadar uzoq yillar (yigirma yildan ko'proq) muhojirlikda yashashga majbur bo'lgan edi. U dastlab Buxoro xukmdori Imomqulixon himoyasida, keyinroq esa, ikki yilga yaqin qozoq sultoni Eshimxon saroyida yashagan. Shundan so'ng Toshkentga kelib bu yerda ikki yil yashadi. Toshkentdan Buxoro orqali Xivaga qaytgan Abulg'ozini Isfandiyorxon bosqinchilikda ayblab hibsga oladi va Isfaxon shahriga Eron shohi huzuriga badarg'a qiladi. Isfaxon yaqinidagi Taborak qal'asida o'n yil asirlikda yashagan Abulg'ozi 1639 yilda o'z nazoratchilari yordamida bandilikdan qochishga muvaffaq bo'ldi. Shundan so'ng u bir yilga yaqin Xurosonning Mohin qishlog'ida, ikki yilga yaqin Mang'ishloq turkmanlari orasida yashaydi. Keyin uni qalmiq xoni o'z o'rdasiga taklif etadi. Bu yerda Abulg'ozi bir yilga yaqin yashagach qalmiq xoni to'plab bergan katta kuch bilan 1643 yilda Urganchga qaytib, Orol bo'yi o'zbeklari yordamida Xiva taxtiga o'tiradi.

Akademik B.Ahmedovning yozishicha, "Abulg'ozi hammasi bo'lib yigirma yil atrofida xonlik masnadida o'tirdi. Lekin boshqa hukmdorlarga o'xshab huzurhalovat ko'rmadi. Umri ko'proq urush – talashlarda o'tdi." Manbalarga ko'ra, Abulg'ozixon haqiqatan ham butun umrini taxt uchun kurash va jangu – jadallarga bag'ishlagan hukmdor bo'lgan. Ammo, u davlat arbobi sifatida ham qobiliyatli shahs bo'lgan. Abulg'ozixon dastavval xonlikda markazlashgan boshqaruv tizimini mustahkamlashga e'tibor qaratdi. Bu jarayonda u avvalo, turkman yo'lboshchilarini boshqaruv ishlaridan chetlashtirdi. Ularning yer – suvlari, mol - mulklari musodara qiinib, o'zlari mamlakat ichkarisiga surgun qilindi.

Xonlikdagi barcha lavozimlarga o'zbek urg'ularining boshliqlari qo'yildi. Xiva tarixchisi Munisning ma'lumot berishicha, Abulg'ozixon ma'muriy islohot o'tkazib, xonlikning boshqaruv tizimini batamom yangitdan tashkil etdi. Xonlikning boshqaruv tizimida o'zbek urug'larining mavqei ortib bordi hamda ularning 360 nafar vakili xon saroyida turli lavozimlarga ko'tarildi. Xon yangi amaldorlar orasidan eng obro'li 32 nafarini o'z yoniga oldi. Munis ta'biri bilan aytganda, "andoqkim ikki shayx ul-islom, ikki qozi, bir rais Said ota avlodidan, bir mutavalli, bir naqib, to'rt otaliq, to'rt inoq, to'rt mirob, to'rt parvonachi, ikki oqo, ikki arbob, to'rt chig'atoyi inoqi va bir vazirkim, holo mehtar derlar va bir qushbegi, bu ikkovi o'rinsiz xon huzurida oyoq ustida turadilar".

Abulg'ozixon o'zbek qabilalarini o'troqlashtirish siyosatini olib borish bilan birga, ularni to'rtta guruhga bo'lib, Buxoro bilan chegaradosh bo'lgan Doyaxotun (Darg'onota yaqinida) dan tortib, to Orolgacha bo'lgan hududlarga joylashtirdi.

Shuningdek, Abulg'ozixon 1645-1650 yillarda Xuroson, Janubiy Turkmaniston, Tajan, Murg'ob, Artek, Gurlan, Abulxon va Mang'ishloq atrofidagi turkmanlar ustiga yurishlar uyushtirdi. Xonlik sarhadlarini kengaytirishga harakat qildi. Xonning topshirig'i bilan Vazir qal'asi aholisi Gurlan qal'asi yaqinida tiklangan Kichik Vazir qishlog'iga ko'chirildi. 1646 yilda Abulg'ozixonning buyrug'iga binoan Urgancharna arig'i qaziladi va uning yaqinida yangi qal'a bunyod etilib, bu qal'aga Yangi Urganch deb nom beriladi. Bu yerga Ko'hna Urganch aholisining bir qismi ko'chirib keltiriladi. 1648 yilda G'ozibod kanali qazilib, uning yaqinda chegara istehkomi quriladi.

Davlat boshqaruvi va bunyodkorlik ishlari bilan shug'ullangan Abulg'ozixon tarixchi, tabib sifatida ham bebaho meros qoldirgan. Taxminan 1657 yilda Abdulg'ozir tabobatga oid "Manafi' ul-inson" ("Insonga foydali narsalar") nomli asarini yozgan bo'lsa, 1658-1664 yillarda "Shajarai turk" nomli tarixiy asarlarini yaratdi.

Abulg'ozixon hali o'zi hayotlik davrida Xiva xonligi taxtini o'g'li Anushaxon (1663-1687yy)ga topshirdi va oradan olti oy o'tib vafot etdi. Anushaxon Xiva xonligi mavqei va qudratini oshirish maqsadida otasining ishlarini davom ettirdi. U Buxoro, Samarqand va Xurosonga bir necha marta harbiy yurishlar uyushtirib xonlik chegaralarini mustahkamlash hamda kengaytirish harakatida bo'ldi. Anushaxonning harbiy yurishlarida jasorat ko'rsatgan turkmanlarga bo'lgan munosabat o'zgardi. Xon turkmanlarga Xorazm vohasi hamda uning atroflariga ko'chib kelishiga ruhsat berdi.

1687 yilda saroy a'yonlari tomonidan fitna uyushtirilib, Anushaxon o'ldiriladi. Taxtga esa uning o'g'li Xudoydod (1687-1688yy) o'tkaziladi. Afsuski yangi hukumdorning xonlik faoliyati uzoq davom etmadi. Ogahiy habarlariga ko'ra, siyosatda bilimdon va xalqqa adolatli xon sifatida obro' orttira boshlagan Xudoydodni inisi Arangxon shahid edi. Ammo, Arangxonning (1689-1690yy.) hukmronligi ham uzoq davom etmadi. 1690 yilda u Orol o'zbeklari bilan bo'lgan janga halok bo'ldi.

Arangxon vafotidan so'ng Buxoro xoni Subhonqulixon Xiva taxtiga o'z odami Shohniyozni (1690-1707yy.) o'tkazib, amalda Xiva xonligini Buxoroga vassal davlatga aylantirdi. Shuning uchun ham Shohniyoz garchi o'zini xon deb e'lon qilgan bo'lsada, o'z faoliyati davomida Buxoro ta'siridan qutula olmadi. XVII asrning oxiri - XVIII asrning boshlariga kelib, Xiva xonligida siyosiy tarqoqlik, taxt uchun kurashlar va mahalliy hukmdorlarning mustaqillikka intilish harakatlari avj olib ketadi. Viloyatlar hokimlari xonga itoat etmay qo'yganliklari bois Xiva xoni saroy amaldorlari va mahalliy hukmdorlar qo'lidagi qo'g'irchoqqa aylanib qolgan edi. Shuning uchun ham XVIII asrga oid ayrim yozma manbalarda Xiva xonligi "Besh qal'a" deb atalgan bo'lsa kerak. Uning tarkibidagi Xazorasp, Xonqa, Urganch, Kat va Shovot qal'alarining markaziy hokimiyatga tobeligi yuzaki xususiyatga ega edi.

Shohniyoz Buxoro ta'siridan qutulish hamda markaziy hokimiyatni mustahkamlash maqsadida 1703 yilda Rossiya hukmdori Pyotr I ga maktub yo'llaydi. Bu maktubda Xiva xonligini Rossiyaga qo'shib olish so'ralgan edi.

Pyotr I ning Xivani Rossiya tarkibiga qo'shilganligi haqidagi yorlig'i 1707 yilda Xivaning yangi hukmdori Arab Muhammadga (1707-1715yy.) topshiriladi. Ammo, Xivada siyosiy kurashlar avj olib turgan sharoitda ushbu yorliq hech kimning e'tiborini tortmadi. Umuman, Ogahiy ma'lumotlariga ko'ra, Arangxon davridan to Sherg'ozixon davriga qadar Xivada o'nlab hukmdorlar almashganlar. Sherg'ozixon (1715-1728yy)ning hukumronligi davri siyosiy voqealarga boy bo'ldi. Uning hukmronligi davri o'zbek, turkman, qoraqalpoq zodagonlarining o'zboshimchalik harakatlariga qarshi kurash bilan o'tdi. Bu paytga kelib, Orol bo'yi o'zbeklari orasida ham siyosiy vaziyat keskinlashib ketgan edi. Buning asosiy sababi – Orol bo'yida yashayotgan o'zbeklarning Qo'ng'iroq, Mang'it, Xo'jayli va Qipchoq urug'iga mansub aholisining mustaqillik uchun kurashlari edi. Bu kurashlarga boshchilik qilgan, Mang'it biylaridan bo'lgan SHERALIBIY XIVA xonligiga itoat etishdan bosh tortib, Orol bo'yini mustaqil hokimlik deb e'lon qildi. Sherg'ozixon bu yerdagi harakatlarni bostirishga harakat qilgan bo'lsa-da, bu ishning butunlay uddasidan chiqarilmadi.

XVIII asrning boshlariga kelib Rossiya hukumatining Xiva xonligining ichki ishlariga aralashuvi kuchaydi. Rossiya hukumron doiralari O'rta Osiyo, jumladan Xiva xonligini ham bosib olishni rejalashtira boshlagan edilar. Rossiya hukmdori Pyotr I ning 1717 yilda Xivaga uyushtirgan Bekovich-Cherkasskiy boshchiligidagi ekspeditsiyasi ham aynan shu maqsadda tashkil etilgan edi. Ammo, Sherg'ozixonning hiyla ishlatishi natijasida 6 ming kishidan iborat bu ekspeditsiya bir kechada qirib tashlandi. Shunga qaramasdan to O'rta Osiyo bosib olinmaguncha Chor Rossiyasi hukumatining bunday harakatlari davom etdi. O'zaro ichki kurashlar, shahzodalarning o'zaro mojoralari, ko'plab yig'iladigan soliqlar xonlikdagi iqtisodiy ahvolni og'irlashtirib yubordi. Natijada 1728 yil Xivada hokimiyatga qarshi qo'zg'olon ko'tarildi. Bu yerda xonning zulmiga qarshi qullar bosh ko'targan edilar. Oqibatda Sherg'ozixon va uning yaqin mulozimlari o'ldirildi.

Sherg'ozixon o'limidan keyin taxtga o'tirgan qozoq sultoni Elbarsxon (1728-1740yy.) davrida ichki kurashlar davom etib, qo'shni hududlarga ko'plab talonchilik yurishlari uyushtirilib turishi natijasida Xiva xonligining harbiy qudrati zaiflashib bordi. Bu vaziyatdan unumli foydalangan. Eron shohi Nodirshoh 1740 yilda Xiva xonligiga hujum boshladi. Dastavval Xazorasp yonida Xiva qo'shinlari bilan eroniylar o'rtasida qattiq jang bo'ldi. Bu jangda Xiva qo'shinlari yengilib, Xazorasp qal'asiga chekindi. Eroniylar Xazorasp qal'asini uzoq muddat qamal qilib uni egallay olmagach, Xonqa qal'asiga hujum qildilar. Bu paytda vaziyat o'zgarib, Elbarsxonga madad berib turgan mang'it beklari Nodirshoh tomonga o'tib ketdilar. Oqibatda Elbarsxon yengildi va qo'lga olinib, Nodirshoh tomonidan qatl etildi.

Elbarsxonning mag'lubiyatidan so'ng qozoqlarning kichik juz qabilasi boshlig'i, rus fuqaroligini qabul qilgan Abulxayrxonni Xiva taxtiga o'tqazdilar. Abulxayrxon sulh tuzish uchun Nodirshohga noma yuborib rad javobini oldi. Oradan qisqa vaqt o'tib, Nodirshoh Xivaga ikkinchi marta yurish qildi va uni egalladi. Abulxayrxon esa qozoq dashtlarga qochib ketdi. Bu yerga Nodirshoh Mang'it beklaridan

bo'lgan Ortiqbek va Xo'rzodbeklarni noib etib tayinladi. Ammo, Orol bo'yi o'zbeklari Nodirshohga itoat etishdan bosh tortib, Abulxayrxonning o'g'li Nuralini o'zlariga xon qilib ko'tardilar. 1741 yilda Xivada eroniylarga qarshi qo'zg'olon ko'tarilib, Nodirshohning noiblari o'ldirildi, askarlari ham qirib tashlandi. Xivaga Nuralixon xon qilib o'tqazdirildi. Ammo, Nurallixonning xon sifatida siyosiy ta'siri deyarli yo'q edi.

1741 yilda Nodirshoh o'g'li Nasrullo boshchiligida yana Xivaga yurish qilib Nuralixon va uning tarafdorlarini Xivadan haydab yubordi. Taxtga esa Elbarsxonning o'g'li Abdulg'azi II xon qilib o'tqazildi. Ammo, uning hukmronligi ham uzoq cho'zilmadi. 1746 yilda Xivada Mang'it inoqlari tomonidan uyutirilgan fitnada Abdulg'azi II o'ldirildi. Shundan so'ng Nodirshohning roziligi bilan 1747 yilda qozoq sultoni Abulxayrning ukasi Taibxon (Kaipxon, 1747-1757yy.) taxtga o'tqazildi. Manbalarda Taibxonning nihoyatda zolim hukmdor bo'lganligi eslatiladi. U Xiva taxtiga o'tirgach avvalo, hokimiyatini inoqlar ta'siridan xalos qilish maqsadida Mang'it inoqlaridan bo'lgan Huzurbekni tarafdorlari bilan qatl ettirdi. Davlatdagi yirik mansablar esa qozoq beklariga bo'lib berildi. Taibxon aholiga nisbatan jabr-zulmini kuchaytirib, 1756 yilda Xiva aholisidan 40 ming tanga qo'shimcha soliq yig'ib oldi. Bu esa Xivada xalq qo'zg'oloniga sabab bo'ldi. Taibxon taxtni tashlab qozoq dashtlarga qochib ketdi. Hokimiyatni esa qisqa muddat uning ukasi Abdullaxon egalladi.

Xivadagi ichki nizolardan foydalangan Buxoro hukmdori Muhammad Rahimbiy Xivani o'z ta'siriga o'tkazish harakatini boshladi. Shu maqsadda o'z odami Temur G'ozixon (1757-1763yy.)ni Xiva taxtiga o'tqazdi. Temur G'ozixon ham Xivada yetarli darajada siyosiy barqarorlik o'rnatgan bo'lsada, uning hukmronligi davridan boshlab xonlikda o'zbeklarning qo'ng'iroq urug'idan bo'lgan inoqlarning mavqei ortib bordi. Temur G'ozixon bir necha yil hukmronlik qilib, saroy fitnasi natijasida o'ldirildi. Uning o'limidan so'ng Xiva hokimiyati qozoq sultoni Tavkaxon (1763y.) qo'lga o'tdi. Biroq, oradan ko'p o'tmasdan u ham taxtdan mahrum bo'ldi. 1763 yilda inoq Muhammad Amin amalda Xivadagi oliy darajadagi hukmdorga aylandi.

Xiva qo'ng'iroqlari sulolasining siyosiy tarixi. 1763 yildan boshlab Xivada amalda qo'ng'iroq urug'i inoqlari hokimiyat tepasiga kelgan bo'lsa-da, 1804 yilgacha Xiva xonlari hukmdor sifatida boshqa shahsni xon qilib e'lon qilganlar. Qo'ng'iroqlar sulolasi hukmdorlaridan Muhammad Amin inoq (1763-1790yy.) Xivada hokimiyatni qo'lga olgach saroydagi bir qancha lavozim va amallarga o'ziga sodiq va ishonchli odamlarni tayinladi. Yangi xon shu yo'l bilan xonlikdagi muhim siyosiy-ma'muriy, moliyaviy va harbiy hokimiyatni o'z qo'lga olib, ayrim mustaqil beklarni o'ziga itoat ettirdi.

Manbalar ma'lumotlariga ko'ra, shaharlik savdogarlar, hunarmandlar va din peshvolari yordamida o'z hokimiyatini ancha mustahkamlagan Muhammad Amin inoq 1770 yilda turkmanlar hujumini, 1782 yilda Buxoroliklar tajovuzini muvaffaqiyatli qaytardi. Uning hukmronligi davrida Xiva xonligida dehqonchilik, savdo – sotiq va hunarmandchilikni rivojlantirish maqsadida ma'lum chora – tadbirlar amalga oshirildi. Mahalliy hukmdorlarning o'zaro nizolari va

kurashlariga chek qo'yilishi natijasida xonlikdagi iqtisodiy hayot yaxshilanib bordi.

Muhammad Aminning o'g'li Avaz inoq (1790-1804 yy.) otasining ishlarini davom ettirgan bo'lsa, Avazning o'g'li Elto'zar inoq 1804 yilda Xiva taxtiga o'tirib, sohta xon Abdulg'ozi V ni haydab yubordi va o'zini rasmiy xon (1804-1806 yy.) deb e'lon qildi. Shu tariqa Xivada qo'ng'irotlar sulolasi hukumronligi rasmiy qaror topdi. Eltuzarxon xonlikdagi mustaqil hokimlarni birlashtirish siyosatini davom ettirdi. Ammo, uning hukmronligi uzoq davom etmadi. 1806 yilda Eltuzarxon buxoroliklar bilan bo'lgan jangda halok bo'ldi. Taxtga uning ukasi Muhammad Rahimxon I o'tirdi.

Muhammad Rahimxon I (1806-1825 yy.) markazlashtirish siyosatiga katta e'tibor berib, Xiva xonligini birlashtirishni nihoyasiga yetkazdi. Xiva tarixchilarining ma'lumotlariga ko'ra, Muhammad Rahimxon I xonlikdagi vaziyatni to'g'ri tushunib, shunga yarasha davlat siyosati ishlab chiqdi va ushbu siyosatni qat'iyatlik bilan amalga oshirdi. Xususan, uning bevosita tashabbusi bilan xonlikda ma'muriy – siyosiy, iqtisodiy va harbiy islohotlar o'tkazildi.

Dushmanlariga, markazdan qochuvchi kuchlarga nihoyatda beshafqat bo'lgan Muhammad Rahimxon I o'z atrofiga o'zbek, turkman, qozoq va qoraqalpoqlarning nufuzli vakillarini to'plab, ularga amallar va unvonlar berdi. Xon saroyi qoshida doimiy faoliyat ko'rsatuvchi Kengash (Devon) ta'sis etildi. Ruhoniylarga ham alohida e'tibor berilib, Shayxulislom Kengashning a'zosi va xonning eng yaqin masahatchisiga aylandi. Muhammad Rahimxon I ning musulmon ruhoniylarining halq orasidagi mavqeini hisobga olib sayidlardan bo'lgan Sayid Pirmuhammad Xo'janing qiziga uylangani ham ma'lum.

Bu xon davrida mamlakatning iqtisodiy hayoti jonlanganligi haqida ham ma'lumotlar talaygina. Uning davrida mahsus islohotlar o'tkazilib, soliqlar tarkibiga solindi. Bojxona tashkil etilib, ichki va tashqi savdodan keladigan daromadlar ko'payib bordi.

Muhammad Rahimxon I mamlakat sarhadlarini kengaytirish hamda bo'ysunmas qabilalarni itoat ettirish maqsadida qator harbiy harakatlar olib bordi. Juda qiyinchilik bilan bo'lsa-da, 1811 yilda Orol-Qo'ng'irot tobe ettirildi. 1812-1813 yillarda Sirdaryo bo'yidagi qozoq va qoraqalpoq ovullariga ketma-ket qo'shin yuborilib, ular Xiva xoniga bo'ysundirildi. Shundan so'ng xonlik hududlarini Janubiy Turkmaniston va Xuroson viloyatlari hisobiga kengaytirish harakati boshlandi. Ammo, bu masalada Xiva bilan Buxoro o'rtasida kurash boshlanib ketdi. 1817 yilgi Chorjuy qal'asi yaqinidagi birinchi to'qnashuvda Xiva qo'shinlari mag'lubiyatga uchradi. Shunga qaramasdan Muhammad Rahimxon I Buxoro hududlariga 1820, 1823, 1824 yillarda talonchilik urushlari qilib turdi.

Janubiy Turkmaniston va Xuroson viloyatlariga harbiy yurishlar Muhammadrahimxondan keyin taxtga o'tirgan o'g'li Olloqulixon (1825-1842 yy.) va nabirasi Rahimqulixon (1842-1845 yy.) davrida ham davom etdi. Olloqulixon 1842 yilda vafot etgach taxtga uning o'g'li Rahimqulixon o'tirdi. Taxtni egallagan yangi xon ham Janubiy Turkmaniston yerlariga hujum boshladi. U shuningdek, Xazoraspni qamal qildi. Ammo, mag'lubiyatga uchrab orqaga chekinishga majbur

bo'ldi. Bu orada Rahmonqulixon Chorjo'yni qamal qilib, uning atrofidagi qishloqlarni taladi. Rahimqulixon Xuroson uchun bo'lgan janglarning birida halok bo'lgach taxtga uning ukasi Muhammad Aminxon (1845-1855 yy.) o'tirdi.

Muhammad Aminxon hukmronligi davrida ham Janubiy Turkmaniston va Xurosonda tinchlik hukm surmay, xonga qarshi isyonlar davom etdi. Ayniqsa, Marv va Seraxs shaharlarida ko'tarilgan qo'zg'olonlar hokimiyatni larzaga keltirdi. Qo'zg'olonchilar Xiva xoniga bo'ysunishdan bosh tortib, xon amaldorlari va soliq yig'uvchilarni tutib qatl qildilar. Ogahiy ma'lumotlariga ko'ra, Muhammad Aminxon Marv va Seraxs uchun o'n marotaba yurish qilgan, faqatgina 1854 yilda Marv qo'zg'oloni qiyinchilik bilan bostiriladi. 1855 yil Seraxs ostonasida turkmanlar bilan Xiva lashkarlari o'rtasida bo'lgan jangda Xiva qo'shinlari mag'lubiyatga uchrab, Muhammad Aminxon, uning o'n to'rt nafar shahzodalari va saroy amaldorlari fojeali halok bo'ldilar.

1855 yil Said Abdullaxon (besh yarim oy – 1855 yil 20 mart – 27 avgust) Xiva taxtiga o'tirdi. Ammo, bir guruh saroy amaldorlari Said Abdullaxonni tan olmasdan unga qarshi fitna uyushtirib, yovmut turkmanlari bilan aloqa o'rnatdilar hamda ularni isyonga chorladilar. Yovmutlar isyon ko'tarib G'ozovot va Ilonli atroflarida qishloqlarni talay boshladilar. Said Abdullaxon Xivadagi fitnachilarni fosh qilib, uning ishtiroqchilarini qatl ettirgach, isyonchilarga qarshi kurash boshladi. Dastavval, Xiva qo'shinlari bilan bo'lgan jangda yovmutlar mag'lubiyatga uchrab dasht ichkarisiga chekingan bo'lsalar-da, avgustning oxirida yovmutlar Xiva navkarlari qarorgohiga (Ilonli yaqinida) to'satdan tunda hujum qildilar. Bu hujumda Xiva navkarlari mag'lubiyatga uchrab, Said Abdullaxon o'ldirildi.

Bu voqeadan keyin saroydagi vazir Muhammad Yoqub mehtar boshchiligidagi bir guruh amaldorlar Sayid Abdullaxonning o'n yetti yashar ukasi Qutlug' Murodni xon qilib ko'tardilar, Yoqub mehtar va Ibrohim qo'shbegi davlat boshqaruvida xonning eng yaqin kishilari edilar. Bu orada xonlikdagi siyosiy vaziyat yana keskinlashib ketdi. Qutlug' Murodxonga bo'ysunmagan turkman yovmutlari Ota Murodni, qozoq va qoraqalpoqlar Jorliq To'rani o'zlariga xon deb e'lon qildilar. Qutlug' Murodxon ularning isyonlarini qiyinchilik bilan bostirdi. Ammo, uning hukmronligi ham uzoq cho'zilmadi (to'rt yarim oy). Qutlug' Murodxon o'z ukasi Niyozbek Muhammad tomonidan hiyla ishlatilib uyushtirilgan fitna (yovmut turkmanlari yordamida) natijasida o'ldirildi.

Qutlug' Murodxon o'limidan so'ng Xiva taxtiga Sayid Muhammadxon (1856-1864 yy.) xon qilib ko'tarildi. U hokimiyatga kelgan paytda xonlikda siyosiy vaziyat keskinlashgan, iqtisodiy ahvol nihoyatda og'ir bo'lib, ko'pchilik viloyatlarda ocharchilik hukm surgan, yuqumli kasalliklar tarqalgan edi. Vaziyatni to'g'ri baholay olgan Sayid Muhammadxon yuz berayotgan isyonlarni tinch yo'l bilan hal qilish, tinchlikni qaror toptirish, iqtisodiyotni tiklash choralari ko'rdi. U avvalambor Buxoro va Rossiya bilan savdo aloqalarini yaxshiladi. Dehqonchilik, obodonlashtirish va qurilish ishlarida qator tadbirlar o'tkazildi. Ammo, xonlikdagi ichki notinchlik to'xtamadi. Xonlikda faqat o'zbek urug'larigina emas balki, yarim ko'chmanchi va chorvador aholi bo'lgan turkman, qozoq, qoraqalpoq va boshqa

xalqlar og'ir soliqlar va turli to'lov hamda majburiyatlarga tortilganligi bois xonlikning turli shahar va viloyatlarida noroziliklar, isyonlar bo'lib turdi.

Sayid Muhammadxon 1864 yil 10 sentyabrda kasallanib vafot etgach taxtga uning o'g'li Sayid Muhammadxon Rahimxon II (1864-1910 yy.) o'tirdi. Soniy va Feruz nomlari bilan ham ma'lum bo'lgan bu hukmdor Xiva xonlari orasida eng adolatparvar va ma'rifatparvar hukmdor bo'lganligi bois ham 47 yil davomida mamlakatni idora qilgan.

Uning zamondoshlari bo'lgan Ogahiy va Bayoniylar asarlarida Sayid Muhammadxon Rahimxon II (Feruz) faoliyatida adolatparvarlik va haqgo'ylik, qattiqqo'llik va talabchanlik bilan, ma'rifatparvarlik esa tashabbuskorlik bilan uyg'unlashib ketganligi haqida ma'lumotlar beradilar. Bu xon o'zining butun hukmronligi davrida el-yurt farovonligi, tinchlik-osiyishtaligi uchun kurashdi. Xonlikda dehqonchilik, sug'orish ishlari, savdo-sotiq va hunarmandchilik taraqqiy etdi. Bu davrda Xorazmda ayniqsa ilm-fan, adabiyot va san'at, me'morchilik yuksaldi. Xonning o'zi "Feruz" taxallusi bilan ijod qilib o'zbek mumtoz adabiyoti rivojiga katta hissa qo'shdi.

Zamonaviy Xorazm tarixchilari Sayid Muhammadxon Rahimxon II hukmronligini ikki bosqichga ajratadilar. Birinchi bosqich – 1864 – 1873 yillar, xon hukmronligining dastlabki o'n yilligi bo'lib, bu davrda Muhammadxon Rahimxon II davlatni mustaqil boshqarib, mamlakatda tinchlik va farovonlikni qaror toptirish, qishloq xo'jaligi, savdo-sotiq va hunarmandchilik, fan va madaniyatni yuksaltirish yo'lida ulkan ishlarni amalga oshirdi. Ikkinchi bosqich – 1873 yil avgustdan 1910 yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. 1873 yilda Xiva general Kaufman boshchiligidagi rus qo'shinlari tomonidan bosib olingach, tuzilgan sulhga binoan Xiva xonligi Rossiyaga qaram davlatga aylandi. Bu davrda Muhammadxon Rahimxon II ning faoliyati Rossiya hukumati tomonidan qat'iy cheklandi va nazorat ostiga olindi. Shunga qaramasdan xon o'zining adolatparvarlik va bunyodkorlik faoliyatini davom ettirdi.

Muhammadxon Rahimxon II vafotidan so'ng taxtga uning o'g'li Sayid Isfandiyor (1910-1918 yy.) o'tirdi. Isfandiyorxon xonlik davrini yangiliklardan boshladi. Uning farmoni bilan xonlik aholisi qadimdan to'lab kelayotgan soliqlarning bir necha turi qisqartirildi. General-mayor unvoniga ega bo'lgan Isfandiyorxon ham otasi kabi rus hukumatiga tobe edi. Uning davrida xonlikda bir qancha qo'zg'olon bo'lib o'tdi. Xon bu qo'zg'olonlarni ruslar yordamida bostirdi. 1918 yil 1 oktyabrda turkman Qurbon Muhammad Sardor (Junaidxon)ning buyrug'i bilan Isfandiyorxon o'ldirildi. Hokimiyatni Junaidxon o'z qo'liga oldi. Ammo, u Xiva taxtiga o'tira olmas edi. Shu bois ham Isfandiyorxonning ukasi Said Abdullaxon (1918-1920 yy.) nomigagina xon qilib ko'tarildi. 1920 yil 2 fevralda Xivaga kirib kelgan qizil armiya qo'shinlari Junaidxon lashkarlarini tor-mor etib, hokimiyatni sovetlarga topshirdi.

Xiva xonligining hududi, ma'muriy tuzilishi va aholisi. Xonlikning aniq chegaralari haqida ma'lumotlar saqlanmagan. Chunki xonlik paydo bo'lgan dastlabki davrlardan boshlab siyosiy vaziyat va harbiy harakatlarga qarab davlat chegaralari doimiy ravishda o'zgarib turgan. XIX asrga kelib xonlik tarkibiga

turkman, qozoq, qoraqalpoq va boshqa xalqlarning qo'shilishi natijasida davlat sarhadlari ancha kengaydi. Manbalarga ko'ra, Eltuzarxon (1804-1806 yy.) davrida xonlikning xududi uncha katta bo'lmagan, shimoliy chegarasi Orol-Qo'ng'iroq hokimligi, janubiy chegarasi esa Darg'onota bilan chegaradosh bo'lgan. XIX asr o'rtalariga oid rus manbalarida xonlikning g'arbiy chegarasi Kaspiy dengizigacha, janubda esa Marv vodiysi orqali Eronga tutashib ketganligi, shimolda esa Ural daryosigacha cho'zilganligi qayd etilgan.

Xiva xonligi ma'muriy jihatdan XVI-XVIII asrlarda viloyatlarga bo'lingan bo'lsa, XVIII asr oxiri – XIX asr boshlaridan boshlab davlatdagi asosiy ma'muriy hududlar beklik deb atalgan. Manbalarga ko'ra, bu davrda xonlikda 16ta beklik va 2ta noiblik mavjud edi. Ular Xazorasp, Gurlan, Xonqa, Kuhna Urganch, Qo'shko'prik, Pitnak, Qiyot, Shobboz (Shohabboz), Shovot, Toshhovuz, Ambarmanak, Urganch, Xo'jayli, Shumanay va Qo'ng'iroq beklilari hamda Beshariq va Qiyot-Qo'ng'iroq noibliklaridir. Ularni xon tomonidan tayinlangan beklar va noiblar boshqarganlar. Xiva shahri boshqaruvi xon va bosh vazir ixtiyorida bo'lgan. Xonlikning poytaxti turli davrlarda Vazir, Kat, Ko'hna Urganch, Xiva shaharlari bo'lgan.

Muhammadxon Rahimxon I (1806-1825 yy.) xonlikning ma'muriy boshqaruv tizimini tubdan o'zgartirdi. Bekliklarning markaziy hokimiyatga bo'ysunmasligini hisobga olib, Muhammadxon Rahimxon I xonlik hududida kentlarga ajralishni bekor qildi va manbalarga ko'ra, xonlikda avval 15ta hamda keyinroq yana 11ta hokimlik tashkil etdi. Bular quyidagilar edi: Xazorasp, Ostona, Urganch, Kat, Toshhovuz, Qo'shko'prik, Oqdarband, Gurlan, Ko'k qashqa, Qo'ng'iroq, Ko'hna Urganch, Ilonli, Taxta, Xonqa, Shobboz, Manoq, G'ozibod, Shayx, Mang'it, Xo'jayli, Shumanay, To'rchi, Oqtepa, Qorag'on, Xitoy. Hokimliklar o'z navbatida masjid-qavmlarga bo'lingan. Manbalar xonlikda jami 1537ta masjid-qavmlar bo'lganligi haqida ma'lumot beradi. Viloyat hokimlari xon tomonidan, masjid-qavmlarning qozi va oqsoqollari esa viloyat hokimlari tomonidan tayinlangan.

Shunday qilib, Xiva xonligi ma'muriy jihatdan hozirgi Xorazm viloyati, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Qozog'iston va Turkmaniston Respublikalarining bir qismini o'z ichiga olgan davlat edi.

Xiva xonligining o'troq dehqonchilik vohalarida asosan o'zbeklar yashab, ular davlatdagi aholining katta ko'pchiligini tashkil etganlar. Xonlikda shuningdek, turkmanlar, qozoqlar, qoraqalpoqlar, kam miqdorda tojiklar, yahudiylar, hindlar, eroniylar, ruslar, armanlar, nemislar ham yashaganlar. Xiva xonligidagi aholining umumiy soni haqida ma'lumotlar deyarli yo'q. Arxiv hujjatlari va rus sayyohlarining ma'lumotlari bu masalaga qisman aniqlik kiritadi. Xususan, XIX asrning birinchi choragiga oid ma'lumotlarda xonlik aholisi 300 ming, shu asrning 40-yillariga oid ma'lumotlarda 300 mingga yaqin, so'nggi choragiga oid manbalarda 700 mingga yaqin deb berilsa, arxiv manbalarini chuqur o'rgangan olim M.Yo'ldoshev XIX asr o'rtalarida xonlikda 800 mingga yaqin odam istiqomat qilganligi haqida ma'lumot beradi.

XIX asrning o'rtalariga kelib xonlikda shahar hayotining rivojlanishi natijasida shahar aholisining soni ko'payib bordi. Xiva, Xazorasp, Xonqa, Urganch, Qo'ng'iro't, Ko'hna Urganch kabi shaharlarda rus sayyohlari bergan ma'lumotlarga ko'ra, 2 mingdan 5 mingga xonadon yashagan. Xonlik poytaxti Xiva shahrida 21 mingdan ortiq aholi yashagan.

Davlat tizimi. Mansablar va unvonlar. XVII asrda Xivada muayyan bir sulola hukmdor emas edi. Chingiziylar sulolasiga mansub ba'zi shaxslar Xivaga chaqirilib xonlik taxtiga ko'tarilgan bo'lsa-da, amalda hokimiyat qo'ng'iro't sulolasidan bo'lgan inoq qo'lida bo'lgan. 1804 yildan boshlab faqat Qo'ng'iro'tlar sulolasi vakillari Xivada xon bo'lganlar.

Xiva xonligida unvon va mansablarni saroy, harbiy va diniy unvon hamda va amallarga bo'lish mumkin. Tadqiqotchilarning fikricha (Sh. Vohidov) bu tasnif sof nazariy bo'lib, aslida xonlik davrida muayyan unvon va mansablar sohalar bo'yicha berilmagan. O'sha vaqtda amaldor va unvon egasi ko'pincha xonga nisbatan shaxsiy sadoqati, qavmi yaqinligidan bir mansabdan boshqa mansabga o'tib, unvonlar sohibiga aylangan. Xonlikda eng oliy unvon xon bo'lib, u ma'muriy, siyosiy va harbiy vakolatlarga ega bo'lgan.

Xiva xonligi davlat tizimida Buxoro amirligi va Qo'qon xonligidan farqli o'laroq, xon huzurida Oliy Kengash amal qilgan. Ma'lumotlarga ko'ra, bu Oliy Kengashni Muhammad Rahimxon I "o'z hokimiyatini mustahkamlash uchun ilgari inoq va otaliqlar boshliq bo'lgan urug' oqsoqollari kengashi o'rniga ta'sis etgan edi. Bu Oliy Kengashga turli da'vo va jinoiy ishlarni ko'rish va qaror chiqarish huquqini berdi." Bu Kengashning vakolati chegaralangan bo'lib, maslahat beruvchi organga o'xshar, uning a'zolari eng yuqori mansab va unvondagi amaldorlar bo'lgan. Kengash majlisida boshqa amaldorlarga qaraganda qo'proq inoq, shayx ul-islom, devonbegi va yasuvulboshi hal etuvchi ovozga ega bo'lganlar. Kengash majlislari masalaning muhimligiga qarab, xon tomonidan chaqirilar edi. Oliy Kengash oqsoqollardan, ya'ni, ma'lum mansab va unvon egalaridan, chunonchi, naqib, shayx ul-islom, mutavvalli, mirob, qozi, farmonchi, darg'a, shig'ovul, dasturxonchi, arbob, miroxo'r kabilardan iborat edi. Shuningdek, xonning qarindosh urug'laridan bo'lgan beklar, otaliq, inoq va biylar ham bu kengashga kirganlar.

Bu tor doiradagi Kengash garchi davlat tashkiloti sifatida rasmiylashtirilmagan bo'lsa-da, uning qarori xonning qaroridek ko'rsatilsa-da, amalda yuqori qonun chiqaruvchi ma'muriy va sud hokimiyati edi. Kengash xonlikning ichki ishlariga doir hamma masalalar bo'yicha qaror qabul qilar va xonlikning boshqa davlatlar bilan bo'lgan tashqi munosabalariga doir muammolarni hal etar edi. Garchi Kengash davlatning turli-tuman ichki va tashqi ishlarini muhokama qila olsa-da, muhokama qilingan masalalar bo'yicha qaror chiqarish avvalo xonning xohish – irodasiga bog'liq bo'lgan.

Xon saroyidagi unvon va mansablar. Unvonlar orasida eng kattasi inoq edi. Odatda inoqlar eng qudratli o'zbek urug'laridan tayinlangan hamda ular xonning eng yaqin maslahatchilari bo'lgan. Inoqlar yirik amaldor, ya'ni urug' boshlig'i hisoblangan. Abulg'ozixon tantanali marosimlarda o'tirish uchun inoqlarga o'z

yonidan to'rtta joy ajratgan. Inoqlar biy, sulton, mingboshi kabi unvonlarni ham olganlar. XX asr boshlariga kelib inoqlar bek martabasiga tushib, oliy saroy amaldorlaridan ma'muriy mansab egalariga aylanadilar.

Otaliq – urug' oqsoqoli. Inoq boshliq to'pa (guruh) ga birlashgan urug' boshlig'i. Xonning eng yaqin maslahatchilaridan biri bo'lgan. Otaliq qilich va pichoq taqib yurgan.

Biy – saroy unvoni. Inoq va otaliqdan keyingi martaba. Biy qabila va urug'ning boshlig'i hisoblanib, ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi turkiy xalqlarning, jumladan o'zbeklarning urug' oqsoqollariga beriladigan unvon edi. XVII-XIX asrlarda biylar yirik o'zbek qabila va urug'lariga boshchilik qilib, faqat markaziy hokimiyatga itoat etganlar. Biy unvoni avloddan avlodga meros qilib qoldirilgan.

Amir ul-umaro – Amirlarning amiri, Xiva xonligida XIX asrning o'rtalarida ta'asis etilgan. Sayid Muhammadxon bu unvonni birinchi marta o'zining akasi Sayid Mahmud to'raga bergan edi. Muhammad Amin inoq hukmronligi davrida amir ul-umaro uning akasi Fozilbiy edi. O'shandan keyin amir ul-umaro unvoni hech kimga berilmagan.

Qo'shbegi – Xiva xonligida saroyning oliy mansablaridan biri bo'lib, moliya va soliq yig'ish ishlarini bajargan. Qo'shbegining maxsus devoni hamda unga tobe etuvchi amaldorlari bo'lgan.

Mehtar – katta, ulug' degan ma'noni beradi. Mehtar saroy xizmatkorlarining boshlig'i vazifasini bajarib, xonga yaqin kishilardan va xon urug'iga mansub a'yonlardan tayinlangan. Mehtarning ham o'z devoni bo'lib, yer solig'i “solg'ut” to'plash ham uning xizmatiga kirgan.

Beklarbegi – Qoraqalpoq va ko'chmanchi xalqlarning oqsoqollariga beriladigan faxriy unvon. Beklarbegining vazifasi ularning o'z urug'laridan yig'iladigan xarajatlarning to'g'riligini tekshirib turish va ularni to'la ravishda xazinaga topshirish ustidan nazorat qilishdan iborat bo'lgan. Bu lavozimga amaldorlar odatda xonning qarindosh-urug'laridan tayinlangan.

Bek - XIX asrda Xiva xonligining ijtimoiy-siyosiy hayotida beklar ancha katta rol o'ynaganlar. Bek – xon va davlat arboblarning qarindoshlariga, farzandlariga beriladigan faxriy unvondir.

Parvonachi – xon saroyidagi oliy vazirlardan biri. Parvonachi saroyning ichki va tashqi ishlarida ham faol qatnashishi mumkin bo'lgan. U arzu-shikoyatlarni xonning huzuriga olib kirib, javobini qaytargan. Shuningdek, parvonachi xonning formonlarini saroy a'yonlariga yetkazib turgan.

Eshikoqosi – saroy darvozalarini qo'riqlash ishlarini boshqargan. Oybolta uning mansab alomati bo'lgan. Hukmdor saroyda bo'lgan vaqtda eshikoqosi uni qo'riqlash bilan shug'ullangan. Eshikoqosi arzo'ylarning nima xususda kelganlarini surishtirib, ularni saroydagi tegishli amaldorlar tomoniga jo'natar edi. Faqat juda muhim xabarlar bilan kelgan kishilargina xon huzuriga kiritilgan.

Saroyda darvoza ortida turadigan qorovullar va maxsus darvoza qo'riqchilaridan tashqari xonni qo'riqlaydigan tunqator yoki tunotarlar, ya'ni, kechasi bilan xonni qo'riqlab chiqadigan xizmatchilar ham bo'lgan.

Mahram – ishonchli xizmatkor, sidqidildan xizmat qiluvchi saroy ichkarisidagi xodim ma'nolarini anglatadi. Mahramlar xonga yaqin kishilar hisoblangan. Davlat boshqaruvida ular bevosita xonning maslahatchilari bo'lishgan. Mahramlar xonning oromxonasiga kirish huquqiga ega bo'lganlar.

Xiva xoni saroyida yana quyidagi unvon, mansab va vazifalar mavjud bo'lgan: oftobachi, buxchabardor, soatbardor, kitobdor, mo'zabardor (xon poyabzalini beruvchi), sharbatdor, mahram boshi (yuqori lavozim hisoblangan), to'shakchi, karnaychi, surnaychi, jarchi, oshmehtar (xon va saroy oshxonasi boshlig'i), sorbon (tuyachilar), kamon xalfa (ovchi, qushchi), merganlar, sayis (ot boquvchi), ko'mirchi, kuchanchi (egar-jabduqchi), tamakisoz, loykash, kulol, xodimchi, ro'molchi, selobchi (jom ushlab turuvchi), poyaki (chilimchi), aravachi, noschi, qilichkor (qilich va shamshir yasovchi), oshpaz, tovoqchi, darakchi (otchopar), jirchi (ashulachi), yo'nuvchi (duradgor), devon (mirza), mushrif (ozuqa yig'uvchi), bojbon (zakotchi) va boshq. Ularning barchasi saroy xazinasidan maosh olganliklari haqida ma'lumotlar bor. Saroydagi umumiy tartibni arbob nazorat qilgan.

Xonlikdagi harbiy unvonlar va mansablar. Davlatdagi eng oliy harbiy amaldor xonning o'zi edi. Ko'p hollarda shaxsan xon boshchiligida, ayrim hollarda taniqli sarkardalar boshchiligida boshqa hududarga yurishlar uyushtirilgan. Eng yuqori harbiy-ma'muriy lavozim amir ul-umaro edi. Undan keyingi rasmiy ravishda yuqori sarkarda yasovulboshilik mansabi edi. Xonlikda ular ikki kishi bo'lib, biri yovmud turkmanlariga, ikkinchisi esa chovdirlarga qo'mondonlik qilar edi. Xon huzuridagi rasmiy qabul marosimlarida yasovulboshilarning doimiy o'rinlari bo'lmas edi. Lekin ular xon huzurida bo'ladigan tor kengashda mehtar, qo'shbegi va devonbegi bilan bir qatorda qatnashar edilar. Yasovulboshiga yasovullar, mirshablar, shotirlar, eshikoqolari itoat etganlar.

Yasovulboshidan keyingi harbiy unvon mingboshi edi. Harbiy yurishlar paytida mingboshilarga katta ma'suliyat yuklangan. Ya'ni, ular qo'shinni aytilgan yerga to'plashi, ularning tayyorgarlik darajasini nazorat qilishi, jang paytida qo'shinning ma'lum guruhiga yo'l boshchilik qilishi lozim bo'lgan. Shuning uchun ham arxiv hujjatlariga ko'ra, mingboshilar yaxshi in'omlar olganlar.

Xiva xonligida harbiy istehkomlar-qal'alar alohida ahamiyatga ega bo'lib, ular ma'muriy-mudofaviy vazifani bajargan. Bunday qal'alar kutvol (qal'abon) qo'lida edi.

Xiva qo'shinlarida sarkardalar muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Sarkardalar bir necha yuzdan bir necha minggacha bo'lgan navkarga boshchilik qilganlar. Yurishlar paytida sarkarda boshchiligida tug' (bayroq) qo'tarib borilgan. Bayroq ko'tarib boruvchilarga tug'begi boshchilik qilgan. Qo'shinda yuzboshi, panjshohboshi (ellikboshi), dahboshi (o'n boshi), qorovul, mahram, navkar kabi vazifalar bo'lgan.

Navkarlar soliqlar va turli majburiyatlardan ozod qilinganliklari bois katta yer egalarini qattiq himoya qilganlar. Xiva qo'shinida dehqonlardan olinadigan navkarlardan tashqari, turkmanlar, qoraqalpoqlar, qozoqlar va boshqa ko'chmanchi

xalqlar askarlari ham bo'lib, ular xonga majburiy ravishda ma'lum miqdorda askarlar berganlar.

Xonlikdagi diniy hamda qozixona unvonlari. Xivada davlatni boshqarish bo'yicha islom dini mafkuraviy asosni tashkil etgan. Qonunlar shariat tartib va yo'riqlari asosida amal qilgan. Shayx ul-islom – xonlikdagi eng yuqori martabali kishi edi. U diniy marosimlarning aniq bajarilishi ustidan nazorat qilgan. Marosimlar paytida shayx ul-islom xonning o'ng tomonida o'tirish huquqiga ega bo'lgan.

Qozi ul-quzot (qozi kalon) – musulmon huquqi va qonunlar bajarilishini shariat asosida nazorat qilgan. Qozi kalon poytaxtda o'z devoni va mahkamasiga ega bo'lgan. Viloyat markazlarida ham viloyat qozisi bo'lgan. Ular mahkamalarining nomi Dor ul-qazo deb atalgan. Lashkarlardagi qonun-qoidalar ketidan qozii askar (askar qozisi) nazorat qilib, sha'riy masalalarni hal etib turgan. Mufti – qozilarning huquqshunoslari hisoblangan. Ular biror ish ko'rilayotgan paytda ishtirok etishlari, hukmona tuzishlari va hukmlarning to'g'riligini tasdiqlash uchun hujjatlarga muhrilarini bosishlari lozim edi. Xivada bosh mufti yettita bo'lib, barcha muftilarning xon yonida o'rni bor edi. Lashkarda o'zining mufti lashkari xizmat qilgan.

A'lam – muftilarning boshlig'i hisoblangan. Uning vazifasi fatvolarda keltiriladigan shariat rivoyatlarini tekshirishdan iborat bo'lib, ayrim rivoyatlarning asl nusxasiga mosligini aniqlagach, a'lam unga o'z muhrini bosgan.

Raislar – shariat tartib-qoidalari, diniy marosimlar – ro'za, besh vaqt namoz, tahorat, xayri-ehson ishlarining aniq bajarilishi ustidan nazorat qilgan. Ota-onalar bolalarini o'z vaqtida maktabga yuborishi, bozorlarda sotuvchilar xaridorlarni aldamasligi tarozilarni tekshirib turish ham raisning vazifasi bo'lgan. Har bir shahar va katta qishloqning o'z raisi bo'lib, qozi kalon taqdimiga muvofiq xon tomonidan tayinlangan.

Mutavalli – diniy muassasalarda xayr-ehson mablag'lari va xo'jalik ishlari bilan shug'ullanuvchi xo'jalik noziri. Mutavallining vazifasi vaqf mulki, undan foydalanish va keladigan daromadni nazorat qilish, uni taqsimlash, ijaraga berish, oxun va mudarrislariga maosh to'lash kabilardan iborat edi.

Mudarris – madrasa o'qituvchisi, muayyan ilohiyot fanidan dars bergan. Oxun-oxund – va'zxon, notiq, din targ'ibotchisi. Mudarris va oxunlar o'zlari ta'lim bergan madrasaning vaqfidan maosh olib turganlar. Shuningdek, madrasa ularga hujra ham bergan.

Xiva xonligining davlat tuzilishi o'zining mukammalligi jihatidan o'z davrining ba'zi bir G'arbiy Yevropa davlatlari tuzilishi darajasida bo'lmasa-da, biroq ma'lum idora qilish tizimi mavjud bo'lib, yetarli darajada tartibli edi. Shunga binoan, yuqorida eslatganimizdek, davlat mansablari saroy-ma'muriy, diniy va harbiy lavozimlarga bo'linar edi. Bu vazifalarni bajaruvchilarga davlat xazinasidan tegishli maosh va mukofotlar berilgan. Sanab o'tilgan turli-tuman amaldorlar va xizmatkorlarning mavjudligi Xiva xonligida juda katta boshqaruv apparati bo'lganligi, mukammal boshqaruv siyosati yuritilganligini tasdiqlaydi.

Yer egaligi. Dehqonchilik va chorvachilik. Butun O'rta Osiyo hududida bo'lgani kabi Xiva xonligida ham yer egaligining quyidagi shakllari hukmronlik qilgan: davlatga qarashli yerlar yoki podsholik yerlari; xususiy shaxslarga qarashli yerlar; diniy muassasalarga qarashli yerlar, yoki vaqf yerlari.

Podsholik yerlari bevosita davlatga, xonga tegishli bo'lib, avloddan avlodga meros bo'lib o'tgan. Davlat yerlariga doimiy sug'oriladigan ekinbop yerlardan tashqari tashlandiq yerlar, qumlik, adirlar va yaylovlar, ko'l va to'qayzorlar ham kirgan. Davlat yerlari bosib olingan hududlar, xonga qarshi mulkdorlarning musodara qilingan yerlari, yangi yerlarning o'zlashtirilishi hisobiga ham kengayib borgan. Davlat yerlari xon tomonidan mulkdorlarga va ijarachi dehqonlarga, bevatan (ersizlar)larga foydalanish uchun bo'lib berilgan.

Bunday yerlardan davlatga olingan hosilning 40-50 foizigacha mahsulot yoki pul ko'rinishida soliq undirilgan. Davlat yerlari xonlik xazinasining asosiy manbai hisoblangan. Xon o'ziga xolis xizmat qilgan amaldorlarga, yaqin qarindoshlariga, sodiq xizmat qilgan navkarlarga va dindorlarga davlat yerlaridan in'om qilib bergan. Bunday yerlar soliqlardan ozod etilgan.

Xususiy (mulk) yerlar xonning shaxsan o'ziga, uning yaqin qarindoshlariga, yirik boylarga, saroy amaldorlariga, harbiylarga va boshqa zodagonlarga tegishli yerlar bo'lgan. Xonlikning suvga yaqin bo'lgan o'troq markaziy tumanlaridagi unumdor va serhosil yerlarning asosiy qismi mulkdorlar qo'lida edi. XIX asrning birinchi yarmiga oid ma'lumotlarga ko'ra, mulk egalari tegishli yerlar xonlikdagi barcha sug'oriladigan yerlarning yarmidan ko'prog'ini tashkil etgan. Manbalarning ma'lumot berishicha, ayrim mulkdorlar ixtiyorida ikki-uch ming tanobdan o'nlab ming tanobgacha yer bo'lgan. Misol uchun, Pitnak, Xazorasi va Sho'roxon shaharlari hamda ularga tutash bo'lgan qishloqlar amir ul-umaroga tegishli bo'lgan. Muhammadaminxon o'g'li Abdulla to'raga 20 ming tanobdan ortiq yerni in'om qilgan va hokazo.

Vaqf yerlariga diniy muassasalarga, masjid, madrasa, qabriston, xonaqolarga qarashli yer-mulklar kirgan. Bu mulklar diniy muassasalarga xon, amaldorlar va ayrim shaxslar tomonidan vaqf qilib berilgan. Bunday yerlardan kelgan daromad diniy muassasalar ehtiyoji uchun sarf etilgan. Ma'lumotlarga ko'ra, XIX asr o'rtalarida xonlikdagi vaqf mulkining umumiy hajmi 170-175 ming tanobni tashkil etgan.

Xiva xonligidagi kam yerli va umuman yersiz, ot-ulovsiz dehqonlar ko'pchilikni tashkil etgan bo'lib, ular davlat, mulk hamda vaqf yerlarida ijaraga ishlaganlar. Ijaradorlar ijaraga olgan yer miqdoriga qarab davlatga soliq to'laganlar. Ular kimning yerida xizmat qilishlariga qarab bevatan, koranda va vaqfkor degan qatlamlarga bo'lingan. Davlat yerlarini ijaraga olgan yersiz va kamquvvat dehqonlar bevatanlar, mulk yerlaridagi ijarakorlar koranda, vaqf yerlari ijarakorlari esa vaqfkor deb atalgan.

Dehqonchilik va chorvachilik Xiva xonligi iqtisodiy hayotining asoslaridan hisoblangan. Dehqonchilikda Amudaryo quyi oqimidan olingan ko'plab kanallar va ariqlar muhim o'rin egallagan. Ta'kidlash lozimki, Xiva xonligida suv

manbalarining yetarli bo'lishiga qaramasdan, dehqonchilik taraqqiyoti qo'shni Buxoro xonligidagidek yuksak darajada rivoj topmagan edi.

Xonlikda donli ekinlardan bug'doy yetishtirish nisbatan keng rivojlangan bo'lib, bug'doy Pitnakdan Shohabbozgacha bo'lgan hududlarda ayniqsa ko'p eqilgan. Sug'oriladigan yerlarga bug'doyning saranchi navi ko'p yetishtirilgan. Bug'doy yig'ib olingan dalalarga qovun, tarvuz, mosh, jo'xori kabi ekinlar ekilgan. Xonlikda ko'plab sholi ekinzorlari mavjud bo'lgan.

Paxta yetishtirish asosan Gurlan, Yangi Urganch, Xiva, Xonqa, Shohabbozda rivojlangan. Paxta chigitidan yog' olinib, tolasi mahalliy hunarmandlar ehtiyoji va tashqi bozorga chiqarilgan. Suv ko'p talab qilmaydigan (Hazorasp, Qo'ng'iroq, Toshhovuz, Ilonli, G'azovat, Mang'it va Gurlan) kunjut, no'xat, mosh, arpa va boshqa ekinlar ekilgan. Sabzovot – poliz ekinlari ko'plab yetishtirilgan. Xorazm qovunlari qo'shni hududlarda ham mashhur bo'lgan. Bog'dorchilik ham ancha taraqqiy etgan. Ammo, ipakchilik kam miqdorda rivojlangan.

Xonlikning o'troq dehqonchilik tumanlarida chorvachilik yaxshi rivoj topmagan. Vohalarida yirik hayvonlar dehqonchilikda (er haydash, hosilni yanchish, suv chiqarish va boshq.) foydalanish, go'sht va sut mahsuloti uchungina boqilgan. Xonlik aholising go'shtga bo'lgan talabini ko'chmanchi turkman va qozoq qabilalari qondirganlar. Ko'chmanchilar qo'y, yilqi, tuya yetishtirib aholining go'sht, sut, teri, jun bilan to'la ta'minlab turgan.

Soliq siyosati. Xiva xonligida qo'shni davlatlarda bo'lgani kabi xiroj, zakot, boj, jiz'ya kabi soliqlar mavjud bo'lgan. Muhammad Rahimxon I amalga oshirgan iqtisodiy islohot tufayli xonlikdagi soliq siyosatiga o'zgartirishlar kiritiladi. Xususan, ilgari mahsulot ko'rinishida yig'ib olinadigan xiroj o'rniga pul solig'i solg'it (solg'ut) joriy etildi. Bunga ko'ra, 10 tanobdan ortiq yeri bo'lganlar yiliga 3 tillo (54 tanga), 5-10 tanob yeri bo'lganlar 2 tillo (36 tanga), 5 tanobgacha yeri bo'lgan dehqonlar 1 tillo (18 tanga) miqdorda soliq to'laganlar. 15 tanobgacha yerni ijaraga olgan ijarakorlar yiliga davlat xazinasiga 34 tanga, 10 tanobgacha yerni ijaraga olganlar 22.6 tanga, 5 tanobgacha yerni ijaraga olganlar 11.3 tanga miqdorda soliq to'laganlar. Ijarakor dehqonlar davlat xazinasiga soliq to'lashdan tashqari, ijaraga yer bergan xo'jayinga pul yoki mahsulot bilan haq to'lashi yoxud ishlab berishi lozim bo'lgan.

Xonlikdagi yarim o'troq va chorvador aholi ham davlat xazinasiga belgilangan miqdorda xiroj va zakot to'laganlar. XIX asr boshlaridan boshlab ulardagi xiroj solig'i soliq kesma deb atala boshlagan. Bunga ko'ra, qoraqalpoqlar va qo'ng'iroqlar ekin maydoni va hosil miqdoridan qat'iy nazar davlat xazinasiga har yili 24.5 ming kichik tillo miqdorida soliq to'lab turganlar. Qoraqalpoqlar va qozoqlardagi yersiz va ot-ulovsiz dehqonlar, xon, uning qarindoshlari va saroy amaldorlarining shaxsiy yerlarida ijarakor bo'lsalar hosilning har 4 yoki 5 botmoni hisobidan ikki botmon miqdorida davlat xazinasiga soliq to'laganlar.

Chorvador aholi xon xazinasiga zakot solig'i to'lagan. XIX asr boshlariga qadar bu soliq natura ko'rinishida, 40 bosh chorva hisobidan bir bosh undirilgan bo'lsa, keyingi davrlarda zakotni undirishga o'tilgan. Endilikda chorvadorlar yirik

chorva uchun 40 bosh chorvadan 5 tillo, mayda chorvaning har 40 boshiga 10 abbos (10 abbos – 25 kumush tanga) miqdorida soliq to'laganlar.

Yuqoridagilardan tashqari xonlikning barcha o'troq, yarim o'troq va ko'chmanchi aholisi qazuv, begor, qochuv, otlanuv, boj puli, miltiq solig'i, ulov tutuv, qo'nalg'a, chopar puli, tarozi haqi, mirobona, darvozabon, mir tuman haqi, afanak puli kabi qo'shimcha to'lov hamda majburiyatlarni ham bajarganlar. Ular orasida eng og'iri qazuv, qochuv va begor bo'lib, bu davlat qurilishi, ariqlarni va daryodagi dambalarni ta'mirlash, qal'a, saroy, shahar devorlari, yo'l va ko'priklar qurilishi hamda ta'mirlanishi uchun har yili 12 kun bepul ishlab berish majburiyati bo'lgan.

Hunarmandchilik va savdo-sotiq. Shaharlar. Xorazm hunarmandchiligi ixtisoslashgan bo'lishiga qaramay, yarim ko'chmanchi xo'jaliklarda uy hunarmandchiligi ustunlik qilgan. Hunarmandchilikning asosiy sohalaridan biri to'qimachilik edi. Ko'chmanchi aholining turli matolarga bo'lgan talabi va qisman tashqi bozor uchun mahsulot yetkazib beruvchi to'qimachilik sanoati rivojini taqozo etgan. Xonlikda ipak, yarim ipak va paxta matolar ishlab chiqarilgan. Matolar asosan qo'lda tayyorlangan.

Undan tashqari xonlikda kulolchilik, misgarlik, degrezlik, temirchilik duradgorlik kabi an'anaviy hunarmandchilik turlari ham rivojlangan. Manbalar shahar va qishloqlarda yer haydaydigan moslama tayyorlovchilar (pazachi), ot abzali tayyorlovchilar (kuchanchi), misgarlar, zargarlar, pichoqchilar, qinchilar, bo'yoqchilar, telpakdo'zlar, qulfgarlar, juvozhilar, shamchilar, sovunchilar, novvoylar, oshpazlar kabilar maxsus kasb-hunarga ixtisoslashganliklari haqida ma'lumotlar beradi.

Xivada gilam to'qish o'zining qadimiy ahamiyatini xonlik davrida ham saqlab qoldi. Ilgarigidek, gilam to'qish bilan turkmanlar ham shug'ullanganlar. Xiva gilamlari ichki va tashqi bozorda mashhur bo'lgan. Umuman olganda, mahalliy hunarmandlarning mahsulotlari ichki va tashqi bozor uchun ishlab chiqarilgan.

XVI asrning oxiriga kelib Amudaryo asosiy o'zaning o'zgarishi Xorazmning tashqi savdo aloqalariga ham ta'sir etdi. Xorazmning ilgarigi savdo markazlari o'z ahamiyatini yo'qota borib, Rossiya bilan savdo aloqalarida Volganing qo'yi oqimlari orqali o'tgan yo'llar katta ahamiyat kasb eta boshladi. Astraxanda xivalik savdogarlarga imtiyozlar berilgan bo'lib, ular rus savdo yarmarkalarida ishtirok etib turganlar. XVIII asrning o'rtalaridan boshlab, Orenburg shahriga asos solingach Xiva savdogarlari Uralbo'yi orqali savdo-sotiqni yanada jonlantirdilar. Xivadan Rossiyaga paxta matolar, mevalar, qimmatbaho toshlar, qog'oz mahsulotlari, parcha va buyum shaklidagi ipak va yarim ipak matolar, gilamlar, tuya junidan matolar, qisman qorako'l, guruch, sayg'oq (kiyik) shohi, kashmir matosi kabi mahsulotlar olib borilgan. Rossiyadan esa Xivaga oltin va kumush tangalar, mis, cho'yan, temir va boshqa metallar, paxta, ipak va yung matolar, bo'yoqlar, shakar, choy, billur idishlar, oshlangan teri kabi mahsulotlar keltirilgan. Xiva xonligi savdogarlari qo'shni Buxoro va Qo'qon xonliklari bilan, shuningdek, Xitoy, Eron, Afg'oniston, Hindiston bilan ham savdo aloqalari olib borganlar. Bu

davlatlarga Rossiyadan keltirilgan mahsulotlar bilan birga mahalliy mahsulotlar (zargarlik buyumlari, gilamlar, otlar) ham olib borilgan. Chet davlatlardan asosan turli matolar, metall, ziravorlar, bo'yoqlar, fil suyagi, shakar (qand) kabi mahsulotlar keltirilgan.

Xiva xonligining Yangi Urganch, Kichik Vazir, Qiyot, Xonqa, Tirsak, Gurlan, Xazorasp, Qo'ng'iroq, Shohabboz kabi shaharlari hunarmandchilik va savdo-sotiq markazlari edi. Manbalarining ma'lumotlariga ko'ra, XIX asrning birinchi yarmida Yangi Urganch himoya devorlari bilan o'rab olingan savdo markazi bo'lib, unda bir yarim mingta xonadon bo'lgan. Urganchilik savdogarlarni nafaqat Buxoro, Qo'qon va Turkiston bozorlarida, balki Astraxan, Orenburg, Nijniy Novgorod, Moskva, Qashg'ar, Mashhad, Qobul bozorlarida ham ko'plab uchratish mumkin bo'lgan. Urganch bozorlari asosan ichki savdo mahsulotlariga mo'ljallangan bo'lsa-da, tashqi savdo uchun mahsulotlar yirik savdogarlarning uylaridagi ustaxonalarda tayyorlangan. Shaharda 300 ga yaqin savdo do'konlari bo'lgan.

XVII- XVIII asrlarda Qiyot shahri saroylari, machit va madrasalari bilan shuhrat qozongan bo'lib, XIX asrning birinchi yarmidan o'z ahamiyatini yo'qota boshlaydi va 50-60 xonadondan iborat qal'aga aylanadi. Bu yerda 30 ga yaqin do'konlar bo'lib, seshanba va shanba kunlari bozor bo'lgan.

Juvarxas kanalining Amudaryodan suv oladigan joyida joylashgan Xazorasp shahri barcha qo'layliklarga ega edi. Shaharda sakkizta machit va shuncha madrasa bo'lib, 450-500 ta xonadon istiqomat qilgan hamda 400 ga yaqin savdo do'konlari mavjud bo'lgan. Hunarmandchilik mahsulotlari asosan do'konlarda va qisman uylarda tayyorlangan. Hazoraspda katta bozor dushanba va juma kunlari bo'lgan. Xonlikdagi yirik savdo-hunarmandchilik markazlaridan biri Gurlan edi. Manbalarga ko'ra, XIX asrning o'rtalarida shaharda, atrof hududlar bilan qo'shib hisoblaganda uch mingtagacha xonadon istiqomat qilgan. Shaharda ko'plab machit va madrasalar, bog'lar tutzorlar bo'lib, dalalardagi sholi, paxta va bug'doydan yaxshi hosil olingan.

Ma'lmuki, XVII asrning boshlariga kelib Xiva butun xonlikning poytaxtiga aylangan edi. Arabmuhammadxon davrida Xivada yirik madrasa bunyod etilgan bo'lsa, Abulg'ozixon davridan boshlab shaharning siyosiy – ma'muriy va iqtisodiy mavqei yanada ko'tarildi. Poytaxt shahar sifatida shaharning mavqeini mustahkamlash maqsadida XIX asrning oxirlariga qadar Xivada ko'plab machit va madrasalar, bozorlar va karvonsaroylar, saroy va minoralar, hammomlar bunyod etildi. Manbalarga ko'ra, Xiva bozorlari haftaning deyarli barcha kunlari ishlab, raislar tomonidan boshqarilgan. Rus sayyohlari Xiva bozorlarini gavjumligi va mahsulotlarga boyligi, ajnabiy savdogarlarning ko'pligi bilan Buxoro va Qo'qon bozorlaridan qolishmasligi haqida ma'lumotlar qoldirganlar.

Madaniy hayot. Me'morchilik. Xiva xonligining siyosiy va iqtisodiy hayotida bo'lib o'tgan voqealar madaniy hayotga ta'sir etmasdan qolmadi. Shunga qaramasdan xonlikdagi madaniyat o'ziga xos yo'nalishlarda davom etdi. Madaniy hayot ravnaqi ta'lim-tarbiya, adabiyot, tarixnavislik, me'morchilik va amaliy san'at kabilarda kuzatiladi.

Butun O'rta Osiyoda bo'lgani kabi, Xiva xonligida ham asosiy ilm o'chog'lari boshlang'ich maktablar va madrasalar edi. Boshlang'ich maktab, ya'ni, quyi ta'limda o'qish-yozishni o'rganib, xat-savod chiqargan o'smirlar poytaxt Xivadagi hamda Buxorodagi madrasalarda o'qib ta'lim olganlar. Manbalarga ko'ra, XIX asrda Xiva xonligida 1500 ga yaqin boshlang'ich maktab va 130 ta madrasa bo'lgan. Faqat Xivaning o'zida 22 ta madrasa bo'lib, ular ichida Muhammad Rahimxon, Sherg'ozixon, Rahmonberdiy, Olloqulixon, Xoja Mahram, Fozilbek, Davlat Qorako'z, Bekniyoz devonbegi madrasalari alohida nufuzga ega edi.

Xorazm adabiy muhitida ilg'or g'oyalarni targ'ib etgan shoirlardan biri Nurmuhammad G'arib Andalib (1710-1770 yy.) edi. Klassik poeziyaning turli janrlarida ijod qilgan Andalibning "Said Vaqqos", "Zaynul arab", "Yusuf va Zulayho", "Layli va Majnun" kabi dostonlari mashhurdir.

Xivada ijod etgan shoirlar ichida Muhammad Rizo Ogahiy (1809-1874 yy.) alohida o'ringa ega. Tarixchi, tarjimon va shoir bo'lgan Ogahiyning 1832 yilda tuzilgan "Ta'vizul oshiqon" ("Oshiqlar tumori") devonidagi g'azallari ayniqsa mashhurdir. Bu davrda shuningdek, Pahlavon Ravnaq, Muhammad Niyoz Nishotiy, Muhammad Xokisor, Tabibiy, Munis, Komil Xorazmiy, Komdon, Murodiy kabi shoirlarning ijodi rivoj topdi. XVII- XVIII asrlarda "Go'r o'g'li" majmuasi dostonlari rivojlantirildi, "Tohir va Zuhra", "Oshiq G'arib va Shohsanam", "Sayyod va Hamro", "Sanobar", "Yusufbek va Ahmadbek", "Bahrom va Dilorom" kabi dostonlarning folklor va xalq og'zaki ijodidagi ko'rinishlari taraqqiy etdi.

Bu davrda tarixnavislikdagi ilgarigi an'analar saqlanib qoldi. Tarixiy asarlar orasida Abulg'ozining "Shajarai turk" va "Shajarai tarokima" ("Turkmanlar shajarasi") o'zbek tilida bitilgan muhim tarixiy asarlar hisoblanadi. Tarixnavislik an'analarini keyinchalik Munis, Ogahiy, Muhammad Yusuf Bayoniy kabi tarixnavislar davom ettirdilar. XIX asr boshlarida Muhammad Rahimxonning buyrug'i bilan Shermuhammad Munis (1778-1829 yy.) "Firdavs ul-iqbol" ("Baxt saodat jannati") asarini yaratdi. Xiva xonligining XVIII- XIX asrlar tarixi haqida qimmatli ma'lumotlar beruvchi bu asarni keyinroq Olloqulixon topshirig'i bilan Munisning jiyani Ogahiy davom ettirdi va 1872 yilgacha bo'lgan voqealar bilan boyitdi. Shuningdek, Xiva xonligi tarixiga bag'ishlangan asarlar orasida Bayoniy (1859-1923 yy.) ning "Shajarai Xorazmshohiy" asari ham qimmatli hisoblanadi.

Xorazm O'rta Osiyoda o'ziga xos uslublarga boy bo'lgan me'morchilik maktabiga ega voha hisoblanadi. Bu hududda paydo bo'lgan me'moriy inshootlar nafis bezaklari, jimjimador naqshlari bilan Xorazm me'morchilik maktabining o'ziga hosligini ko'rsatib turadi. XVIII- XIX asrlarda Xiva xonligida ko'plab inshootlar bunyod etildi. Ayniqsa xonlikning poytaxtlari Urganch va Xiva shaharlarida ko'plab saroylar, masjid va madrasalar, xonaqolar, karvonsaroylar, yopiq bozorlar qurilgan. Xivadagi me'moriy yodgorliklar asosan Ichan (ichki) qal'ada bunyod etilgan. Xonning yozgi qarorgohi bo'lgan Dishan (tashqi) qal'a ham nodir me'morchilik namunasi hisoblanadi. Xonlikdagi boshqa shaharlar – Yangi Urganch, Hazorasp, Toshhovuz, Yangi Vazir, Shohabboz, Gurlan, Xo'jayli,

Qo'ng'iro't kabilar mudofaa devorlari bilan o'rab olinib, ularda ham ko'plab me'moriy inshootlar bunyod etilgan. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, XVI – XX asrning boshlarida mavjud bo'lgan Xiva xonligi – O'zbekiston davlatchiligi va boshqaruvi tarixida, iqtisodiy va madaniy hayotda o'z o'rniga ega bo'lib, jamiyat taraqqiyotining mintaqa hududlaridagi o'ziga xos tomonlari o'rganishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan davlat hisoblanadi. Uning tarixi O'zbekiston tarixining ajralmas qismidi

Xiva xonlari

1. Eron shohining noiblari – 1510-1512 yy.
2. Elbarsxon – 1512-1537 yy.
3. Avanishxon – 1537 y (bir necha oy).
4. Shayboniy Ubaydullaxon – 1537-1538 yy. (bir necha oy).
5. Hojimxon (Hoji Muhammadxon) – 1558-1593 yy.
6. Shayboniy Abdullaxon II – 1593-1598 yy.
7. Hojimxon – 1598-1602 yy.
8. Arab Muhammadxon – 1602-1623 yy.
9. Isfandiyorxon – 1623-1643 yy.
10. Abulg'ozixon – 1643-1663 yy.
11. Anushaxon – 1663-1687 yy.
12. Arangxon (Erang, Ernak) – 1688-1690 yy.
13. Shohniyozxon – 1690-1707 yy.
14. Arab Muhammad – 1707-1715 yy.
15. Sherg'ozixon – 1715-1728 yy.
16. Elbarsxon – 1728-1740 yy.
17. Nodirshoh (Eron shohi) – 1740 y.
18. Abulg'ozixon II – 1741-1747 yy.
19. Taibxon (Kaipxon) – 1747-1757 yy.
20. Temur G'ozixon – 1757-1763 yy.
21. Tavkaxon – 1763 y. (bir necha oy)

Xiva qo'ng'iro'tlari sulolasi

22. Muhammad Amin inoq – 1763-1790 yy.
23. Avaz inoq – 1790-1804 yy.
24. Elto'zarxon – 1804-1806 yy.
25. Muhammad Rahimxon I – 1806-1825 yy.
26. Olloqulixon – 1825-1842 yy.
27. Rahimqulixon – 1842-1845 yy.
28. Muhammad Aminxon – 1845-1855 yy.
29. Abdullaxon – 1855 y. (besh yarim oy – 20 mart-27 avgust)
30. Qutlug' Murodxon – 1855 y. (to'rt yarim oy).
31. Sayid Muhammadxon – 1856 -1864 yy.
32. Muhammad Rahimxon II (Fero'z) – 1864-1910 yy.
33. Sayid Isfandiyorxon – 1910-1918 yy.
34. Sayid Abdullaxon – 1918-1920 yy. (amalda Junaidxon)

Xiva xonligidagi oliy darajali unvonlar va mansablar.

6. SO'NGGI O'RTA ASRLARDA QORAQALPOQLAR (SIYOSIY, IJTIMOIIY-IQTISODIY VA MADANIY HAYOT)

Tadqiqotchilar miloddan avvalgi VI asrga oid Bexistun yozuvlarida eslatilgan saka tigraxaudalarni (cho'qqi qalpoqli saklar) hozirgi Qoraqalpog'iston hududida yashagan qabilalar deb hisoblaydilar. Manbalarga ko'ra, milodning VI-VIII asrlarida Orol dengizi atroflarida bijanak va o'g'o'z etnik guruhlarini shakllanadi. Tadqiqotlarga ko'ra, bijanak qabilalari qoraqalpoqlarning ajdodi hisoblanadi. Qoraqalpoq xalqi shakllana boshlagan VIII-X asrlarda Orol atrofi Kerder viloyati deb yuritilgan. Mug'ul bosqini natijasida Amudaryo to'g'oni bo'zib tashlangach, Kerder viloyati suvsiz qoladi va bu yerdagi qoraqalpoqlarning bir qismi Volga va Ural daryolari bo'ylariga, Sirdaryoning yuqori oqimlariga ko'chib ketadilar.

O'rta asrlarga (X-XII) oid rus manbalarida qoraqalpoqlar "черные кlobuki", mahalliy manbalarda esa "qora bo'rkli" nomi bilan tilga olinadi. "Qoraqalpoq" etnonimining qachon paydo bo'lganligi noma'lum. Har holda 1598 yil Abdullaxon II tomonidan Sig'noqdagi muqaddas Ziyoviddin maqbarasiga berilgan yorliqda qoraqalpoqlar shu nom bilan tilga olingan. Keyingi davr manbalariga ko'ra, XVI asrda qoraqalpoqlarning ayrim guruhlarini Volga, Ural, Emba daryolari oralig'ida, shuningdek, Buxoro xonligi hududlariga o'rnashadilar. XVII asrdan boshlab to XVIII asr o'rtalariga qadar qoraqalpoqlar Sirdaryoning o'rta va quyi oqimi bo'ylab joylashib, kichik juz qozoqlari bilan qo'shnichilikda yashaydilar. Bu davrda ular ham iqtisodiy va siyosiy jihatdan qozoq xonlariga tobe bo'lganlar. Ularning boshqaruvi qozoq sultonlari qo'lida bo'lgan.

Qozoq hukmdori Tavkaxon (1680-1718 yy.) hukmronligi davrida qoraqalpoqlarni uning o'g'illaridan biri boshqargan. 1694 yildan boshlab Tavkaxonning o'g'li Taburchak sulton qoraqalpoqlarga bosh bo'lgan bo'lsa, 1709 yildan Taburchakning o'g'li Kaip sulton ularga boshchilik qilgan. 1722 yildan boshlab qoraqalpoqlar xoni Eshmuhammadxon bo'ladi. Keyinroq esa, XVIII asrning 30-40-yillarida qoraqalpoqlar Kichik juz xoni Abulxayr tasarrufiga o'tadilar.

Qoraqalpoqlar qozoq xonlariga har yili ko'p miqdorda g'alla, 2000 tagacha otliq sarbozlar berib turishlari, qozoqlarning rus chegaralari, Buxoro va Xivaga harbiy yurishlarida ishtirok etishlari lozim bo'lgan. Shuningdek, ular o'z hududlaridan o'tgan karvonlardan qozoq sultonlari uchun boj olganlar.

XVIII asrning birinchi choragiga kelib savdo-sotiqning rivojlanishi natijasida qoraqalpoqlarning Buxoro va Xiva bilan aloqalari kuchayib, boshqirdlar, ular orqali esa Rossiya bilan o'zaro aloqalar yo'lga qo'yiladi. 1721 yilga oid manbada "qoraqalpoqlar Boshqirdiston (Bashkiriya)ga ko'plab keladilar..., shuningdek, boshqirdlar..., qoraqalpoqlarga do'stlari bilan keladilar va har yili bir oy yoki uch haftadan bir-birlarinikida yashaydilar" deya ma'lumot beriladi. Shuningdek, bu davrda turli hududlarda yashayotgan qoraqalpoqlar orasida birlashishga intilish harakati boshlanib, Sirdaryo qoraqalpoqlarining Zarafshon vohasi va Xorazm qoraqalpoqlari bilan aloqalari yo'lga qo'yiladi. Bularga asosiy sabab – jung'orlardan kutilayotgan hujum xavfi edi. Shuning uchun ham 1721 –

1722 yillarda Rossiya hukumati bilan qoraqalpoqlar o'rtasida elchilar almashingan edi. 1723 yilda jung'or hukmdori Sevan Rabdon qo'shinlari Qozoq xonligi yerlariga bostirib kirdilar. Jung'orlarga qarshilik ko'rsata olmagan qozoqlarning katta qismi turli tomonlarga tarqalib ketdilar. Qoraqalpoqlarning bir qismi Sirdaryoning yuqori oqimlari bo'ylab Toshkent va uning janubi-g'arbga, bir qismi esa Sirdaryoning quyi oqimiga, Orol bo'ylariga ketib qoldilar. Birinchi guruh jung'orlarga, ikkinchi guruh esa Kichik juz qozoqlariga tobe bo'lib qoldilar.

XVIII asrning 40-yillari boshlarida qoraqalpoqlarning Rossiya bilan elchilik aloqalari yana yo'lga qo'yildi. 1743 yilda Maman biy boshchiligidagi qoraqalpoq elchilari Peterburgda Rossiya hukmdori Yelizavetaning "homiylik" haqidagi yorlig'ini oldilar. Bundan g'azablangan kichik juz qozoqlari xoni Abulxayr o'sha yili Orol bo'yi qoraqalpoqlariga hujum qilib, ularni talon-taroj qiladi. Abulxayrxonning hujumi qoraqalpoqlarning Jonidaryoga harakatlarini kuchaytirdi. 1746-1747 yilning qishida qoraqalpoqlar O'rta juz qozoq hukmdori Ablay sulton hujumiga duchor bo'ladilar.

Qozoq xonlari va sultonlarining hujumlariga dosh berolmagan Orolbo'yi qoraqalpoqlarining bir qismi Sirdaryoning yuqori oqimlariga ketib qolishga majbur bo'ladilar. Asosiy qismi esa, janubi-g'arbga tomon, Xiva xonligi chegaralariga, Quvondaryo va Jonidaryo oralig'idagi hududlarga o'rtnashadilar.

1748 yilda O'rta juz sultoni Baroq o'zining tarafdorlari yordamida Abdulxayrni o'ldiradi. Abdulxayrning o'g'li Nurali xon deb e'lon qilinadi. Ammo, uning hokimiyatini barcha Kichik juz qabul qilmadi. Yirik zodagonlar sulton Botirni xon deya e'tirof etganlari bois, kichik juz ikki hokimlikka bo'linib ketdi. Shuningdek, Sirdaryoning quyi oqimidagi ko'chmanchilarga boshchilik qilayotgan Abulhayrning yana bir o'g'li Erali sulton o'zini akasi Nurali sultondan mustaqil hisoblar edi.

1762 yilda sulton Erali Sirdaryo bo'ylarida qolgan qoraqalpoqlar ustiga yurishlar qilib ularni Jonidaryo va Orol mulklariga ko'chishga majbur qiladi. XVIII-XIX asr boshlarida butun Quvondaryo va Jonidaryo havzalari qoraqalpoqlarning mulklari edi. Bu yerda ular Orolbo'yi o'zbeklari va qoraqalpoqlari bilan nafakat siyosiy ittifoqda bo'ldilar, balki etnik jihatdan ham aralashib ketdilar. Ular ittifoqchilikda qozoq xonlari va sultonlari, Xiva xonlariga qarshi kurashlar olib bordilar.

Bu davrda qoraqalpoqlar biylar Maslahatlari orqali boshqarilgan. Har bir qabila uyushmasiga yirik yer mulki va chorva egasi bo'lgan biylar boshchilik qilgan. Bir qancha qabila va urug'lar birlashmasi o'n to'rt urug'ni (on tor uru) mang'it urug'i biylari boshqargan.

XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab qoraqalpoqlar va Xiva hukmdorlari o'rtasida kurashlar avj oldi. Muhammad Amin inoq Xiva xonligi markaziy hokimiyatini kuchaytirish siyosatini olib borib, qoraqalpoqlarni xonlikka bo'ysundiradi. Xiva xonligida Muxammad Amin inoq va uning o'g'li Avaz inoq hukmronligida qoraqalpoqlardan soxta xonlar (Ortiqg'ozixon, Yodgorxon, Abulg'ozixon IV, Abulg'ozixon V) saylangan. Shunga qaramasdan qoraqalpoqlarning Xiva hukmdorlariga qarshi kurashlari uzoq yillar davom etdi.

Muhammad Amin inoq keyinchalik esa, Muhammad Rahimxon I davrlarida qoraqalpoqlarning qoldovli urug'i boshlig'i Oydo'stbiyga qator imtiyozlar berildi. Ammo, bu ham natija bermay Oydo'stbiy oxir oqibat Xiva xoniga qarshi qoraqalpolarni qo'zg'olonga ko'tardi. Ammo, bu qo'zg'olon shafqatsizlarcha bostirildi.

XIX asr qoraqalpoqlarning ijtimoiy tizimida urug' – qabilachilik an'analari saqlanib qolgan edi. Qoraqalpoqlardagi ijtimoiy tabaqalanish natijasida bir tomonda boylar, yirik yer egalari, yirik chorvadorlar, ikkinchi tomonda esa boylar qo'lida ishlab kun ko'ruvchi kambag'al fuqarolar ajralib turgan. Xorazmdagi qoraqalpolarga yerlar xon tomonidan qabila va urug'lar foylanishi uchun berilgan bo'lsa-da, aslida eng yaxshi yerlar urug' va qabila boshliqlariga tegishli bo'lgan.

Qoraqalpoqlar yashaydigan hududlarda Xiva xonligida mavjud bo'lgan yer egaligining uch turi –davlat (xon) yerlari, yirik yer egalarining mulk yerlari, diniy muassasalarga tegishli bo'lgan vafq yerlari saqlanib qolgan. Qoraqalpolarda biylar, otaliqlar, beglar begi, boylar,savdogarlar, qozi, rais, miroblar, harbiy boshliqlar (botirlar) hamda ulamolar –mullalar, eshonlar,oxunlar kabilar yirik yer egalari hisoblangan. Dehqonlar asosan kam yerli bo'lib, ularning yerlari bir –ikki tanobdan oshmagan. Kam yerli yoki umuman yersiz dehqonlar davlat, mulk va vafq yerlaridan foydalanib, buning evaziga hosilning ma'lum qismini yer egalariga bergan yoki yer egasiga ishlab berish majburiyatini bajargan. Yersiz qoraqalpoq dehqonlarining ko'pchiligi Xorazmning janubiga, o'zbeklar va turkmanlar boylarining yerlariga ishlash uchun borganlar.

Eng yaxshi yaylov yerlari, ko'llar, qamishzorlar qoraqalpoq zodagonlariga tegishli bo'lgan. Barcha yerlardan foydalanish ular ixtiyorida bo'lib, suvdan foydalanish ham bundan mustasno emas edi. Qoraqalpoq jamiyatida ijtimoiy tabaqalanish chorvachilik xo'jaliklarida ham ko'zga tashlanadi. Amaldorlar va ruhoniylar yirik chorva egalari bo'lgan. Ular bir necha minglab chorva mollariga egalik qilganlar.

XIX asrning ikkinchi yarmiga qadar qoraqalpoqlardagi asosiy ma'muriy mansablar urug' boshlig'i biy, juzbası (yuzboshi), mahram (zakot yig'uvchi), mirob, qozi, rais kabilar edi. Ulardan asosiysi biy bo'lib, biylar o'z qabila yoki urug'laridan xon xazinasiga soliqlar yig'ish, urug' yoki qabila ichidagi mojarolarni hal qilish, jumladan, yer - suv munosabatlari va jinoiy ishlarni hal etish vazifalarini bajarganlar.

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab biylarning huquqlari chegaralanadi. Xiva xoni Sayid Muhammadxon qoraqalpoqlarning boshqaruv tizimi uchun qo'shimcha ikkita noib, oltita otaliq, ikkita beglar begi va bitta og'abiy mansablarini joriy etdi. Bular orasida og'abiy eng yuqori mansab bo'lib, qolganlari unga bo'ysunganlar. Qoraqalpoqlardagi boshlang'ich ma'muriy birlik –ovullar bo'lib, ularni jamiyatning hukmron tabaqalari vakillari bo'lgan oqsoqollar kengashi boshqargan. Qoraqalpoqlarning asosiy ma'muriy markazi Amudaryoning o'ng qirg'og'ida Chimboy, chap qirg'og'ida esa, Qo'ng'iro't bo'lgan.

Qoraqalpoqlar bo'ysundirilganidan so'ng ularga ham xonlikdagi soliq, to'lov va majburiyatlar joriy etildi. XIX asr boshlaridan boshlab, qoraqalpoqlar

hali yangi yerlarga joylashib, o'zlashtirib olmaganliklariga qaramay Xiva xonlari mahsulot to'lovlarini talab qila boshladilar. Undan tashqari doimiy yillik soliq (20 ming tilla hajmida) salg'ut-kesma solig'i joriy etildi. Eng og'ir majburiyatlardan biri qoraqalpoqlar xon qo'shinlaridagi 2 ming askarni boqishlari va qo'shin uchun navkar berish edi. Shu bilan birgalikda aholi ariq va kanallar qazish hamda tozalash ishlariga (hashar) jalb etilgan.

Xiva xonlari qoraqalpoqlarni bo'ysundirganidan so'ng (XIX asrning boshlari) ularning Xorazmda, Amudaryoning har ikkala qirg'og'ida joylashuvi jarayoni asosan tugallanadi. Chap qirg'oq qoraqalpoqlar Qo'ng'irot va Xo'jayli oralig'ida, Shumanay kanali xavzasida joylashgan bo'lsalar, o'ng qirg'oq qoraqalpoqlar Ko'ko'zak, Kechitli kanallari, Amudaryo bo'ylarida, Kushkanatav etaklarida joylashadilar.

XIX asr boshlarida qoraqalpoqlarning iqtisodiy ahvoli ancha og'ir edi. Yangi yerlarga joylashgan bu aholi yerlarni o'zlashtirish uchun, dashtni hosildor yerlarga aylantirish uchun sug'orish tizimi yaratishi lozim edi. Bu esa albatta katta kuch, mehnat va vaqt talab etar edi.

Amudaryo havzasidagi qoraqalpoqlarning asosiy ho'jalik turi dehqonchilik edi. XIX asrning birinchi choragida bu yerda uchta qoraqalpoq dehqonchilik vohalari: Qallikul, Kushkanatav va Kegeyli shakllanadi. Chap qirg'oq Amudaryoda shakllangan Qallikul vohasi Lovdin, Shanglibasuv, Shumanay, Qiyot –Jargan kanallaridan suv olgan. O'ng qirg'oq Amudaryo, hozirgi Chimboy shahrining shimoli g'arbida shakllangan Kushkanatav vohasi Amudaryoning tabiiy irmog'i Qorabaylidan suv olgan. Xitoy va qipchoq qabilalarining yerlari bo'lgan bu voqa XIX asrning birinchi yarmida qoraqalpoqlarning muhim dehqonchilik vohasi edi.

XIX asrning o'rtalariga kelib qoraqalpoqlar joylashgan hududlarda yana ikkita –Chimboy va Qo'ng'irot xo'jalik tumanlari shakllanadi. Butun XIX asr davomida qoraqalpoqlar xo'jalik hayotining asosini quyidagi beshta – Chimboy, Davqara, Talliq, Qo'ng'irot, Xo'jayli kabi xo'jalik tumanlari tashkil etgan edi. Ta'kidlash lozimki, bu xo'jalik tumanlaridagi dehqonchilikning holati Amudaryo suvi bilan bog'liq bo'lgan. Tabiat inijliklariga qaramasdan (suv toshqini, qurg'oqchilik, qishning erta yoki kech kelishi) qoraqalpoqlar dehqonchilik ho'jaliklarini rivojlantirib borganlar.

Qoraqalpoq xo'jaliklarida yerga ho'kiz qo'shilgan omoch va mola bilan ishlov berilgan bo'lib, asosan, bug'doy, sholi, jo'xori, suli, kanop, beda, qovun, tarvuz, qovoq, mosh, no'xat kabi mahsulotlar asosan ichki ehtiyojlar uchun yetishtirilgan.

XIX asrning o'rtalaridan boshlab Qo'ng'irot xo'jaliklarida paxta yetishtirish yo'lga qo'yilgan. Qoraqalpoq bog'dorchiligida jiyda, o'rik, shaftoli, olma ko'plab yetishtirilgan.

Aholi chorvachiligida yirik shohli hayvonlarni ko'paytirish ustunlik qilgan. Uy chorvachiligida juni, terisi, suti va go'shti uchun ko'plab echki va qo'ylar boqilgan. Otlar kam boqilgan. Tuyalar faqat boylardagina bo'lgan. Ot va tuyalardan yuk tashish va chig'ir aylantirishda ham ishlatilgan. Xo'jalikda

baliqchilik ham rivojlangan. Baliqchilar Orol, Quvanishdaryo, Amudaryo va Davkar, Qo'ng'iro't, Qora Teren ko'llarida tirikchilik qilganlar. Qoraqalpoqlar dehqonchilikdan bo'shagan kuz va qish oylarida ovchilik bilan ham shug'ullanganlar.

Qoraqalpolarda hunarmandchilikning temirchilik, tikuvchilik, to'quvchilik, kosiblik, kulolchilik, zargarlik, duradgorlik kabi ko'plab turlari rivojlangan edi. Dehqonchilikda bo'lgani kabi hunarmandchilikda ham asosiy mahsulotlar ichki ehtiyoj uchun ishlab chiqarilgan. Ko'pchilik ustalar o'z ovullari uchun mahsulot yasaganlar va ular mehnati uchun g'alla va chorva olganlar.

So'nggi o'rta asrlarda Xiva xonligining shimolidan o'tgan savdo-karvon yo'llari Chimboy, Xo'jayli, Qo'ng'iro't, Ko'xna Urganch shaharlarini Xiva bilan bog'lagan. Undan tashqari Xivani Kazalinsk bilan bog'laydigan yo'l Chimboy orqali o'tgan. Povol'je, Uralsk, Orenburgdan Ustyurt orqali Xivaga keladigan yana bir yo'l Qo'ng'iro't yaqinidan o'tgan. XIX asrdan boshlab Xiva xonligining savdo aloqalarida qoraqalpoqlar faol ishtirok eta boshlaganlar. Ular xonlik bozorlarida bug'doy, chorva va baliq mahsulotlarini sotib, rus, Xiva va Buxoro mahsulotlari (kundalik ehtiyoj mollari)ni xarid qilganlar. Qoraqalpolarning Qo'ng'iro't, Xo'jayli Mang'it, Chimboy, Sho'raxon kabi shaharlarining savdo-sotiqdagi ahamiyati katta edi.

So'nggi o'rta asrlar qoraqalpoq xalqi madaniyati og'ir tabiiy sharoit, Xiva xonlariga tobelik zaminida bo'lsa-da, o'ziga xos yo'nalishlarida shakllanib, ravnaq topdi. Qoraqalpolarning katta qismi Qo'ng'iro't, Qiyot, Chimboy, Nukus, Qipchoq, Mang'it, Janga qal'a, Oydo'st qal'a, Ernazar qal'a, Ko'k o'zak, Eshon qal'a kabi shahar va qal'alar qoraqalpoq xalqi tomonidan yaratilgan madaniy va me'morchilik yodgorliklarining markazi hisoblangan.

Manbalarga ko'ra, qoraqalpolarda yoshlar savodini dastavval maktablarda chiqarganlar. Ushbu boshlang'ich maktablarda 5-6 yoshdan boshlab qabul qilingan o'quvchilar Qur'on va Hadislarni o'qish va tilovat qilishni o'rganganlar. Maktabda savodini chiqargan yoshlar Xiva va Buxoro madrasalarida, qoraqalpolarning Qoraqum Eshon, Kalila oxun, Egambergan oxun, Oyibet eshon, Eshonqal'a mavzellaridagi madrasalarda ta'lim olganlar.

Qozoq ma'rifatparvar olimi Cho'qon Valixonov o'z davrida "qoraqalpoqlar sahrodagi birinchi shoir va qo'shiqchilar..., minglab dostonlar, qissalar, qo'shiqlarni qoraqalpoqlar yodda saqlaganlar" deya, bejizga aytmagan edi.

Darhaqiqat, qoraqalpolarning qahramonlik dostonlari qadimdan ma'lum. Ulardan "Qirqqiz", "Alpomish", "Qo'blan", "Mast podsho", "Edigey" kabilarda qoraqalpolarning voqealarga boy tarixi kuylanadi. Bu davrda qoraqalpoq xalqida jirav-baxshichilik rivojlangan bo'lib Jien Jirav (1730-1784yy.), Shankay Jirav (1814-1884yy.), Jismurat Jirav (1836-1908yy.) kabilar mashhur edi. XIX asr qoraqalpoq shoirlari Jien Jiravni "qoraqalpoq poeziyasining otasi" deb ataganlar.

Qoraqalpoq mashhur shoirlaridan biri Kunxo'ja Ibrohim o'g'li (Jismurat, 1799-1830yy.) bo'lib, uning umri muhtojlikda o'tgan. Uning "O'roqchilar", "Oq qamish", "Cho'ponlar" kabi she'rlari mashhurdir. Ajiniyoz Kasibay o'g'li (1811-1878yy.) ham qoraqalpoq xalqining mashhur shoirlaridan biridir. Ajiniyoz

she'rlarida vatanparvarlik va insonparvarlik g'oyalari ustunlik qiladi. Shoirning "Bo'zatov" dostonida qoraqalpoq xalqining boshqa yurtlarga majburan ko'chib ketishi kuylanadi. Berdimurod Qarg'aboy o'g'li Berdaq (1827-1900 yy) qoraqalpoq klassik adabiyotining mashhur namoyondalaridan biridir. Uning ijodida qoraqalpoq xalqining XIX asrdagi ijtimoiy – iqtisodiy hayoti aks etgan.

Shunday qilib, 1873 yilda Rossiya hukumati bilan tuzilgan Gandimiyon shartnomasiga ko'ra, Xiva xonligi Rossiya vassaliga aylandi. Amudaryoning o'ng qirg'og'ida yashaydigan qoraqalpoqlar hududlari Rossiyaga qo'shib olindi. Bu hududlarda Amudaryo bo'limi tashkil etildi va 1877 yildan u Turkiston general-gubernatorligining Sirdaryo viloyati tarkibiga qo'shildi. Qoraqalpoqlarning Amudaryoning chap sohilida yashaydigan kam qismi 1920 yilga qadar yana Xiva xonligiga tobe bo'lib qoldi.

XULOSA

Vatanimiz tarixi o'zbek davlatchiligi taraqqiyoti bir tekisda o'tmaganligi, uning rivojida zafarli va inqirozli davrlar bo'lganidan guvohlik beradi. Soxibqiron Amir Temur asos solgan saltanat eng yirik va qudratli davlat bo'lganligi jahonga ma'lum. U o'z vorislariga nafaqat qudratli davlatni, shuningdek, saltanat qurish va davlatni boshqarish qonun-qoidolari bayon etilgan mashxur tuzuklarni qoldirgan edi. «... Farzandlarim va avlodimdan bo'lganlarning har biri,- deb yozgan edi u o'zining tuzuklarida,- unga muvofiq ish yuritsin... Bu tuzuklardan o'z saltanat ishlarini boshqarishda qo'llanma sifatida foydalangaylar, toki mendan ularga etadigan davlat va saltanat zararu tanazzuldan omon bo'lg'ay». Ammo uning dasturi va vasiyatlariga amal qilinmadi. Taxt, hokimiyat ilinjida avj olgan o'zaro va ichki kurash, jangu jadallar davlatni zaiflashtirib, mamlakatni inqirozga va parokandalikka olib keldi. Temur vafotidan so'ng Temuriy shahzodalar o'rtasida boshlanib ketgan to'xtovsiz urushlar sohibqiron ne mashaqqatlar bilan bunyod etgan qudratli davlatni parchalanib ketishiga sabab bo'ldi. Asta-sekin bu qudratli davlat tarkibidan qator davlatlar va mulklar ajralib chiqib ketdi. Xorazmdan Astrobodgacha keng hududda joylashgan turkmanlar birinchilardan bo'lib Temuriylar davlatidan ajralib chiqdilar. Xuddi shu vaqtda Farg'ona vodiysi ham ajralib mustaqil bo'lib oldi. Shuningdek, Hisor va Badaxshon ham mustaqil davlatga aylandi. Natijada O'rta Osiyodagina emas balki, Xuroson va Eron hududlarida ham temuriylar davlati yiqilgan edi. Temuriylar davrida buyuk Temur davlatining bunday parchalanib ketishi G'arbda Qora dengiz qirg'oqlaridan boshlanib, Sharqda Irtish daryosi va Balxash ko'liga qadar, janubda esa Sirdaryoning quyi oqimlarigacha cho'zilgan. Qipchoq dashtlarida yashovchi O'zbeklar deb atalmish turkiy tilda so'zlashuvchi ko'chmanchilarni Movaraunnahr yerlariga hujum qilib uni zabt etishlari uchun qulay sharoit yaratib berdi.

Markaziy Osiyo ayniqsa o'zbek xalqi tarixida – xonliklar davri alohida o'rin tutadi. Ko'p ming yillik o'zbek xalqi tarixida bu davr o'zining muddati bilangina emas, balki, shu davrda xalqimizning ijtimoiy-siyosiy hayotida yuz bergan juda katta voqealar bilan ham ajralib turadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. Письменные памятники. Ташкент: Фан, 1985. – 262 с.
2. Ахмедов Б.А. Тарихдан саболар. Т.:1994. 14 Ахунова М.А., Луний Б.В. История исторической науки в Узбекистане: Краткий очерк. Ташкент; Фан, 1970. – 200 с.
3. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI-середина XIX в.). М.: ИВЛ, 1958. – 247 б.
4. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. -Т.: Ўзбекистон, 1997.
5. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилиқ ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. -Т.: Адолат, 2001
6. Usmonov Q. Va boshqalar. O'zbekiston tarixi. Darslik. –Т.: Sharq, 2007.
7. Murtazaeva R.X va boshqalar. O'zbekiston tarixi. O'quv qo'llanma. –Т.: Akademiya, 2010
8. Azamat Ziyoy. O'zbek davlatchiligi tarixi. –Т.: Sharq, 2000.
9. Ahmedov B. O'zbekiston xalqlari tarixi manbalari. Т., O'zbekiston. 1991.
10. e.tarix.uz

MUNDARIJA

Kirish.....	3
1-§. Shayboniylar davlati. Siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot.....	5
2-§. Ashtarxoniylar sulolasi davrida O'rta Osiyo.....	25
3-§. Qo'qon xonligi. Minglar sulolasi.....	55
4-§. Xiva xonligi. Inoqlar va qo'ng'irotlar.....	77
5-§. So'nggi o'rta asrlarda qoraqalpoqlar (siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot).....	98
Xulosa.....	104
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	105